

ПРИЛОЗИ ПРОУЧАВАЊУ ЈЕЗИКА

ИЗДАЈЕ:

ИНСТИТУТ ЗА ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ ЈЕЗИКЕ

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У НОВОМ САДУ

НОВИ САД

22

1986

Чланови редакције: Др ВЕРА ЈЕРКОВИЋ, ред. професор
Др ЈОВАН ЈЕРКОВИЋ, ред. професор
Др ЈОВАН КАШИЋ, ред. професор (одгов. уред.)
Др АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ ред. проф. (глав. уред.)
Др СВЕНКА САВИЋ, ванред. професор

На основу мишљења Покрајинског секретаријата за образовање, науку и културу
САП Војводине ова књига ослобођена је основног и посебног пореза на промет.
Штампање ове књиге финансирала је Самоуправна интересна заједница за научни
рад САП Војводине.

Штампа:

РО „МИНЕРВА”, Суботица, ООУР Штампарска делатност — 1987.

Киѡа Бицевска

ЛЕКСЕМАТА РОДЪ ВО СТАРОСЛОВЕНСКИОТ ЈАЗИК

*Изработено под ра-
ководство на проф. др Рад-
мила Уѣринова-Скалоска*

Лексемата РОДЪ во старословенскиот јазик заслужува посебно внимание со својата богата семантичка содржина, преку која може да се открие богатството на мисловната практика, како во најстарата оригинална литература, така и во средновековната преведувачка литература.

Нејзиното првично значење, кое го среќаваме уште во најстарата оригинална литература, секако е група народ обединети помеѓу себе во сродно-крвни врски. Со родъ се означува и најмалата општествена единица (семејство), а во поширок смисол — група семејства, сродни помеѓу себе. Со слично значење родъ одговара на грчките *γένος, γενεά*. Тоа значење соодветствува и на современите наши претстави кога под „род” се подразбира цела група помеѓу себе сродни семејства. Сп. на пр. во Пофалното слово за пророк Захариј, каде што се зборува дека неговите чуда ќе се паметат „од род во род” — доврдо же наследни чудеси него в родъ и родъ¹.

Освен „семејство”, „род”, „поколение од родови по крвна врска”, зборот родъ можел да биде употребен и за означување на сиот човечки род во состав со атрибутите „човечки” и „наш”. Со тоа свое значење се среќава уште на страниците на двете Житија на Кирил и Методиј, во

¹ Климент Охридски, *Сѣбрани сѣчинения*, т. I, обр. Б. Ангелов, К. Куев, Х. Кодов, София 1970, 178.

Пофалните и Поучителните слова на Климент Охридски и Константин Преславски, Беседата на Презвитер Козма, како и во Житието на св. Петка од Патријарх Ефтимий².

Сп.: родъ чловѣчьскъ Supr. 540. Дури се среќава и со специфични атрибути „машки“, „женски“. Сп. во Супрасалски зборник: нечьсть женьска родоу въ чьсть обратитъ Supr. 244.

Со значење на „народ“, „племе“, „луѓе“ родъ се среќава во делото на Црноризец Храбар За буквите во пасусот каде што читаме дека Кирил со божја помош ја дал првата буква а на словенскиот народ — родоу словѣнскому³. Со истото значење зборот родъ е употребен и во добро познатиот пасус на Опширното житие на Кирил во кој се раскажува за спорот на Кирил со венецијанските духовници, заштитници на тријазичната догма. Меѓу другите податоци со кои ги победува противниците, авторот на Житието го наведува и податокот дека Кирил знаел многу народи, како на пример, ерменци, персијци, абазги, ивери и други, коишто имале сопствени книги и го воспевале бога на својот јазик: роды знаены доволны ... богоу славою въздавающе къждо своимъ языкомъ⁴. Или во контекстот: вѣшение рода крѣстианьска Supr. 15, 6.

Со значење на етничка припадност родъ го среќаваме во Житието на монахот Антониј од X век, на местото каде што се кажува дека Антониј бил родомъ егѣпѣнинъ⁵.

Во средновековната преведувачка литература, имено во ракописите од македонска редакција од XII—XIV век, лексемата родъ се среќава со доста широк семантички зафат и зависно од контекстот можела да придобива најразлични значења. „Думая о том, что означает слово, нельзя не думать одновременно о том, как они употребляются“ — пишува В. Дорошевски⁶.

Така, освен споменатите значења, коишто се среќаваат во старата, оригинална литература, во смисла на народ по крвна врска, народ, луѓе, воопшто, семејство, поколение од родови, роднинство и сл., тука можат да се сретнат уште неколку нови значења. Во речиси сите случаи зборот родъ ги преведува грчките: *γενεά*, *γένος*, *φύσις* и други.

родъ₁

1. Народ, род, племе — *γενεά*:

рче ꙗꙗ комоуѣ оупѣлѣ ꙗꙗ съ побънь ксть дѣтищель на тръжищнихъ Мт. 11, 16 Ев. Рад., 4Ев. Мак., Ев. Крат.; родъ лжквы и любовѣи знаменна ицетъ Мт. 12, 39 Ев. Рад.; тако бѣдетъ и родоу семоу лжквоуоуемоу

² E. Kalužniacki, *Werke des Patriarchen Euthymios von Bulgarien*, Wien 1901, 79.

³ К. Куев, *Црноризец Храбар*, София 1967, 189.

⁴ Климент Охридски, *Сѣбрани съчинения*, т. III, *Просѣрани жийия на Кирил и Мейодий*, обр. Б. Ангелов, Х. Кодов, София 1973.

⁵ Б. Ангелов, *Из старата българска, руска и сръбска литература*, т. II, София 1967, 117.

⁶ В. Дорошевский, *Элементы лексикологии и семантики*, Москва 1973, 266.

Мт. 12, 45 Ев. Рад., 4 Ев. Мак.; родъ злы и прѣлюбоудѣи знаменниа ищеть Мт. 16, 4 Ев. Рад.; ѡвѣщава же ісѣ рече. ѿ роде невѣрны и развращены Мт. 17, 17 Ев. Рад., Ев. Крат., Л. 9, 41 Ев. Рад., Ев. Добром., Ев. Јов., 4 Ев. Мак., Ев. Добрј., Ев. Крат.; рче гѣ комоу оуповѣла члвкы рода сего Л. 7, 31 Ев. Рад.; гдѣ что родъ съ знаменниа ищеть Мр. 8, 12 Ев. Рад.; се во ѡселя влажеть мѧ вси роди Л. 1, 48 4 Ев. Мак., Ев. Крат.; тако вѣдетѣ снѣ члвкы и родоу сегоу Л. 11, 30 Ев. Крат.; всѣхъ же родовъ авраама до двѣда Мт. 1, 17 Ев. Добром. 4, Ев. Мак., Ев. Добрј., Ев. Крат.; никътоже въ родѣ твоёмъ нарицаеть сѧ именемъ тѣмъ Л. 1, 61 Ев. Добром.; родъ во вѣсѣ сѧще не подобаеть намъ непѣщевати злата ли сребра Дејан. 17, 29 Охр. ап.; рѣ емоу изыди ѿ земли своѧ и ѿ рода своего Дејан. 7,3 Карп. ап.; вы же родъ избранъ царско арѣома І Пет. 2, 9 Карп. ап.; родъ твои и архiereи прѣдашѣтъ тѧ мнѣ Ј. 18, 35 Ев. Добром.

2. Поколение, род — *γενεά*:

и мѧтъ его въ родъ и родъ на вѣщиныхъ сѧ его Л. 1, 50 Ев. Крат.; ꙗкоже нѣмѣнь родомъ не позна сѧ сказаномъ снѣмъ члвчскомъ Ефес. 3, 5 Карп. ап.

3. Потекло, род — *φύσις, γένος*:

жена же вѣ елиньска хананьини родомъ Мр. 7, 26 Ев. Рад., Ев. Крат.; мы родомъ иудеи Гал. 2, 15 Карп. ап.; мѧжи и братиѣ иже ѿ рода авраамѣ Дејан. 13, 26 Карп. ап.

4. Роднинство — *γένος, συγγενεία*:

ѡ немъ же живемъ и движемъ сѧ и есμε ꙗкоже ѿ насъ етери рѣшѧ томоу во родъ есме Дејан. 17, 28 Охр. ап.; прѣдани же бѣдете родители и братиѣ и родомъ и другы Л. 21, 16 Ев. Рад.

5. Каактер, природа — *φύσις*:

егда во жъци не имѧще закона а родомъ закона творѧтъ Рим. 2, 14 Охр. ап., Струм. ап., Карп. ап.; или и родъ самъ оучить ны сама та вещь не оучить ли васъ ꙗко мѧжи аще власы поущаеть бечестие сегоу естъ І Кор. 11, 14 Карп. ап.; вѣхомъ родомъ члѣда гнѣвоу Ефес. 2, 3 Карп. ап.

6. Вид — *γενεά, γένος*:

и толко во аще оучить сѧ и родовъ гласныхъ въ мирѣ и нѣсть ихъ ни-кыже безъ гласа І Кор. 14, 10 Карп. ап.; иномоу же рассмотрениа дѣломъ иномоу же роди жъикъ І Кор. 12, 10 Охр. ап., Струм. ап., Карп. ап.

7. Во фразеолошки состави — *εὐγενής*:

члвкъ нѣкы добра рода иде на странѣ далече Л. 19, 12 Ев. Рад.

родъ₂

ити въ родъ ѡгна негашаѣцаго Мр. 9, 43 Ев. Добром.; вѣврѣженоу быти въ родъ огнѣ негашаѣцаго Мр. 9, 45 Ев. Добром.

Напоредно со разнообразните семантички содржини за означување на едно исто значење со лексемата родъ, а имено „народ“, „племе“, „човечки род, воопшто“, се среќаваат и лексемите ѝзыкъ, народъ, племя и колѣно.

Лексемата ѝзыкъ, освен со своето основно значење „јазик“, како средство за општење, ја наоѓаме и со значење „народ“ во Панонските легенди, во Житијата на Кирил и Методиј, во Пофалното слово за Кирил и Методиј, во многубројните пофални и поучителни слова на Климент Охридски и Константин Преславски и други. Сп. на пр. во Пофалното слово на Кирил Филозоф од Климент Охридски во пасусот каде што Константин Филозоф е воздигнат дека излегол над могомоу ѝзыкоу благоразумен облак и го ослободил од грешното иго⁷. Во Опширното Кирилово житие се вели дека Константин Филозоф бил првѣго наставника словѣнскоу ѝзыкоу⁸ (во значење на словенски народ).

За словенскоу ѝзыкоу многоплоднаго се говори во Пофалното слово на Кирил од Климент Охридски. За „словенскиот народ“ станува збор и во Житието на Наум од првата половина на X век, на местото кај што читаме дека четвртиот по ред епископ на словенскиот народ бил во градот Девол: четвѣты епископ в словенскы ѝзыкѣ вѣсть дѣволы⁹. Поимот ѝзыкъ понекогаш се конкретизира и од регионално-територијална гледна точка. Така во Службата на Константин Филозоф, која се наоѓа во Скопскиот минеј, се зборува за „западни народи“ — ѝзыкы западных¹⁰.

Значењето „човечки род“, „народ“, воопшто, на оваа лексема во средновековната преведувачка литература е поограничено. Сп: ѿ всего жзыка иуденска Дејан. 10, 22 Охр. ап., Струм. ап.; вѣсь жзыкѣ члчѣ Дејан. 17, 26 Охр. ап., Струм. ап., Карп. ап.

Лексемата племя со значење на „народ“, „род“, „племе“ се среќава уште во Азбучната молитва: летить во нинѣ и словѣнско племя къ крещенію¹¹. Во Беседата на Презвитер Козма наоѓаме дека Исус произлегува од племето на Давид: ѿ него же племени¹². Сп. од средновековната македонска литература: и анынѣ и старѣнишинѣ и кинѣфѣ и Александроу велико вѣхъ ѿ племени архiereиска Дејан, 4. 6 Карп. ап.

Значењето „народ“, „племе“, „луѓе“, синонимно со истото значење на зборот родъ го среќаваме и во зборот, народъ. Но ова значење во зборот народъ ја нема онаа нијанса што ја има во зборот родъ. Во него тоа има едно поапстрактно, понеопределено значење, во него е содржана претставата за голем број народ, за многубројно население, во него пред сè како решавачки фактор се јавува количествениот и територијалниот

⁷ Климент Охридски, *Сѣбрани сѣчинения*, т. I, 427.

⁸ Климент Охридски, *Сѣбрани сѣчинения*, т. III, 89.

⁹ Й. Иванов, *Бѣлгарски сѣпарини од Македонија*, София 1931, 307.

¹⁰ Климент Охридски, *Сѣбрани сѣчинения*, т. II, 427.

¹¹ К. Куев, *Азбучна молитва*, София 1974, 188.

¹² М. Г. Попруженко, *Презвиѣтер Козма*, София 1936, 17.

признак. Во Пофалното слово за Кирил Филозоф словенскиот учител се слави дека просветил *вѣчислѣна народъ*¹³. Со слично значење се употребува и во еден од преписите на Храбровата апологија, кај што се вели дека бог се смилувал над народот словенски (*народъ словѣньскѣи*) и му го пратил Кирил Филозоф¹⁴.

Значењето „многубројно население“, „голем број народ“ може да се најде и во лексемата *колѣно*. Сп. од средновековната македонска литература: И *тъгда въсплачаша сѧ всѣ колѣна земљскаа* Мт. 24, 30 Ев. Рад., (види погоре *всѣ плѣмена земнаа* 4 Ев. Мак.). Истата лексема содржи уште некои значења на гореспоменатите лексеми, имено „род“, „потекло“: И *бѣ анна прѣрочица дѣщи фаноуилова ѿ колѣна асирова* Л. 2, 36 Ев. Крат.; *мѣжа ѿ колѣна вениѣминова* Дејан. 13, 21 Охр. ап.; *гвѣ во всѣа гѣ нашѣ исѣхѣ ѿ колѣна иудова* Евр. 7, 14 Охр. ап., Слѣпч. ап. ѿ *сѣмене авраамѣ колѣна вениѣминова* Рим. 11, 1 Карп. ап., потоа значењето „поколение“, „колѣно по ред“: *иѣковъ воу исѣхѣ рабѣ шѣѣи на десѣте колѣнома иже въ расѣани* Јак. 1, 1 Карп. ап.

Може да се заклучи дека основните значења што ги содржи лексемата *родъ* во старословенскиот јазик, а тие се „народ“, „род“, „потекло“, „племе“, „поколение“, се преплетуваат и се содржат и во лексемите, *ѣзыкъ*, *народъ*, *плѣмя* и *колѣно*.

¹³ Климент Охридски, *Сѣбрани сѣчинения*, т. I, 426.

¹⁴ Б. Ангелов, *Из сѣараѣа* ..., т. II, 227.

Душица Грбић

ЈЕЗИК „ЖЕРТВЕ АВРАМОВЕ” ВИЋЕНТИЈА РАКИЋА

Рађено под руководством проф. др
Александра Младеновића

1. Вићентије Ракић, један од најчитанијих српских писаца почетком XIX в., рођен је у Земуну 1750. године. По завршетку српско-грчке основне школе бавио се трговином, али без много интересовања и успеха. Пошто му је умрла жена (1786), замонашио се у манастиру Фенеку. За време турско-аустријског рата (1788—1791) служио је као војни свештеник у Шапцу, а 1796. изабран је за игумана Фенека. У периоду од 1799—1810. био је свештеник у цркви Светог Спиридона у Трсту, када се и упознао са Доситејем Обрадовићем и постао са њим пријатељ. На Доситејев позив 1810. дошао је у Београд за наставника и управника новоосноване српске богословије. После пораза првог српског устанка (1813) вратио се у Фенек и тамо остао до краја живота. Умро је као проигуман 1818. и сахрањен је у фенечкој цркви¹.

В. Ракић је написао низ дела религиозног и морално-поучног садржаја у стиху и прози. Најпознатији су му побожно-дидактички спевови, испевани у десетерцу, као на пример: *Пѣснь историческая о жизни святаго и праведнаго Алексія чловека Божія* (Будим 1798), *Житие святаго и праведнаго Иосифа прекраснаго* (Венеција 1804), *Исторія о разореніи*

¹ Уп. Драгољуб Павловић, *Вићентије Ракић*. — Гласник Историског друштва у Новом Саду, Нови Сад, 1935, књ. VIII, 10—20; Ђорђе Рајковић, *Изабрани сјиси I*. — Нови Сад (Матица српска), 1950, [5]—14; Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*. — Београд (Рад), 1953, 109—110 (скраћено: Скерлић Историја); Енциклопедија Југославије. — Загреб (Југославенски лексикографски завод), 1968, књ. 7, 35 (скраћено: Енциклопедија).

облика множине, што је у складу с рускословенском правописном нормом.⁶ На пример: родители Ђаши П, кромѣ . . . изрѣднѣи качества П, вѣрни савѣтителѣ 34, мечтанѣа 36, (дат. мн.) родителѣмъ 44 и сл.

Слово ѣ пише се: а) у случајевима где се ова грађија јавља по традицији, односно где је некада егзистирао стари вокал јат; б) за означавање слога *је* (само у једном примеру — в. ниже) и в) за обележавање група *је*, *ње*. На пример:

а) дѣте 22, 23, 25 итд., дѣтета 13, вѣка 20, вѣкъ 23, вѣчною ПО, колѣна 46, вѣднѣи 4, вѣдѣ (ак. једн. ж. р.) 15, вѣдна 6, 18, 20 итд., вѣднои (дат. једн. ж. р.) 19, 22, 24 итд., вѣднога 14, свѣта (ген. једн.) 13, 15, свѣтъ 24, невѣста 21, заповѣдъ [7], 11 (× 2), мѣсто 4, дѣло 4, нескѣстицѣ 21, извѣстнѣи ПО и сл.

Неке од ових речи В. Ракић је вероватно и изговарао са *је*, у складу са својим рускословенским образовањем (рускословенски језик, као што је познато, одликовао се „јекавском” вредношћу јата).⁷ Међутим, грађија ѣ не долази свуда где бисмо је очекивали, тако да место њега у низу примера налазимо е, што је у складу са екавским изговором који је основа Ракићевог народног језика. На пример: дете 4, 20, 24 итд., дететом 37, ѿ деце 47, се деле (3. л. мн. през.) 4, се дели (3. једн. през.) 5, време 8, 14, 16 (× 2) итд., века 47, колена 8, веде (ак. мн. ж. р.) 5, веде (лок. једн. ж. р.) 43, развѣсти 25, 26, 34, бесѣдѣи 55, речи 8, 10, навестѣи 46, заповѣда (3. једн. през.) 41, месецы (ном. мн.) 22, мѣкомѣ 22, неговала 22, 46, вѣкаменитѣи 22, сѣно 25, чловѣкъ 48 и сл.

б) вождѣ другѣ (ном. мн.) 51.

У неким примерима, који не припадају народном говору, свакако је слово јат обележавао секвенцу *је*, односно рускословенски (руски) одговарајући изговор, као нпр. у лексемама: советѣдованѣ Н⁸ ПО, вѣ . . . градѣ Н, вѣ . . . Трѣстѣ Н, сирѣтъ П, кромѣ П, ѿмѣнноѣ воспитанѣи П, рѣкодѣлѣи П, примѣчанѣи П, кѣ доводѣтели ПО.

в) О употреби грађије јат за обележавање групе *је*, *ње* в. т. 13.

4. Самојласник и

Овај вокал обележава се на следеће начине: и, *ї/і*, *ы* и *у*. Док се грађија и јавља најчешће и у свим позицијама (уп. дигни [7], лице [7], идемѣ [7] и сл.), дотле се *ї/і*, *ы* и *у* пишу под следећим условима.

⁶ Рѣководство къ славенскѣи грамматицѣи исправленѣи во употребленѣи славено-сербскихъ народныхъ училищѣи. Издано шрудомъ Аврама Мразовича . . . во Будинѣ градѣ 1800, XVI + 192 (скраћено: Мразовић Граматика).

⁷ Александар Младеновић, *Напомене о транскрипцији и криптичком издавању сѣбарѣи српскихъ шексѣиова из XVIII и XIX века*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад (Матица српска), 1979, књ. XXII/2, 100—107 (скраћено: Млад. Напомене о транскрипцији); Александар Младеновић, *О неким пишанѣи ирѣмања и изменѣ рускословенскоѣи језика код Срба*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад (Матица српска) 1982, књ. XXV—2, 61—74 (скраћено: Млад. О неким питањѣи).

⁸ Слово Н је у овом раду скраћеница за насловну страну.

Графија *і* пише се испред самогласника, испред *й*, као и у неким посебним случајевима (уп. Мразовић Граматика 20). У *Жерјиви Аврамовој* употреба *і* је далеко чешћа од *і*. Тако се знак *і* јавља у следећим случајевима:

а) *і* + самогласник

— и + о: *учиніѡ* 5, *завертіѡ* 21, *нашчіѡ* 28 и сл.

— и + а: *зачатіа* 5, *пріаѣтна* 12, *мечтаніа* 26 и сл.

— и + у: *божію* 5, *очію* 8, *вѣдѣ* 15 и сл.

— и + е: *сѣдѣ* 13, *морѣ* 25, *божіе* 30 и сл.

— и + и (примери са групом *ији* не долазе);

б) *і* + *й*. У овој позицији *і* долази у завршетку придева м. рода: ном. једн.: *подвигѣ* ... *великій* 8, *данѣ послѣдній* 23, ак. једн.: *ножѣ великій* 17, вок. једн.: *божій угодниче* [7], *преблагій творче* 5, *преблагій боже* 14, *благій боже* 17 (× 2), *сладкій сѣпрѣже* 23 и сл. и ген. мн. им. ср. р. на *-ие*: *веззаконній ПО*;

в) графија *і* среће се и у глаголу *пріими* (1. једн. аор.) 6, *пріимите* (2. мн. имп.) П;

г) графија *і* се јавља и у следећим посебним случајевима: *Бікенті-емѣ* Н, *Өпүрідѡна* Н, *Біаісавети* (дат. једн.) П, *стїхѡвѣ* П.

Графија *і* употребљена је у следећим примерима: *не үбіи* 36, *үбіемѣ* 26, орфографију П, *міръ* [свет]⁹ ПО, *мірскихѣ* *вождѣленій* ПО, *ѡ міре* (вок. једн.) ПО.

Слово *ы* пише се у следећим случајевима:

а) где је писање *ы* традиционално оправдано: *выти* [7], *вѣдный* 4 *мы* 38 (× 2), *сына* 12, *языка* 9, *ѡкрыти* 10, *се сакрыемѣ* 26, *ү высины* 27 и сл.;

б) иза сугласника *ц*, што је у складу са одговарајућом рускословенском нормом (уп. Мразовић Граматика 22). На пример: *вацымыѣ* 6, *стецыте* се 13, *сродницы* 13, *лаганцы* 16, *вѣвцы* 22, *навѣцы* 22, *месецы* (ном. мн.) 22, *зглавцы* (ном. мн.) 55 и сл.;

в) слово *ы* се јавља и у неким случајевима који нису у складу с правописном нормом рускословенског језика: *говѡры берѣ* (2. једн. имп.) 9, *врыга* 38, *каюшымыѣ* (ак. мн. гл. пр. вр. сад.) ПО.

Графију *ѣ* (у вредности *и*) Ракић је употребио у страним речима (уп. Мразовић Граматика 6, 24). На пример: *стѣгѡ* *Өпүрідѡна* П, *Өуипанѣ* 15, *Өуипанѣ* (вок. једн.) 32. Само у једном примеру овај знак обележава глас *е*: на *онога певка*¹⁰ (уп. Мразовић Граматика 6).

⁹ Уп. Сава Петковић, *Речник црквенословенској језика*. — Сремски Карловци, 1935, 117 (скраћено: Петковић Речник).

¹⁰ *пѣвѣцѣ* (Cantor) = певач, уп. *Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latium. Emendatum auctum*. Edidit Fr. Miklosich. — Vindobonae (Guilelmus Braumüller), 1862—1865, 760 (скраћено: Lexicon).

5. Самогласник *o*

Обележава се са *o* (у средини и на крају речи врло често: творацъ [7], дѣло 4, то 4, оно 4, подѣлъ 6, до (предлог) 6, богъ 7 и сл.), затим са *o* и ѿ. Нпр.:

а) *o* долази само на почетку речи: Очи 4, Очинства 5, Отцеиъ 5, Ова 7 и сл.; изузетак је пример ѿвцъ 16.

б) *o* се пише:

— на почетку речи: ѿшѣиваиъ (1. једн. през.) 4, се ѿбнови 7, ѿтри (2. једн. имп.) 9, ѿбѣиъ (2. једн. имп.) 10, ѿстане 20, ѿкаменити 22, ѿдѣло 26, ѿбавити 52 и сл., затим узвик: ѿ Явраиѣ [7 × 2], ѿ аггеле 5, ѿ . . . творче 5 и сл., затим предлог: ѿ каиень (ак. једн.) 6, ѿ тоиъ (лок. једн.) 23 и сл.

Предлог-префикс ѿ пише се само тако: ѿ неба [7], ѿ стада [7], ѿ мене 4, ѿ нѣ 6, ѿстѣпимъ 6, ѿиди (2. једн. имп.), ѿзгоръ 21, ѿица 24, ѿлазитѣ (3. мн. през.) и сл.

— у завршетку *-io* (ген. једн.) заменичко-придевске деклинације рускословенских форми (уп. Мразовић Граматика 24): стѣгѡ Н, пештанскаѡ Н, прилѣжнаѡ П, здраваѡ П, праваѡ П, вашеѡ П, вышнаѡ П, твоѡ П, вѣчнаѡ П, всеѡ П, поред: вѣднаѡ П, одинаѡ П, спасаѡца го П, прѣвѣиѡца го П.

— у наставку *-o* радног глаголског придева мушког рода:

-аѡ : ѡбѣаѡ 20, дароваѡ 20, дочекаѡ 24 и сл., поред: дошѡ 5.

-ѡ : донѡ 5, поднѡ П, хогѡ П и сл.

-ѣѡ : ѣчинѣѡ 5, ѣдивѣѡ 5, завертѣѡ 21.

-ѡѡ : (примери не долазе),

поред: видѣѡ самѣ 37 (енклитика је заједно написана с глаг. обликом, па се изгубио положај *o* на крају речи).

— на крају прилога и везника овде Ракић такође поштује правописну норму рускословенског језика — уп. Мразовић Граматика 25): премногѡ 6, кѡражнѡ 10, правѡ 10 (× 2), здравѡ 10, овакѡ 10, такѡ 10, тешкѡ 10, драгѡ 12, сѣѣѡ 15, совершенѡ 15, малѡ 19, спокойнѡ 19, нѣжнѡ 19, ѣгоднѡ 24, несноснѡ 24, какѡ 26 и сл., поред: люто 8, мирно 8, другѡ 8, 18, нешто 8, прѡтиво 11, тешко 13, заѣдно 22, оваѡ 26, ново 30, право 38, тѡ (53 × 2), ѣправо 54 и сл.

На крају придева среће се у примерима: чадо сладкѡ 19, невѣсѡ 31.

— у наставку ген. мн.: стѣхѡвѣ П, народѡвѣ П, 7, грѣхѡвѣ 13, што је по рускословенској норми.¹¹

— у наставку 1. л. мн. през. и футура: да идеѡм 16, 28, 30, да касниѡм 16, да чиниѡм 27, 29, да свѣршиѡм 27, да сѣ . . . повратиѡм 28, бѣиѡм доѣи

¹¹ Уп. Мразовић Граматика 24; уп. исто и код Ј. Рајића: Александар Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*. — Нови Сад (Матица српска), 1964, 25 (скраћено: Млад. Рајић).

29, да се попаштинѡ 30, не видинѡ 31, за што походниѡ 31, запитаѡ 32, ай-деѡ 38, не идеѡ 50, да се поклонниѡ 50 и сл., поред: да се помолниѡ 39, чинниѡ 39, пошлѣѡ 50, стоѡ 50.

— у вок. једн. им. ж. р. а-деклинације наставак ѡ написан је један-пут: сѡрѡгѡ 12, поред: сѡрѡго 8, госѡ 19, Гарѡ21 и сл.

— у страним речима, што је у складу са рускословенском нормом (уп. Мразовић Граматика 25): сѡгѡ сѡрѡдѡна Н, ѡвѡномѡ П, ѡкѡна П Сѡвѡѡѡ 48.

— у ном. и ак. мн. именица: великѡ . . . великѡсти ПО, дѣла невоз-можна и неѡдобна ПО, всѡ . . . беззакѡнѡ ПО.

6. Самогласник у

На почетку речи обележава се редовно са *у*, а у средини и на крају са *ѡ*. На пример:

а) *ѡ*ма П, *ѡ*годниче [7], *ѡ*стай 4, *ѡ*тѣшитѡ (инф.) 6, *ѡ*зми 13, *ѡ*здысати 14, *ѡ*чинити 21, *ѡ*ши 35, *ѡ*мерла 51 и сл.

б) *ѡ*ѡша [7], *ѡ*ѡгѡ (3. мн. през.) 4, *ѡ*ѡлитѡ 8, *ѡ*ѡз 38, *ѡ*ѡѡцы 22, *ѡ*ѡѡвила 55 и сл.

7. Самогласничко р

У примерима где се очекује вокално *р* среће се редовно *ер*. На пример: *жертѡ* Н, [7], 11 итд., *жертѡ*е (ген. једн.) 16, *сѡрѡскѡй ѡзыкѡ* Н, *при церкѡ* Н, *ѡерѡ* [7], 4, 9 итд., *сѡрѡце* 4, 9 (× 3), 10 итд., *прѡтерѡпити* 7, 10, 47, *ѡ* *перѡ* 13, *дѡрѡ* 16, 38 (× 2), *навѡрѡшити* 17, *цѡрни* . . . *данѡ* 25, *сѡврѡшити* 40, *мѡти* . . . *сѡрѡдѡ* 29, *неѡ* . . . *ѡ*тѡврѡди 43, *ѡ*мерла 51, *дѡрѡжитѡ* ме 54 (× 2), *гѡрѡлитѡ* (инф.) 55 и сл.

У неким од ових речи Ракић то *ер* није морао и изговарати, већ је помоћу њега означавао самогласничко *р* (*ер* = *р* вокално). На пример: *гѡрѡлитѡ* (3. мн. през.) 25, *гѡрин* (3. једн. през.) 55, *гѡрѡлитѡ* (инф.) 55, *ѡерѡ* [7], 4, 9 итд., *кѡрѡ* 7, 22 (уп. и *крѡѡ* 13), *цѡрни* *данѡ* 25, *цѡрѡнѡй земѡ* (дат. једн.) 26 и сл. (в. Млад. Напомене о транскрипцији 113—118; Млад. О неким питањима 74—75).

За лексеме са *ер* које се налазе на насловној страни, у предговору или поговору, дакле у контекстима који су, гледано у целини, писани рускословенским језиком, мора се констатовати да их је Ракић тако и изговарао (*ер* = *ер*), и то у складу са својим образовањем у коме је била присутна рускословенска, односно руска језичка компонента. На пример: *сѡрѡскѡй ѡзыкѡ* Н, *при церкѡ* Н, *Жертѡ* *Јѡвѡѡѡ* Н и сл. (в. Млад. Напомене о транскрипцији 117—118).

8. Суголласник ј

Обележава се са *ѡ*, *ѡ*/ѡ. Оба ова знака јављају се позиционо ограничена: први, на крају речи и слога, а други — у групи *јѡ*. На пример:

ију: вожію 5, очію 8, капію 30, келію 30, свачію Н 8 и сл.

ији (нисам нашла примере),

ијо (нисам нашла примере).

б) самогласник + j + самогласник:

а + j + вокал: обрѣтајуцимъ Н, высокопочитаемой П, чтеніа П, разсужденіа П, препорѣчаетъ П, Іаннѣаріа П, не ѹтан (2. једн. имп.) 9, ѹтанти 9 и сл.

Примере са *ајо* нисам нашла.

о + j + вокал: личное 4, малое 4, ѹ моемъ 4, твоа 6 (< 2), моа 5, коа 6, твою 6, мою 6, некое 9, свое 12, мон 34 и сл.

е + j + вокал: всесерднѣйшее П, подобающее П, недовѣетъ ПО, влеюѣа 5, нѣждею ПО и сл.,

Примери са *еја*, *еји*, *ејо* не долазе.

у + j + вокал: взыскѣю П, чѣемъ 4, пѣтѣешъ 25, дрѣгѣешъ 25, вѣчнѣю ПО, онѣю ПО, великѣю ПО.

Примере са *уја*, *ујо*, *уји* нисам нашла.

Писање *j* у међувокалском положају у *Жерѣви Аврамовој* углавном се подудара са одговарајућим писањем у делима других аутора друге половине XVIII века (уп. Млад. Рајић 32—33).

11. Сујласници *ћ* и *ђ*

За бележење ових гласова Ракић користи графију *ћ*.¹⁴ На пример:

а) *ћ*: већъ 8, несрећни отче 12, несрећницы (дат. једн.) 13, 22, ноћъ 51,

б) *ћа*: гѣгнѣ влеюѣа (ак. једн.) 5, телца рыкаюѣа 5, овѣћѣи 10,

ђа (примери не долазе),

в) *ћо*: Іоанномъ Паликѣфомъ П,

ђо: госпоѣомъ 51,

г) *ћи*: мотрећи П, проћи [7], ѹ помоћи [7], доћи [7], ѹ ноћи [7] итд.,

ђи: Госпоѣи 30, на лећи [на лећима] 38,

д) *ћу*: при зачаћю 5, како ћѣ 9 и сл.,

ђу (примери не долазе),

ђ) *ће*: кѣри 19, неће 7, хоће [7] и сл. У речи *ћелија* Ракић је према грчком писао *к*: у келію 30.

ђе: роѣена сына (ак. једн.) [7], нареѣена 9, доће 14, изыѣемъ 15 и сл.

¹⁴ У својим каснијим радовима (од 1808) као што су: *Чредса ѣресвѣиѣа боѣоро-диѣи* (Венеција, 1808), затим *Пройовѣди* ... (написане 1808, а штампане у Венецији 1809). В. Ракић другачије означава ове гласове: *ћ* = *ѣѣ*, *ѣ* = *ѣѣ* (в. Млад. Мркаљ 182—185).

12. Примера са фонемом *и* у овом делу нема.

13. *Суїласници љ и њ*

Означавају се на следеће начине:

- а) ља: вола 12, бола 15, родитеља 17, мучитеља 17 и сл.,
ња: кланаюћи 10, утврениа 31, паганаца 38 и сл.,
- б) љо: вољомѣ 32,
њо: ньомѣ 20, ньой 41,
- в) љи: родители 4, постели 10, неволи 18, у жели 34 и сл.,
њи: ньѣшвѣ 4, ѡ нихъ 12, послѣдній 23, ньима 44 и сл.,
- г) ље: подаиѣ 6, землиѣ (ген. једн.) 11, родителюиѣ 44, служителюиѣ 44 и сл.,
ње: нѣга 4, игнѣ 7, начинанѣ 11, вићенѣ 37, до... последиѣ ловитве 39 и сл.,
- д) љу: љубишѣ 10, љубовѣ 12, љота 12, волю 17 и сл.,
њу: хитню 16, ню 6, 31,
- ђ) љ: родитель 27, печаль 33, мучитель 42.

14. *Графија џ и з*

Слово *џ* се јавља у примерима: оцѣшаванѣ 4, смѣщенѣ 6, всещедрый 44, щедротѣ 44, вѣшчанѣ 45 и сл. и означава групу *шч*.

Иначе група *шш* бележи се у примерима: јуштѣ П, што 7, нешто 8, паштишѣ 29 итд.

Графија *з* (наравно, у вредности *з*) јавља се у случајевима где је њено присуство оправдано како рускословенским тако и српскословенском традицијом: злочинства 7, зло 20, зла (ген. једн.) 22, злости 43, звалѣ (ген. мн.) ПО, звѣзда 47.

II

Правописне одлике

15. *Групе суїласника*

А. Веза префикс + нова реч

бв: шввеселимо 49,

дк: подкрѣпѣтъ (3. мн. пр. буд. вр.) ПО,

дс: предстоѣла ПО,

дт: предтечениш 50,

- зз: беззаконїа ПО, беззаконїѣ ПО,
 зп: воспитанїе П, неиспытана 37, исповѣдаю ПО, испроситѣ (инф.) ПО,
 зс: разсѣженїа П, разсмотрѣнїу П, высокоуразсѣдна П, разсѣди (2. једн. имп.) 36, изстѣпленїѣ 37, разслабнше 55, возсылаю ПО,
 зч: изчезе 54,
 сб: збываю 36, звило се 48,
 сг: сгрѣшїи 42,
 тг: ѿговорѣ 41,
 тз: ѿзгорѣ 21, ѿзови 33.

Из наведеног прегледа писања префикса са новом речју види се морфолошко писање префикса *об-*, *ѿ-*, *ѿод-*, *ѿред-*, *без-*, *раз-*, затим морфолошко и фонолошко писање префикса *из-*, *воз-* и *с-*.

Б. Веза основа + суфикс

- бс: сервскїй языкѣ Н, сервскимѣ ѿрасломѣ П,
 гш: лакше 18,
 дс: сладкога . . . сына 5, сладко чадо 12, сладка крѣви 22, сладкїй 23 и сл.,
 дс: господски 19,
 дт: идте (3. мн. имп.) 30,
 дц: сердце 4, 8, 9 итд., сердца 8 и сл.,
 жк: тешка рана 14, тешку мени 10, 26, ѣ тешкой неволи 18, ѣ тешкой мѣки 43,
 тћ: (облици футура): мораћешѣ 9, хоћѣ 10, чѣваћѣ 29 и сл.,
 тч: а) отче [7], 5,
 б) очинства 5,
 тц: отцемѣ 5,
 здн: бездна 6, 37, безднѣ 42,
 ств: свирѣжествѣ (дат. једн.) П, качества (ген. мн.) П, таинства 54,
 стн: горестнѣ . . . молитѣ 4, жалостнога гласа 5, жалостнѣ . . . тайнѣ 10
 неневестнаѣ ПО, извѣстнѣ ПО, четверочастный ПО,
 нств: познѣнство П,
 тств: любопытства 52, братства 52.

Из наведених примера писања сугласничких група у везама основе речи и суфикса, у погледу једначења по звучности, види се морфолошко писање група *бс*, *дк*, *дс* и фонолошко писање група *жк*, *шн*; кад се прати стање упрошћавања сугласничких група, запажа се непромењено писање група *дц*, *здн*, *сїн*, *сїѣ*, *нсїѣ*, *їсїѣ*, затим делимично промењено писање тј. упрошћавање, група *дїи*, *шч* и увек промењено (упрошћено) писање групе *шћ* (*шћ > ѣ*).

В. Веза предлога и засебне речи

Предлози ѿ, съ, и къ пишу се непромењено: ѿ стада [7], ѿ тѣла 5, ѿ плача 8, ѿ бога 31, ѿ зла 46, ѿ дјецѣ 47 и сл.; съ тѣломъ 7, съ нимѣ 25, съ доврѣмѣмъ сѣрдцемъ 32, съ любовію ПО и сл.; къ нами 13, къ себи 19, къ богѣ 40, къ грѣшникѣ ПО, къ доврѣдѣтели ПО и сл.

16. Писање ъ и ѣ

Знак ъ среће се на крају и у средини речи. Код писања овог слова уочава се само делимично поштовање правописне норме рускословенског језика. Тако се у складу с правилима рускословенског језика графици ъ јавља у следећим случајевима (уп. Мразовић Граматика 26—28):

а) на крају им. ж. р.: смѣлостъ П, заповѣдъ [7], благостъ 6, 7 радостъ 6 жалостъ 6, старостъ 6, любовъ 12, милостъ 13, кровъ 13, память 47 и сл.

б) на крају им. м. р.: огнь 12, мечъ 13, Ѡамаръ 18, господаръ 18, родителъ 27, господъ 31, мѣчителъ 42, степенъ 5, каменъ 6.

в) у облицима 1. и 3. једн. глаг. *јесам*: сѣдѣхъ есмѣ П, надахъ се есмѣ П, подвѣргахъ есмѣ П, естъ ли П, естъ 37.

г) на крају везника сирѣчь П и речце вѣкъ 5.

Одступања од правописних норми рускословенског језика (уместо знака ъ написан је знак ѣ) јављају се у следећим случајевима:

а) у облицима 2. л. једн. през. или пр. буд. врем. иза наст. -и: што ѣшь 5, неѣшь 5, чинишь 8, желишь 9, мораѣшь 9, ненанесешъ 9, даѣшь 10 (× 2), любишь 10, запитѣешь 10 и сл.,

б) у облицима скраћеног инф.: ѣтѣшитъ 6, вѣстатъ 7, бытъ 23, проспѣтъ 27, вѣлачитъ 28, чинитъ 32, вѣставитъ 37, ложитъ 38, и сл.,

в) у облицима 1. л. једн. през. глаг. *јесам* са вокализованим полу-гласником: ѣ самѣ 21, есамѣ 22, кадѣ самѣ П, нисамѣ П и сл.,

г) у броју *девети*: деветъ 22.

У средини речи знак ъ служи за обележавање сугласника љ и њ (уп. т. 13).

У осталим случајевима, после сугласника на крају речи, пише се ѣ. На пример: творацъ [7] (× 2), твогъ [7], народѡвъ (ген. мн. м. р.) [7], гласъ 5, водниъ (1. једн. през.) 4, пакъ 4, вѣъ 5, аколъ 7, штолъ 13 и сл.

17. У *Жерѣви Аврамовој* ретки су примери скраћивања речи, тј. њиховог доношења са испуштањем појединих гласова или групе гласова. Овакве појаве песник је означавао титлом. Тако су испуштени следећи гласови: група *ве*: стѣгъ Н, самогласник *а*: вѣгословъ П, *е*: мѣца П, *о*: вѣа 48, вѣіе 52, вѣъ 11, 56, гласови *и* и *е*: аѣглъ 18, 35, 37, 42, аѣгла 37.

18. Удвојено писање самогласника и сугласника јавља се у примерима одређеног карактера (уп. Мразовић Граматика 29—30):

а) у неким речима страног порекла, које се овде пишу као у језику из кога су преузете: *Авраамъ* П, 4 итд., *Жертва Аврамова* Н, [7], *Аврааме* (вок. једн.) [7] ($\times 3$), 4 итд., *Авраама* П, *Авраамови рави* П, *Исаакъ* П 11, *Исаака* 6, 11 итд., *Исааче* 12 итд., *Гарра* П, 7 итд., *Гарро* (вок. једн.) 5, 8 ($\times 2$), 9 итд., *Гарры* (дат. једн.) 13, *Мессіе* 47, *аггелъ* П итд., *аггеле* 5 итд., *аггели* 36 итд.

б) под утицајем руског правописа слово *и* се пише удвојено код придева на *-нный* и трпних глаголских придева: *рожденной* (дат. једн. ж. р.) П, *ѡмѣнное воспитаніе* П, *сердце каменно* 10, *реченное* 23, *ватренной власти* (дат. једн. ж. р.) 43, *благословенне боже* (вок. једн.) 48.

Према рускословенском правопису удвојено *и* се јавља и у случајевима: *Іѡанномъ* (инстр. једн.) П, *преданностію* (инстр. једн.) П, *жертвенникъ* 39, 40 ($\times 2$), *Іаннѡаріа* П, *вышше* (комп. прид.) 7, *поред: выше* 18, 55.

в) у вези префикс + нова реч среће се удвојен сугласник *з* (в. т. 15).

19. Надредни знак тзв. *ѡајерак* употребљен је у неколико случајева и то уместо знака *ъ*: *ер² ме* 8, *ер² е* 12, *с² доврѣмѣ гласомъ* 51, *без² дѣла* ПО, *без² покаѣніа* ПО, *под² ѹдару* (3. мн. през.) 10, *кад²* 51.

20. У вези са састављеним и растављеним писањем речи треба најпре рећи да се речца за негацију *не* пише састављено са речју уз коју стоји и растављено од те речи, те се не може говорити о неком утврђеном правилу у овом погледу. На пример:

а) *неѡѡте* 6, *немиѡиѡлази* 7, *ненанасешъ* 9, *несмѡщавамъ* 11, *неможе* 14, *неможете* 16, *невидѣти* 21 и сл.,

б) *не тѡжи* (2. имп.) 4, *не могъ* 6, *некъ не терпе* 6, *не плачи* 11, *не требаю* 16, да ... *не подра* 17, *не вѡди* 20 и сл.

У речима служеним са *не* присутно је састављено писање: *жертва непорочне крви* 7, *неправеданъ* 20, *невиѣено* 35, *неправедноу* 36, *бездна неиспытана* 37, *несрећникъ* 40 и сл. Изузетак представља пример: *тайна ... естъ не постижѣна* 37.

У већини случајева предлози долазе одвојени од облика уз које стоје: *на ме* [7], 5, *на горъ* 4, *при зачаѣю* 5, *у младости* 5, *до тога* 6, *безъ нѣга* 7, *за молитвѣ* 8, *къ себи* 19, *предъ нимъ* 23, *код менека* 28, *поред: ѹвысиѣ* 27, *заѣ* 41, *наѣ* 47, 48, *самномъ* 15, 29, 30, 52, *сговомъ* 54.

Остале проклитике, везници долазе одвојено. На пример: *и дигни Аврааме* [7], *и глгѣ* [7], *да идете* 4, *веде и напасти* 5, *нека казни* 6, *ни часъ ни полъ* 24 и сл. У вези проклитика + енклитика ове речи могу бити и заједно написане — в. ниже б).

Енклитике се пишу одвојено од речи испред себе и заједно са том речју. На пример:

а) енклитика уз именицу и заменицу: *прилика е* 3, *санъ ѣе быти* 36, *она се зываю* 36, *ты си глгѣ* 40, *сва е врыга* 38 и сл., *поред: дѣтеѣшъ* 24, *когасамъ* 23, *пасе* 33, 34, *потредав* 38, *сѣ аггелиѣшъ* 44 и сл.,

б) енклитика уз проклитику: да мѣ 11, да се 6, да в 10, што се 13, што намѣ 18, да ти 4, пакѣ ме 35 и сл., поред: дага 11, нитсе 4, штоѣмо 25, какоѣга 4, гдиси 24, некасе 7, вѣсмо 43, кадси 49, вѣнес 27 и сл.,

в) енклитика уз глагол: скажи ми 10, жам ми в 34, шпрости ми 41, морала би 45, стещите се 54 и сл., поред: пробѣднсе [7], вѣставиме 27, ѡзови҃га 33, звилюсе 48 и сл.,

г) упитна речца *л(и)* у већини случајева долази састављено са речју испред себе: какоѣ (×2), тколиѣ 12, неѣшли 22, моѣли 26, нисамин 55, нѣх 51, гднѣх 51 и сл. Ређе је ова речца написана одвојено од речи испред себе: тко ли в 7, юштѣ 21, можешѣ ли 22 и сл.

21. У *Жерѣви Аврамовој* Ракић употребљава следеће надредне знаке: ‘, ^, ` , ”. Њихова употреба је у складу с правописном нормом рускословенског језика (уп. Мразовић Граматика 35—36). Тако, на пример, знаци ^, ` , ” долазе изнад вокала на почетку и на крају речи: ѡпрости 6, ѡврааме 6, ѡва жертва 7, ѡсѣ (3. мн. през.) 8, ѡзыкѣ 8, ѡвѣзе 8, ѡ дѣю 9, ѡно 9, своѡ 13, ѡгњ 12, ѡ 14, ѡрѡ 15, ѡидете 16 и сл. Само у примеру *Ѣмѣланѣ* (вок.једн.) знак ” не долази на почетном вокалу. Знак ‘ долази на унутрашњим слоговима појединих речи: мѣсто 4, вѡжа правда 4, дѣю тѡковѡ 4, сѣна (ак. једн.) 5, прѡћи 7, мѡнинѣ (1. једн. през.) 8, дѡше (3. једн. през.) 9, тѡинѣ 10, на пѡстели 10, тѡрацѣ 11, мѣемѣ (1. једн. през.) 11 и сл.

Према правописној норми рускословенског језика Ракић употребљава и знак ^ : какоѡвѣ ѣ ... вѣзна 6, тѡ ли ѣ 7, ѡ ѡ пѣтамѣ 18 и сл.

III

Језик и стих

22. Као што је познато, *Жерѣва Аврамова* написана је у десетерцу. Од укупно 1020 стихова, колико има ова песма, педесет девет стихова долази са једанаест, а три стиха са дванаест слогова. У педесет четири једанаестерца јављају се речи *Авраам* или *Исаак*, које Ракић пише с удвојеним вокалом *а*, што је у складу с правописном нормом језика из кога су оне преузете (в. т. 18), а у стиховима са дванаест слогова употребљене су обе ове речи. О томе да се речима *Авраам* и *Исаак* нарушава метар стиха говори и сам писац у предговору ове песме: „Она пакѣ два имена *ѡвраамѣ* и *ѡсаакѣ* кваре мѣру стѣхѡвѣ ѡваче нисамѣ хотѣш ѡрѡграфѣю нарѣшити.” У четири стиха са једанаест секвенци долазе облици радног глаголског придева:

- 1) Богѣ в рекаш не може лагати 36,
- 2) И потераш да идемѣ по ноћи 47,
- 3) Што си почеш ты не чини тога 47,
- 4) Може быти мертѡга би нашао 56.

У изговору датих облика Ракић је могао последња два вокала свести на један, и то на овај последњи (нпр.: *реко, њојеро, њочо, нашо*), па се наведени једанаестерци не могу сматрати правим нарушавањем метра. Само један стих са једанаест слогова заправо ремети уједначеност стиха у *Жрџиви Аврамовој*, а то је:

Дерва сложите на скота свежите 16.

У овом случају Ракић је имао могућности да језичким средствима која су му стајала на располагању избегне један слог и оствари десетерац. Тако је могао место дужег облика императива *сложити* употребити краћу форму *сложити* (уп. *чинити* 10, *сијавити* 19 и сл.).

23. Римовање стихова је скоро обавезно (римују се увек први и други стих), што иначе, у народном десетерцу по правилу изостаје.

24. У стварању стихова Ракић се користио, наравно, свим могућностима, које му је могао пружити његов народни језик. Исто тако он се служио и одређеним особинама рускословенског језика.

Дакле, да би остварио десетерачки метар у стиху, Ракић је употребљавао обилато облике који се јављају у дужој и краћој форми у језику, при чему се значење њихово не мења. На пример: 1) дужи и краћи облици инфинитива (в. т. 32), 2) форме с покретним вокалима и без њих (в. т. 35), 3) дуже и краће облике презента помоћног глагола *јесам* (в. т. 58) 4) дуже и краће облике личних заменица (в. т. 48—50), 5) предлог *с* — *са* (в. т. 25), 6) облици с партикулом *-ка* и без ње (в. т. 72), 7) заменичке форме типа *џвом* : *џвојем* (в. т. 31), 8) глаголске основе *зна* : *знаде* (в. т. 70), 9) именице на *-ије* : *-је* (в. т. 37), 10) облици радног глаг. придева са *ао* : *-о* (в. т. 31), 11) лексема *баба* ("отац") 18, 41, поред *бабайка* (у истом значењу) 25, 40 или *бабайко* 29; скраћени облици именица: *у лѣге* ум. *у лѣгове* 50 итд. Због метра долази до губљења вокала и у следећим категоријама: инстр. мн. им. ж. р.: *сѣзамъ* 29 (Што си *сѣзамъ* напѣнила очи 29), ген. једн. лич. зам.: *ѡ тѣбѣ* [7], *нѣгѣ* 50, дат. једн. лич. зам.: *да тѣ* [да ти] 32, *тѣбѣ* 15 (×2), 17, 47, енкл. облик повр. зам.: *да сѣ* [да се] 17, *ѣрѣ се* [ѣрѣ се] 24, *нѣ сѣ* [ја се] 35, *ни сѣ* [ниси] 28, енкл. облик глаг. *хѣиѣи* (буд. вр.): *да ѣѣ* [да ће] 36.

Писац је, такође, у једном случају искористио рускословенски облик заменице *некое*, који за разлику од нашег таквог облика има слог више, и на тај начин остварио десетерац:

И слово ти некое приложимъ 9.

Исто тако може се тумачити и употреба одређеног вида трпног глаг. придева *реченное* уместо нашег облика *речено* са једним слогом мање:

Реченное валѣ испѣнити 23.

Да би остварио метар, Ракић је употребљавао и старије и новије форме именица. Тако нпр. од именице *небо* у ген. једн. долазе два облика: ѿ неба [7] (новији облик) и ѿ небесе 18 (старији облик), што је користило и римовању стихова. Примери:

- 1) Донесо ти заповедъ ѿ неба,
Бодръ теби сада быти треба, [7],
- 2) Што намъ аггль рече ѿ небесе,
Оно сыне чинити мора се 18.

IV

Г Л А С О В И

С а м о г л а с н и ц и

25. Самогласник а

Место старог полугласника Ракић има редовно рефлекс *а* у свом народном језику, док у низу речи рускословенског типа јавља се рефлекс *о/е* за *ѣ/ѧ*. На пример:

- а) предлог-префикс *са(-)*:

са высота 5, са высине 21, са собомъ 16, са землѣ 20, са сыномъ 22, са товомъ 32, са моѡмъ госпоѡмъ 51, са бавомъ 54, да се сакрѣиѡмъ 26, сачѣвати 26, сакрѣваѡ 34, сакрѣти 34 и сл., поред: со многословѣиѡмъ ПО, сослѣжавке (ном. мн. ж. р.) 13, совершити 14, не сокрѣшай 18, сокрѣшанамъ 18, сокрѣшавашъ 19, совершенѡ 18, совери (2. једн. имп.) 36, согрѣшѡ 48, советѣдованѣ П, ПО и сл.

- Наравно долази и предлог-префикс *с*:

сѣ тѣломъ 7, сѣ нѡмъ 7, сѣ нѣме 22, сѣ нѣма 44, сѣ вѡгомъ 23, да свѣршинѡ 27, снѣловати 28, сказати 32, свѣршити 40, сгрѣшѡ 42 и сл.

- б) предлог *к, ко*:

кѣ нами 13, кѣ себи 19, кѣ богъ 40, кѣ спасѣнѣю ПО, кѣ грѣшникъ ПО, кѣ доврѡдѣтели ПО и сл.; ко ѡврачеванѣю ПО. Предлог *ка* не долази.

- в) префикс *вѣз-*

заступѣн је редовно у руском одн. рускословенском фонетизму: воспитанѣ П, возвестѣѡ 42, возсылаѡ ПО. Примери са *вѣз-* не долазе.

- г) пример именице са старим завршетком *-ѣсѣѡ* среће се два пута (у предговору) и то са руским одн рускословенским фонетизмом: по счастѣиѡмъ... сѣпрѣжѣствѣ П, качества (ген. мн.) П.¹⁵

¹⁵ Уп. Александар Младеновић, *Прилоѣ ѡзнавању односа између срѣскоја и славеносрѣскоја језика у друѡј ѡловини XVIII и у ѣрвим деценијама XIX века*. — Научни састанак слависта у Букове дане. Реферати и саопштења, Београд, 1977, 6/1, 157—163 (скраћено: Млад. Прилог познавању).

д) у разним именицама и придевима са непостојаним *а* (суфикси *-ак, -ан, -ец, -ац*) редовно је рефлекс *а*, а само се два пута среће *е* у именици *конецъ* („крај”) 56, 59, *творацъ* 11, *отацъ* 46, *жалостанъ* 20, *неправеданъ* 20, *силаанъ* 20, *радостанъ* 32, *тѣжанъ* 41, *мозакъ* 21 и сл.

ђ) у ген. мн. именица чија се основа завршава на групу сугласника: *паганица* 38, *оваца* 69, поред: *звѣла* ПО.

е) рефлекс *а* секундарног полугласника јавља се у придеву *добаѣъ* 53, као и глаг. енклитичи *самъ* 22.

ж) у осталим случајевима уп. рефлекс *а* и ређе *е/о*: *наравъ* П, *сада* [7], *садъ* 24, *чата* 5, *чагъ* 24, *данъ* 23 и сл., затим *любезна свѣргъ* 12, *любовъ* 12, *съ любовью* ПО.

з) глагол *изаћи* увек је са *и*: *изыѣмъ* 15, *изыћи* (инф.) 36, *изыти* (инф.) 36, *некъ изыѣ* 51, *пронизышла* 50.

26. Самогласник о

Место *-л* долази *-о* у примерима: *учинѣъ* 5, *завѣтѣъ* 21, *световаъ* 31, *почеъ* 47, *донѣъ* 5 и сл., што је одлика нашег народног језика. Уп. и *дошъ* 5 где је дошло до промене *-ал>-ао>-оо>-о*. У *Жерѣви Аврамовој* само у једном случају употребљен је облик радног глаг. придева са *-л* и то у поговору: *могъ храни* ПО.

Број *обадва* употребљен је једанпут, а написан је са *а*: 15 (уп. *обадва* и код других старих писаца: З. Орфелина, Д. Обрадовића, Ј. Рајића, М. Видаковића и Г. С. Венцловића¹⁶; Г. С. Венцловић има и *ободва* — в. Јовановић Венцл. 195).

27. Самогласници е, и

Ракић је по замени старога јата екавац, што је јасно показано напред многим примерима у којима он пише *е* место традиционалног слова *ѣ* (в. т. 3). Међутим, и у овом његовом преводу налазе се икавизми фонетског и морфолошког порекла, чиме се одликују, поред других, и данашњи говори Бачке и Срема,¹⁷ На пример:

а) у наст. компаратива: *ранѣ* 15, 28, 40, 50, *свѣтѣѣ* 25, *прѣѣтѣѣ* 15, *видѣѣ* 51 и сл.

¹⁶ Уп. Млад. Рајић 65; Александар Младеновић, *Прилоѣ ѣроучавању Орфелиновог језика*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад (Матица српска), књ. III, 170 (скраћено: Млад. Орфелин); Александар Младеновић, *Графија и језичка испиѣивања рукописа Доситеја Обрадовића*. — Ковчежић. Прилози и грађа о Доситеју и Вуку, Београд (Вуков и Доситејев музеј), 1961, књ. IV, 158 (скраћено: Млад. Доситеј I); Јован Кашић, *Језик Милована Видаковића*. — Нови Сад (Матица српска), 1968, 40 (скраћено: Кашић Вид.); Владан С. Јовановић, *Гаврило Свѣфановић Венцловић*. — Српски дијалектолошки зборник. Расправе и грађа, Београд Српска краљевска академија, 1911, књ. II, 195 (скраћено: Јовановић Венцл.).

¹⁷ Уп. Берислав М. Николић, *Сремски говор*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1964, књ. XIV, 314 (скраћено: Ник. Срем); Иван Поповић, *Говор Госѣођинаца у свѣјлостѣ бачких ѣвора као целине*. — Београд (Српска академија наука и уметности, пос. изд. књ. CDXXV), 1968, 40—44 (скраћено: Попов. Госп.).

Примере суперлатива нисам нашла.

б) у одричном облику глаг. *јесам*: нисамъ П, 42, 48(×2) итд.

в) у дат. и лок. једн. им. ж. р. -а деklinације: гори 27, вѣдној майки 22, вѣрној савги 33 и сл. — на планини 38, у војей рѣки 43, у мѣки 43 и сл.

г) у наст. дат. и лок. једн. личних заменица: ми 4(×2), 5(×3), 6 итд., мени 5(×4), 6, 8 итд., себи 11, 12, 19 и сл. — у мени 9, 13, 21 итд., у теби 8, у себи 36 и сл.

д) у завршетку основе глагола VII врсте: видѣу П, 53, 55, видити 9, не видити 21, видитъ (инф.) 40, претерпити 10, терпити 44, живити 24, желѣу 35 и сл.

ђ) у завршецима прилога: гди си 24, где в 45, гди 47, овди 37, 51, онди 37 и сл.

е) Предлог *ѣред* гласи екавски: прѣдъ 23, 24 итд.

Место префикса *ѣре-* у неким случајевима налази се *ѣри-*: *приносѣ* (3. мн. през.) 8, да *принесѣ* 11, *призри* (2. једн. имп.) 45 (×2), *призрѣти* 32 и сл., поред: *прѣзри* (2. једн. имп.) ПО.

У глаголу *ѣриморѣи*, који је употребљен једанпут, јавља се префикс *ѣре-* место *ѣри-*: *прѣморѣа* (3. једн. през.) 34.

У префиксу глагола *ѣромениѣи*, који се среће једанпут, долази *ѣре-* уместо *ѣро-*: *прѣмени* (3. једн. аор.) 22.

Место старога назала предњег реда у *Жерѣви Аврамовој* налази се рефлекс *е*: *свѣзати* 4, 10, *свѣзана* 45, 47, *свѣзанѣ* 40, *време* 14, 16, 34 итд., *иѣне* 30, 45, 48, *сѣме* 47 и сл., поред рускословенског *а*: *зачатѣа* 5, *при зачатѣу* 5, *чадо* 12, 19, 30 итд.

У префиксу *нѣ-* у заменичким облицима јавља се *-е-*: *некаквѣ мѣнитѣ* 8, *слово . . . некое* 9.

28. Самогласник у

Овај вокал долази у *Жерѣви Аврамовој* место старог самогласника *л* (примарног и секундарног), место *вѣ-* на почетку речи у отвореном слогу и уместо префикса *вѣз-*. На пример: а) *дѣгачка . . . дѣсница* 18, *испѣнити* 23, *нека се испѣни* 23, *даѣ испѣни* 36, *дѣжности* 50, поред: *исполнити* 14, 36; б) *ѣгани* 19, у старости 20, у *дѣло* 36, у *поноѣи* 37 и сл.; в) *ѣзми* 13, *ѣзмиѣ* 20 (префикс *вѣз->вос-* в. у т. 15).

29. *Самогласничко р*, како се већ видело, обележавано је увек са *-ер*, што је последица утицаја рускословенске традиције, али је зато врло често то *-ер* означавало вокално *р* (в. т. 7).

30. Секундарни и ѣокреѣни самогласници

Поред до сада помињаних разних секундарних вокала, овде ће се указати на следеће покретне самогласнике:

а) покретно *-е*: инстр. једн. замен.-прид. промене: *предѣ нинѣ* 23, *сѣ ние* 22, 3. једн. през.: *вѣѣ* 21, *вѣѣ* 9, 13 итд.

б) покретно *-у*: дат. једн. замен.-прид. промене: *миломѣ богѣ* 12, *вѣрномѣ сави* 33, *вѣдномѣ* 10, *великовѣдномѣ* 13, *многонесретномѣ* 13, *томѣ* 35, *сердцѣ момѣ* 40 и сл.

Уп. покретно *-а* у завршетку ген.-ак. једн. заменичко-придевске деklinације *-oi(a)*, *-ei(a)* у т. 49, затим покретно *-и* на крају инфинитива (в. т. 32), и *-а*, *-и*, *-о* на крају неких непроменљивих речи (т. 35).

31. Једначење и сажимање самогласника

Сажимање групе *-ао* у *-о* присутно је само у једном примеру радног глаг. придева: *дошѣ* 5, поред: *рекаш* 36, *смиловаш* 49, *погледаш* 49 и сл.

Присвојне заменице *ѣвој*, *мој* долазе често у сажетим формама: *момѣ* *сердцѣ* 8, 33, *сердцѣ* *момѣ* 21, 40, *твоѣ* *родитељу* 46, *ѣ* *твоѣ* *ложа* [7], *твоѣ*... *сына* [7], *момѣ* *сердца* 17, *кодѣ* *своѣ* *сына* 28, *сына* *своѣ* 45, *твоѣ* *Исаака* 46, *твоѣ* *сына* 47, *ѣ* *сердца* *моѣ* 48 итд., поред: *у* *моѣ* *минѣ* *нию* П, *твоѣ* *бабайкѣ* 40, *кѣ* *моѣ* *родитељу* 45, *сына* *твоѣ* *ПО*, *твоѣ* *подвига* 43.

Глагол *ѣримѣ* долази граfiјски без сажимања: *прѣимѣ* (2. мн. имп.) П, *прѣимѣ* (1. једн. аор.) 6. Глагол *немаѣ* регистрован је у форми *неѣ* 25.

Везник *као* долази у несажетој и сажетој форми: *каш* 5, 42, 45 итд. према *кѣ* 5, 21, 48.

Губљење самогласника

32. У *Жерѣви Аврамовој* долазе дужи и краћи облици инфинитива, што добро користи метру стиха: *гледати* 4, *послати* 4, *свезати* 4, *дигнути* 4, *учинити* 5, *почивати* 8, *спавати* 8, *раздерати* 9, *видити* 9 и сл., поред: *ѣтѣ* *шинѣ* 6, *вѣтати* 7, *вѣтѣ* 22, *проспати* 27, *вѣлачитѣ* 28, *чинитѣ* 32, *имати* 36, *составитѣ* 37 и сл.

33. У императиву понекад се губи *-и(-)*: *ѣворѣ* 9, *чинѣ* 16, *затворѣ* 30, *идѣ* 30, *вѣстанѣ* 37, *гледѣ* 54 и сл., поред редовних форми: *вѣди* 5, *казни* 5, *пошли* 5, *вѣстави* 5, *протѣгните* 15, *послѣшите* 15, *сложите* 16, *спремите* 16 и сл.

34. У потенцијалу облик *би* (3. једн.) једном долази без *-и*: *даѣ* *чинѣ* 31, према редовним формама: *морала* *вѣ* 45, што *вѣ* *вѣлѣ* 56, *кадѣ* *вѣ* *сѣдила* 56, *тѣ* *вѣ*... *вѣла* 56 и сл.

35. Остали случајеви губљења самогласника представљају истовремено и примере с покретним вокалима на крају речи: *врѣ* 5, *врѣ* 20, *садѣ* 2, *сада* [7], *протѣвѣ* 14, *протѣво* 11, *протѣва* 55, *алѣ* 18, *али* 21, *ѣштѣ* 21,

јоште 24, нитъ 23, нити 11, кадъ 29, када 49, каде 34, негъ 36, него 4, некъ 6, нека 6, веѣъ 6, веѣе 23, ил 51, или 51, ел 18, ели 18, елъ 26, ли 21, лъ 4.

Само у једној форми, дужој или краћој, долази облици: ткогодъ 22, пакъ 4, досадъ 28, штогодъ 23, кадгодъ 42, ако 42, опетъ 20, ѿ кѣда 26, низъ 39, залѣдъ 42, ѡзгорѣ 21.

С у г л а с н и ц и

36. Поред врло честе употребе консонаната *ћ* и *ђ*, који чине одлику Ракићевог народног језика, овај писац употребљава у појединим речима и *џ* (= *шџ*) и (ретко) *ѡд* по угледу, наравно, на рускословенски језик. Случајеви са *ћ*, *ђ* и *џ* наведени су већ у т. 11, 14, а овде ће се дати примери са *ѡд*: рожденной ЛПН¹⁸ (уп. и роѣна [7], 7), надеждѣ 8, надежда ПО, надеждој ПО, принуѣдава (3. једн. през.) 17, нѣждею ПО, вождѣ 36, многажды ПО, вождѣлѣнїи (ген. мн.) ПО. Именица *нѣжда* с овим фонетизмом позната је и нашем данашњем књижевном језику, а пореклом је из старословенског преко српскословенског језика.

Према домаћем *јосїођи* (дат. једн.) Ракић је два пута употребио *јосїоѡжи* ЛПН, П, где се свакако ради о руском фонетизму.

У глаголским облицима сложеним са старим *иѡи* Ракић је увек писао *ћ* (означавајући тиме фонеме *ћ* и *ђ*), а не групе *-јд-*, *-јѡ-*. На пример: проѡи (инф.) 22, проѡе (3. једн. аор.) 23, доѡи (инф.) 35, миѡиѡи (инф.) 35, заѡе (3. једн. аор.) 23, доѡе (3. једн. аор.) 23, доѡѡи 51 и сл. Према томе у овим случајевима Ракић није подражавао руски одн. рускословенски језик, већ домаћи изговор.

37. У *Жерѡви Аврамовој* јављају се примери у којима је заступљено старо и ново јотоване (случајеве са *ћ*, *ђ*, *љ*, *њ*, в. у т. 11, 13). Наравно у овом делу Ракић је употребио и именице на *-ије* које су у његовом језику претежно рускословенског порекла. На пример: совѣѣдованїе Н, ПО, домоѣтроенїе П, ѡдѡврѣнїе П, принуѡшенїе П, рѣѡдѣлѣе П, вниманїе 13, благоѡтѡровїе 48, миѡлосердїе ПО (× 2), царѣѡѡе ПО, со миѡгословїѡѡи ПО, съ благословѣнїѡѡи ПО, поред јотованих форми: начинанѣ 11, виѡенѣ 37, изѡпѡденѣ 37, знаменѣ 42, ѡѡѣѡанѣ 45, вѣѡанѣ 45, неѡдованѣ 55, серденѣ 55 и сл.

У инстр. једн. именица ж. р. на сугласник изостаје ново јотоване: преданностїю П, ѡѡѡѡїю ПО.

38. Сугласничка група *мн-* често остаје непромењена: премнѡгѡ 6, попремнѡгѡ 6, се ѡмноѡжити 6, ѡмноѡжитѣ 47, али се и дисимилује: миѡга блага 6, миѡгѡ 7, 31.

¹⁸ Ознака ЛПН представља скраћеницу у овом раду за лист после насловне стране.

39. О једначењима сугласника у *Жерјиви Аврамовој*, као и о одражавању ових асимилација кроз Ракићев правопис, в. т. 15.

У примеру *уџати* (<уџвати — 3. једн. аор.) 19 дошло је до познате асимилације сугласника *хв-* > *хѣ* односно до губљења *х-* на почетку. У корену *хвал-* група *хв-* се чува: *хвала* 14, 19, 24, 50, *хвалѣ* 30, *хвалихѣ* ПО, *хвали* (2. једн. имп.) ПО.

40. *Метатеза сугласника*

Према старијем кѣто Ракић има тко 4, 7, 12 итд., нитко 14, ткогодѣ 22, 53, поред форме с неизвршеном метатезом, што је рускословенски утицај: кѣто П, 16; поред *комѣ* (дат. једн.) 41, долази и неправилно *кѣтомѣ* 16.

Облици од старе заменице *вѣсь* и *вѣсакѣ* јављају се у *Жерјиви Аврамовој* у метатезираним формама: *свакѣ* П, *свега* 6, 14, 46, *све* 14, 20, *сва* 23, *свакога* 22, 49, *сви* 55, затим *свагда* 34. Два пута је употребљен рускословенски облик са почетном групом *вс-*: *всѣхѣ* 49, *всегѣ* ПО.

41. *Губљење сугласника*

У *Жерјиви Аврамовој* долазе много чешће примери са сугласником *х*, неголи без њега. Поменуће се најпре случајеви без *х*, и то у почетку, у средини и на крају речи: *алине* 12, 17, *алинице* 38, *сѣрдѣ ладно* 53, *сиранила* 46 (× 2), *поара* (3. једн. аор.) 24, и *[их]* (ак. мн.) 41, 50, *твои дѣрга* (ген. мн.). Ово су типични народни облици.

Примери са неизгубљеним *х*: *хоѣ* (3. једн. през.) [7] (× 2), 12, 54, *хоѣѣ* 10, 17, 54, *хотѣхѣ* (1. једн. аор.) ПО, *хранити* ПО, *хотѣш* П, *хоѣмо* 16, *хоѣшѣ* 44, *хитню* 16, *грѣхѣва* (ген. мн.) 13, *грѣхѣ* (ак. мн.) ПО, *стѣхѣвѣ* П, *патрѣарха* П, *страхѣта* 4, *страхѣвитѣ* 41, *снисхѣди* (3. једн. аор.) 21, *утѣхѣ* 44, *ѡхѣдишѣ* 51, *ахѣ* 13, 14, *плѣтскихѣ* *мирскихѣ* *вождеѣнѣи* ПО, *слѣзѣ* *моихѣ* ПО, *овонѣ* П, *церковныхѣ* [книгѣ] П, *шнихѣ* 12, *ихѣ* (ак. мн.) 44, *всѣхѣ* 49 и сл.

Из свих наведених случајева намеће се закључак да је сугласник *х* у Ракићевом језику био изгубљен само у неким примерима, и то недоследно, а да се много пута чувао, што значи да је постојање овога гласа у Ракићевом гласовном систему несумњиво. Многобројни случајеви са *х* у *Жерјиви Аврамовој*, свакако представљају у првом реду одлику његовог књижевног језика на народној основици, у чему се овај аутор подудара нпр. са језиком Ј. Рајића или С. Стратимировића (уп. Млад. Рајић 77 и Млад. Страт. 94).

42. О губљењу сугласника у разним сугласничким групама (*ѡч*, *ѡћ*, *дѡ*), односно о чувању група *здн*, *сѡн*, *сѡв*, *нсѡв*, *ѡсѡв*, већ је било речи (в. т. 15). Овде ће се поменути случајеви фонетског чувања следећих

консонантских група: а) тк-: тkw 4, 7, 27, нитко 14, ткогодъ 22, 53, б) кћ-: кћери (ген. једн.) П, кћери (вок. мн.) 19, в) гд-: гди 44, 45, 47 и сл., г) -вд-: овди 37, 51, д) -гд-: свагда 34, ђ) -гњ-: пагнѣ [7], 40, 50, пагнѣта 33, е) -дн-: заѣдно 31, еднога 48, 50, видне 41, бездна 6, ж) -нд-: онди 37, з) -ст-: ревностъ П, изрѣдностъ П, ситѣлостъ П, клагостъ 7, радостъ 6, жалостъ 6, старостъ 15, волестъ 19, милостъ 24 и сл.

43. Остале суғласничке ѿојаве

Од старе именичке заменице чѣто Ракић има облике са групом *шћ*: шта 4, 17, 24, што 5, 7, 9, нешто 8, 11, 28, ништа 8, штогодъ 23, 32, зашто 50 и сл.

Само у једном случају, и то у предговору, употребљен је рускословенски облик *чио* П.

О Б Л И Ц И

44. Именице

Генићив једнине. Облици ген. једн. углавном се подударају са формама у савременом српскохрватском језику овог падежа. У једном случају чува се стари облик ген. једн. именице *небо*: ѿ небесе 18, поред новијег ѿ неба [7]. Оваква употреба старијих и новијих форми, као што је већ речено, користила је Ракићу у остваривању метра и риме стиха (в. т. 24). Код именица ж. р. а-деклинације у три примера долази наставак *-и* уместо *-е*: ѿ страни [од грама] (уп. Lexicon 874, 887), ѿскомини 6, ѿ ѣтровы ПО, што је одлика како српскословенског, тако и рускословенског, односно руског језика.

Датив једнине. Одступања у облицима овог падежа у односу на савремени српскохрватски језик по правилу нема, изузев неких примера у предговору и поговору, који имају рускословенске форме. Тако нпр. од именице ср. р. н-основе *име* једанпут се налази: имени Башелиъ П, а од именице ж. р. ја-деклинације уместо наставак *-и* у једном случају долази *-е*: тѣвѣ дѣвице ПО. У наведеним примерима истовремено се чувају и стари облици.

Код именица ж. р. а-деклинације са основом на *к*, *ѣ* у дат.-лок. једн. срећу се примери са аналошки успостављеним *к* и *ѣ*: дат. једн.: вѣдноу майки 22, 25, твојоу майки 49, 54, владыки 49, сьзги 15, вѣрномъ сьзги 33 и сл., лок. једн.: ѹ мьки 19, 43, ѹ тешкой мьки 43, ѹ вожѣй рьки 43 и сл. У овој особини Ракићев језик се подудара како са језиком других наших старих писаца, тако и са данашњим говорима, пре свега, шумадијско-војвођанског дијалекта.

Вокатив једнине. Облици вокатива у *Жерѣви Аврамовој* чести су и у већини случајева одговарају формама у данашњем језику. На пример: ѿ Аврааме вожѣй ѹгодниче [7], творче 4, аггеле 4, ѿ сыне Исааче 12, роѣени

дрвже 22, сладкий родителю 27 и сл. Одступања од савременог српско-хрватског језика су малобројна, а јављају се као последица очувања старијих форми или утицаја рускословенске традиције. Старији облици вок. једн. налазе се од именице *іосйод*: всецѣдый господи 5, затим од именице *цар*: царю 4 и од именице *мир*: в міре четверочастный [у значењу *свеш*] ПО.

Неколико пута облици вокатива једн. једнаки су облицима номинатива једн. и то у случајевима када су именице употребљене уз императив. На пример: чини отацъ 46, свєршй отацъ 49, иди Гумпанъ 51. Одступања у овом погледу од данашњег књижевног језика долазе под утицајем руског, односно рускословенског језика (уп. исто код Млад. Рајић 85).

У једном случају именице ж. р. на сугласник среће се наставак -е уместо -и: смєртє 24, што представља такође рускословенски утицај (уп. исто Млад. Рајић 85; Млад. Страт. 99). Рускословенски облици овог падежа срећу се и од именице *іосйожє*, која у једном примеру има форму вок. једн. једнаку ном. једн.: госпожа П, а у другом је употребљена с наставком -е: выскоразєдна госпоже П.

Инструментал јединице. Именице м. и ср. р. долазе с наставком -ом или -ем. На пример: сєрєскиѣ ѡрасломъ П, са сыномъ 22, съ Богомъ 23, съ добрымъ глагомъ 51 итд., — отцемъ 5, съ плачемъ 24, пѣтемъ 51, огнемъ 26 и сл. Наведени и други употребљени случајеви упућују на закључак да Ракићев језик у *Жерѣви Аврамовој* не показује тенденцију ширења завршетка -ом на рачун -ем, што је једна од одлика српских народних говора у Војводини данас. У овој својој особини језик В. Ракића подудара се с језиком Орфелина (уп. Млад. Орфелин 163), а донекле се разликује од језика Доситеја и Рајића, код којих је ово уопштавање -ом на рачун -ем заступљено, иако у малом броју примера.¹⁹ Инструментал једн. именица ж. р. а-деклинације завршава се редовно на -ом, изузев у три случаја, и то из предговора, у којима налазимо руску, односно рускословенску форму -ю, -єю : вѣрою ПО, съ богородицею ПО, нѣждю ПО. За INSTR. једн. именица ж. р. на сугласник долазе свега четири потврде и то са завршетком -ију (примери са -ји се не јављају): преданностію П, любовію ПО (× 2), съ вогоматєрію Н (в. Млад. Прилог познавању 159). У овој особини Ракићев језик у *Жерѣви Аврамовој* подудара се како са рускословенским, тако и са традиционалним српскословенским језиком (уп. исто Млад. Рајић 86; Млад. Страт. 99).

Локатив јединице. Поред редовног наставка -у за м. р. под рускословенским утицајем налази се и наставак -је: вѣ свободном градѣ Н, вѣ . . . трѣстѣ Н. Примери су с насловне стране, која је и иначе писана рускословенским језиком. Код именица ср. р. устаљен је наставак -у, осим у два случаја: вѣ пристаници Н, на нєвєси 54, где се чувају старе форме.

¹⁹ Уп. Млад. Рајић 86; Милован Сучевић, *Језик у делима Доситеја Обрадовића*, Извештај Српске прав. велике гимназије ср. карловачке за шк. годину 1913/1914, у Срем. Карловцима, 62/1914, књ. 55, 22—23, 25.

Именица дан у лок. једн. једанпут је употребљена с основом *днев-*: у *днєви* 31.

Генийив множине. Поред облика с наставком *-а*, Ракић има и облике без наставка, затим са *-ов* и *-ей*, који су очигледно одлика рускословенског језика. На пример: наши *гѣхѡва* 13, *кромѣ прочѣи изрѣднѣи качества* П, са *высина* [7], *оваца* 38, — *народѡвѣ* [7], *стѣхѡвѣ* П, — *царей* 4, — *вєзѣ дѣлѣ* ПО, *ѡ зѡлѣ* и *беззаконѣи* ПО, *плотскихѣ* и *мірскихѣ* *вождедѣнѣи* ПО, *слєзѣ* *монѣхѣ* ПО.

Од именице *око* употребљени су двојински облици: из *очѣю* 8, *ѡ очѣю* 9.

Дайѣив множине. У овом падежу долазе свега три примера, и то за именице м. р.: *монѣгѣ родителемѣ* 44, *родителемѣ* 44, *тѡномѣ гѣрѣнымѣ слєжителемѣ* 44. У сва три случаја јавља се наставак *-ем*, који одликује како стари, тако и рускословенски језик.

Акузайѣив множине. Изузетке у облицима овог падежа у односу на савремени српскохрватски језик чине два случаја код којих је, под утицајем рускословенске традиције, облик вок. мн. једнак ном. мн.: *вєлѡмѡм гѣхѣи* ПО, *многоѡвразнѣ гѣхѣшники* ПО. Примери потичу из говора, који је, како је већ речено, и писан рускословенским језиком.

Инсѣйрументѣал множине. За именице м. р. долазе потврде за овај падеж и то са старим завршетком *-и*: *сѣ дражайшѣи родители* П, *сѣ аггєли* 44.

Од именица ж. р. долази само случај с наставком *-ам*: *сѣзѡмѣ* 29. Наставак је скраћен свакако због остваривања десетерачког стиха (в. т. 24).^{19а}

Именица *око* има старе двојинске завршетке: *очина* 9, 45, 57, *прєдѣ очина* 24.

Локайѣив множине. Примери лок. мн. налазе се само за две именице ср. р. pl. tantum и то са архаичним наставком *-и*, који истовремено одликује и данашње наше народне говоре: у *пєрси* 13, на *лєѣи* 38.²⁰

Од именица *рука* и *ноѣа* једанпут је Ракић употребио двојинске облике: по *рѣкѣ* и *ногѣ* *свєзана* 45.

Облици *множине именица м. р. са уметком и без уметка -ов-, -ев-*.

У *Жерѣви Аврамѡвој* Ракић употребљава дуже и краће облике *множинских* падежа (са *-ов* и без тога проширења). На пример:

а) случајеви са уметком *-ов*: ном. мн.: *тѡн ... сѣдѡви* 48, *пѣтѡви* *тѡн* 48, ген. мн.: *стѣхѡвѣ* П, *народѡвѣ* [7], *наши гѣхѡва* 13, ак. мн.: *пѣтѡве* *тѡве* 49.

^{19а} Наставак *-ам* у инструменталу *множине* јавља се и у народним говорима као резултат мешања појединих форми (уп. *-ам* у Доситејевој језику: Х. Куна, *Језичке карактеристике књижевних дјела Доситеја Обрадовића*. — Сарајево, 1970, 108).

²⁰ Уп. Ник. Срем 337—338; Попов. Госп. 7—8; Павле Ивић, *О његовим Банама*. — Јужнословенски филолог, Београд, 1949—1950, 149 (скраћено: Ивић Банат).

Од примера са уметком *-ев-* нашла сам један пример: *цареви* (ном. мн.) 36.

б) примери без уметка *-ов-*, *-ев-*: ном. мн.: *грѣси* 6, *зѣби* 9, *какви ножи* 12, *гласы благодарныхъ ПО*, *добрѣи гласи* 53, 54, ген. мн.: *царей* 4, ак. мн.: *какве гласе* 4 ($\times 2$) и сл.

45. Сводећи изнесени материјал и дајући га прегледно, може се констатовати да се у *Жерѣви Аврамовој* јављају следећи наставци у деклинацији именица.

Једнина

	м. род	ср. род	а-декл.	і-декл. и мати
1.	-ø	-o/-e	-a	-ø
2.	-a	-a/-e	-e/-и	-и
3.	-y	-y/-и	-и/-e	-и
4.	-ø/-a	-o/-e	-y	-ø
5.	-e/-y/-ø	-o/-e	-o/-e	-и/-e
6.	-ом/-ем	-ом/-ем	-ом/-оју/-еју	-ију
7.	-y/-je	-y/-и	-и	-и

Множина

	м. род	ср. род	а-декл.	і-декл.
1.	-и	-a	-e	-и
2.	-a/-сѣ/-ов	-a/-ију/-ø	-a/-ø	—
3.	-ем	—	—	—
4.	-e/-и	-a/и (у <i>недри</i>)	-e	-и
5.	-и	—	-e	-и
6.	-и	—	-ам	—
7.	—	-и (у <i>ѣрси</i> , на <i>леђи</i>)	—	—

46. *Најомене о њојединим именицама.* Именица *дан* има основу: а) *дан-*: *данъ* (ном. једн.) 23, *какови сѣ данкѣи* (ном. мн.) 43, б) *днев-*: (в. т. 44). Примере са основом *дн-* нисам нашла. Именица *ѣроуѣман* једанпут се јавља: *проиѣмноиъ* (инстр. једн.) Н. Од суплетивних облика среће се један пример: *ѣ дѣце* (ген. мн.) 47. *Pluralia tantum*: *ѣрса*, *усѣа*, *леђа*, *ѣлеђа* и *недра* долазе у следећим облицима: у *ѣрси* (лок.) 13, *усѣа* (ак.) 23, *сладка усѣа* (ном.) 25, на *леђа* (ак.) 38, на *ѣлеђа* (ак.) 38, на *леђи* (лок.) 38, у *недри* (ак.) 44.

47. На основу изнетог материјала о деклинацији именица, који се садржи у *Жерѣви Аврамовој*, а он није потпун јер не пружа потврде за све падеже у множини, може се закључити следеће:

а) сингуларски падежи именица у *Жерѣви Аврамовој* подударају се у великој мери са језиком других српских писаца (за Рајића уп. код Млад. Рајић 85—88; за Стратимировића код Млад. Страт. 95—97), као

и са стањем у нашем данашњем књижевном језику. Ређи изузеци који се јављају у овом Ракићевом делу резултат су утицаја рускословенског језика или су наставак српскословенске традиције;

б) што се множине тиче низ падежа нема потврде, а и код неких потврђених примери су малобројни или усамљени. Постојећи случајеви указују на знатно већа одступања у односу на савремени књижевни језик: ген. мн. на *-ов*, *-ей* или без наставка, дат. мн. на *-емь*, једнакост акузатива и номинатива, инстр. мн. на *-и* и сл., што је последица очувања старих форми или утицаја рускословенског језика.

Заменице и придеви

48. *Личне заменице*. Поред облика који одговарају формама данашњег књижевног језика у *Жерђви Аврамовој* Ракић понекад употребљава и форме према рускословенском узору, у којима се истовремено чува и традиција старог језика. Тако се у падежима једине јављају следећа одступања од норме савременог српскохрватског језика: дат. једн.: *тебѣ* 54 (уп. и *теби* 7, 9, 10 итд.), ак. једн.: *мѧ* ПО, *тѧ* ПО (уп. и *мене* 8, 13, 14 итд.), лок. једн.: *ѡ* *тебѣ* ПО (уп. и *у теби* 8).

Што се енклитика тиче, треба рећи да ови облици у *Жерђви Аврамовој* долазе и уз предлоге: на *ме* 7, 5, 44 и сл., за *ме* 41 (уп. и дужу форму: на *нѣга* 4). У ак. једн. личне заменице за треће лице ж. р., кад је у питању енклитика, Ракић употребљава како облик *ју*, тако и *је*: ю П, 18, 19 итд., поред *е* 52.

Облици дат. и инстр. мн. личних заменица су ретки и нису увек исти. На пример: дат.: *кѧ* *нами* 13, *нами* 23, *нами* 20 ($\times 2$), 35 итд. (уп. и енклитику: *намѣ* 12, 18, 22 итд.), инстр.: *сѧ* *нима* 44, *пред нами* 31, 50. Форме лок. мн. личних заменица у *Жерђви Аврамовој* не долазе.

49. *Генијив* (-*акузатив*) једине м. и ср. рода заменичке и *придевске деклинације*.

Ови облици у *Жерђви Аврамовој* завршавају се најчешће на *-оѧ* *-еѧ* и *-еѧ*: ѡ *сърдца* *мога* 48, ѡ *погледа* *твога* 10, до *тога* 6, ѡ *зла* *свакога* 22, ужаснога *часа* 5, сладкога ... *сына* 5 и сл., — *твоѧ* *подвига* 43, свега *блага* 6, *творѧ* *свега* 14, *свега* *себе* 17, *свега* 46, ѡ *вышнѣга* 9, *вышнѣга* ... *творѧ* 55. — *твоѧ* *Исаака* 14, *моѧ* *Исаака* 17, *коѧ* 38, *своѧ* *сына* 28, *сладкоѧ* *сына* 21, ѡ *благѧ* *бога* 11 и сл. — *вышнѣѧ* *творѧ* 22, *нашеѧ* *бога* 55. Примери о којима је реч налазе се у стиху, где њихови двоструки облици корисно служе метру.

Међусобни однос завршетака *-оѧ*, *-еѧ* и *-оѧ*, *-еѧ* изгледа овако:

ген.-ак. *-оѧ* (32) : *-оѧ* (12)

-еѧ (7) : *-еѧ* (2).

Из овог прегледа види се да у ген.-ак. једн. преовладавају старије форме, дуже, а да се краћи облици ређе употребљавају. Овом својом особином, у односу на остале писце, Ракић се највише приближава Венцловићу

(уп. Јовановић Венцл. 189—190), а разликује се од Рајића (уп. Млад. Рајић 105) и Стратимировића (уп. Млад. Страт. 103) код којих су новије, краће, форме бројније. Не треба губити овде из вида и чињеницу да су ове форме употребљене у стиху, а не у прози.

Завршетак ген. једн. *-аѿо* има неколико примера: *сѣ грѣскагѡ Н, сѣгѡ Спурѣдѡна Н, ѿ вышнагѡ Авраама П, прилежнагѡ чтенїа П* и сл., а *-еїо* три случаја: *сына твоегѡ ПО, ѿ веегѡ сѣрдца ПО, вашегѡ почитателѡ П*. Сви ови облици потичу са насловне стране, затим из предговора или поговора, а представљају, наравно, утицај рускословенске или српкословенске традиције.

50. *Датив и локатив једине м. и ср. рода заменичке и ѿридевске деklinације.*

Ови падежи у *Жерѣви Аврамовој* долазе са наставцима *-ому*, *-ему* и *-ом*, *-ем*, поред помињаних облика са покретним *-е* (*-оме* в. т. 30). Примери:

ДАТИВ

сѣрдцѡ момѡ 21, 40, ктомѡ 16, комѡ 36, 41, томѡ 33, 35 (× 2), нѣжномѡ полѡ П, великовѣдномѡ 13, многонесретномѡ 13 и сл., *вашемѡ сѣспрѣжествѡ П*, *имени вашемѡ П, твоемѡ бабайкѡ 40*, — *момѡ сѣрдцѡ 8, томѡ 23, вѣрномѡ сѡсѡ 33, миломѡ вогѡ 12, миломѡ сѣспрѣгѡ ПО*, — *кѡ момѡ родителю 45, вашемѡ ... сѣспрѣгѡ П*;

ЛОКАТИВ

у томѡ 30, 43, на свемѡ 24, 50, — *ш томѡ 23, 38, 39, у момѡ сѣрдцѡ 33, у овомѡ ... мнѣнию П, на нѣговомѡ гласѡ 53, вѡ своводномѡ градѡ Н*, — *у вашемѡ ... лицѡ П, у ... момѡ мнѣнию П, ш чемѡ 33*. Из изнесеног материјала види се да је Ракић и у овим падежима користио дуже и краће форме придева, које су такође омогућавале остварење десетерца.

Међусобни однос завршетака у наведеним падежима изгледа овако:

дат.	<i>-ому</i> (12)	: <i>-ом</i> (5)	: <i>-оме</i> (2)
	<i>-ему</i> (3)	: <i>-ем</i> (2)	
лок.	<i>-ому</i> (2)	: <i>-ом</i> (7)	
	<i>-ему</i> (2)	: <i>-ем</i> (3).	

Као што се види, у дативу је наставак *-ому* много чешћи од *-ом* (12 : 5), а форме са *-ему* и *-ем* употребљавају се у приближно једнаком односу (3 : 2). Што се локатива тиче, примери са завршетком *-ом* (старији, краћи облици) преовлађују над случајевима са *-ому* (млађим, дужим формама — 7 : 2), а облици са *-ем* и *-ему* су приближно равноправно заступљени (3 : 2). У овој својој особини Ракићев језик се делимично подудара са језиком Рајића и Стратимировића, и то само у погледу чешће употребе дат. са *-ому* и лок. са *-ом* (уп. Млад. Рајић 106—107; Млад. Страт. 103). Наравно, при оваквом закључивању не треба заборавити да су све ове форме употребљене у стиху, а не у прози.

²¹ Уп. Ник. Срем 344—345; Попов. Госп. 179; Ивић Банат 150, 151; Александар Младеновић, *Неке особине данашњеј њовора Сремских Карловаца и Ковиља*. — Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1962—1963, књ. VII, 248 (скраћено: Млад. Неке особине); Слободан Реметић, *Говори центаралне Шумадије*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1985, књ. XXXI, 269—272.

11, 15 . . . , волѣ 56, лепше П, по лакше 18, прѣѣтнѣ 15, за виднѣ 27, за ранѣ 27, 51, ранѣ 28, 40, 50 и сл., б) всенижайшій слѣга П, съ дражайшій родители П.

Као што се види, у погледу компаратива језик у *Жерѣви Аврамовој* подудара се с нашим данашњим књижевним језиком. Изузетак чине форме суперлатива са насловне стране и из предговора и поговора, које су последица рускословенске и српскословенске традиције.

55. Бројеви

Од *ѣросѣих* бројева у *Жерѣви Аврамовој* долазе: ном.: два имена П, насѣ ѡбадва 15, три лѣта 22, деветѣ . . . месецы 22, ген.: безѣ нѣга еднога 7, ак.: бѣга еднога 48, еднога 50, одинаго ПО.

Потврде за *редне* бројеве су ретке: ген. једн.: дрѣгоѣ сына 5, ак. једн.: дрѣгога 15, дара дрѣгога 11, дрѣга (ум. дрѣгоѣ) 23, вторе Гарре П.

Од *збирних* бројева употребљени су: ном.: обоѣ 12, ген.: обога 42, обонѣх П.

Као што се из наведених примера види, у облицима бројева постоји углавном подударање са нашим данашњим књижевним језиком. Рускословенски облици (единаго ПО, вторе Гарре П, обонѣх П) присутни су у предговору и поговору ове песме.

Глаголи

56. Презент

Облици презента, који долазе у *Жерѣви Аврамовој* углавном се поклапају са одговарајућим у савременом књижевном језику. Наравно, има и извесних одступања, која се јављају као последица утицаја рускословенског језика.

Што се 1. л. једн. тиче, поред редовног наставка -м, односно -у за глаголе *моћи* и *хѣѣти*, у предговору и поговору Ракић употребљава и рускословенске облике са завршетком -у, -ю. Примери: имадемѣ П, читамѣ П, водимѣ 4, кажемѣ 4, чѣмѣ 4, разгнѣвамѣ 4 итд., — моѣм 7, нѣмѣ 11, хоѣм 16, — кажѣ ПО, зовѣ ПО, знаю ПО, прѣѣмам ПО, проповѣдѣю ПО, исповѣдѣю ПО благодарю и сл.

У 2. л. једн. у *Жерѣви Аврамовој* среће се редован наставак -иш, поред примера са -иш. На пример: нѣмѣш 5, желиш 9, любиш 10, говориш 13, смѣѣлаваш 13, знадѣш 48, дадѣш 43 итд., спасѣишѣ ПО, покаѣишѣ ПО, сосѣдишѣ ПО, иѣишѣ ПО, хоѣишѣ ПО итд. Облици са -иш долазе у поговору, а последица су утицаја црквеног језика.

Облици за 3. л. једн. у *Жерѣви Аврамовој* јављају се обично без наставка, поред ретких случајева са -иш. Примери: може П, хоѣе [7], зове 4, почива 6, звори 7, сокращѣва 8 итд., — восхѣицѣетѣ ПО, спасѣтѣ ПО, мѣлѣтѣ ПО, прѣѣмѣтѣ ПО, недокѣлѣтѣ ПО и сл.

Од глагола *јорейти* у 3. једн. једанпут долази облик *јоре* (уп. и *сърдце боли* 8, затим 1. једн. *горниѣ* 43), што представља утицај народног говора.²²

Форме са *-и* одлика су рускословенског језика, а појављују се у предговору и поговору (*жеиѣтъ П, спасетѣ ПО, миаѣтъ ПО* и сл.).

У 3. л. мн. Ракић употребљава облике са наставком *-у, -ю*, затим са *-е*, а такође и рускословенске форме. На пример: *не пишѣ П, могѣ 4 (×2), есѣ 8, приносѣ 8, подѣдѣѣ итд., — не требаю 16, зываю 36, бываю 36 итд., — говоре П, деле 4, — подкрѣпатѣ ПО.*

Облицима 3. л. мн. на *-у* место *-е* (*приносѣ 8, подѣдѣѣ 10*), Ракићев језик се приближава одговарајућем стању у данашњем говору Срема и Баната, али не и Бачке (уп. Ник. Срем 349—350; Попов. Госп. 188—190; Млад. Неке особине 247; Ивић Банат 152), а с друге стране подудара се с језиком Стратимировића (уп. Млад. Страт. 106), док се разликује од језика Рајића, који нема овакве форме (уп. Млад. Рајић 116).

Рускословенски облик са завршетком *-аѣ* у 3. мн. през. употребљен је једанпут и то у поговору.

57. *Императив*

Поред облика императива за 2. л. једн. који се граде наставком *-и* и који су већ поменути (в. т. 33), уп. и остале форме овог глаг. начина: 2. л. једн.: *ѣстай 4, почивай 8, ѡбѣѣѣ 10, задай 10, ѡмножавай 11, немой 19* и сл. Облици за 1. л. мн. не долазе. 2. л. мн.: (в. т. 33).

Треће лице једн. и мн. исказује се као и у савременом књижевном језику конструкцијом *нек(а) + ѡрезенѣ*: *нека се ѡбновѣ 7, некѣ бѣде 12, некѣ... даде 27, нека рони 23, нека се испѣни 23, некѣ... че 50, некѣ изыѣе 51* и сл. — *некѣ не терпе 6, некѣ се... подѣдѣѣ 10, некѣ подигнѣ 38, нека станѣ 33.*

Као и у савременом књижевном језику Ракић је заповест исказивао и конструкцијом *да + ѡрезенѣ*: *да изгѣнишѣ 12, да(не)видишѣ 14, да видишѣ 17, да ѣчини 11, да испѣни 11, да оседла 15, да свершимѣ 27, да чинимѣ 27, да идемо 18, да се ѣтинаде 16* и сл.

Сходно пракси у народним говорима, Ракић употребљава речце *ајде, ајдемо*: *ајде... да идемѣ 30, ајдете... да идемѣ 16, ајдемѣ... полаганѣ 38 (×2)* и сл.

58. *Преѣтерѣиѣална времена*

Од облика времена за прошлост у *Жерѣви Аврамовој* заступљени су облици аориста, перфекта и плусквамперфекта. Примери:

а) Аорист. 1. једн.: *донесо [7], приѣни 6, почитахѣ ПО, хвалихѣ ПО, хотѣхѣ ПО*, 2. једн.: *дарова 6, помилова 6, дочека 6, рече 41*, 3. једн.: *ѡбѣзе*

²² Уп. Ивић Банат 152; Павле Ивић, *Дијалектѣолоѣија срѣскохрѣвайској језика. Увод и иѣокавско наречеје*. — Нови Сад (Матица српска), 1956. 75.

63. *Радни глаголки њридев*. У мушком роду завршава се редовно на -о, тј. -ао, -ео, -ио (примери са -уо не долазе), а само једном на -л (в. т. 26). Уп. остале облике у т. 58 б), в), затим у т. 62 и 70.

64. *Глаголки њрилої садашњи*. Завршава се редовно на -ћи као и у савременом књижевном језику: *мотрећи* П, *кланјајући* 10, *плакајући* 26, *весељећи* 37, *паштећи* се 41, *савшавајући* 52. Незнатна одступања у образовању овог облика представља пример *плакајући* 26, јер је Ракић овај облик образовао од инфинитивне основе, а не од презентске као у осталим случајевима.

65. *Глаголки њрилої њрошли*. Два пута је употребљен, и то са суфиксом -вши: *установи* 33, *услушавши* ПО.

66. *Глаголки њридев актиџни времена садашњи*. Форме овог глаголског придева²³ срећу се на насловној страни, затим у предговору и поговору, а одлика су рускословенског језика. Ови облици долазе у дужој и краћој форми. Примери: Н. једн. ср. р.: *подобающе домостроение* П, А. једн. м. р.: *кающаго раба* ПО, *прѣимущаго* ПО, И. једн. м. р.: *пронгнменомъ* ... *шверѣтающимъ* Н, Л. једн. ж. р.: *при церкви* ... *сѣщей* Н, А. мн. м. р.: *кающихъ* ПО.

67. *Трињи глаголки њридев времена садашњи*. Ови облици су ретко употребљени, а јављају се под утицајем рускословенског језика: Н. једн. ср. р.: *рѣкодѣле* ... *взыскую* П, Н. једн. ж. р.: *вездна неиспытана* 37, *тайна не постижима* 37, Д. једн. ж. р.: *высокопочитаемой госпожи* ЛПН, В. једн. ж. р.: *высокопочитаемаа* *госпожа* П, Л. једн. ср. р.: *у* ... *высокопочитаемомъ* *лицѣ* П.

68. *Трињи глаголки њридев времена њрошлої*. Ове форме срећу се с наставцима -н и -ен (примери са -ији не долазе). Примери: *написано* П, *ноге свезане* 19, *совеѣдovanje* ... *преведеное* Н, *ѣменное воспитание* П, *наречени отче* (вок. једн.) [7], *тога* ... *нареѣна* (ак. једн. м. р.) 9, *те* ... *уторѣна* (ак. једн. м. р.) 39, *те* ... *смиѣна* (ак. једн. м. р.) 39, *е* ... *повелеѣно* 35, *чѣдо* ... *невиѣно* 36, *е* *учинѣно* 53, *што* ... *е* *речено* 14, *реченное* (ном. једн. ср. р.) 23, *смиранный* ПО и сл.

69. *Глаголка именица*. У *Жерѣви Аврамовој* глаголка именица се завршава на -нје и -ње, при чему је јасно да прво представља одлику традиционалног српскословенског и рускословенског, а друго — одлику народног језика. Слична је ситуација и у Рајићевом и Стратимировићевом језику (уп. Млад. Рајић 123 и Млад. Страт. 93). Примере в. у т. 37.

²³ Љиљана Суботић, *Судбина њарѣициѣа у књижевном језику код Срба у 19. веку*. — Прилози проучавању језика, Нови Сад (Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду), 1984, 5—81.

70. *Найомене о појединим глаголима*

а) Од помоћног глагола *бити* употребљене су форме: инф. *бити* 22, 23, 24 и сл., *бытъ* 23, 35, *збытъ* 45, радни придев *быѡ* 5, 42, 48 и сл., *была* 37, 50, *было* П ($\times 3$), 37 ($\times 3$), 56, *збыло се* 48, *быле* 14, 1 једн. през. *бѣдѣ* П, *бѣдѣмъ* 44, 2. једн. през. *бѣдѣшъ* 40, 3. једн. през. *бѣде* 11, 54, *видне* 41, 3. мн. през. *бѣдѣ* 50; налазе се и итеративни облици од овог глагола: *бываю* (3. мн. през.) 36, *се зываю* (3. мн. през.) 36. Једном се среће 3. л. једн. през. од сложеног овог глагола префиксом *ѣре-*: *прѣбѣдетъ* П.

б) Глагол *моћи* има следеће форме: инф. *моћи* 15, 1. једн. през. *могъ* 7, 9, 14 и сл., 2. једн. през. *можешъ* 22, 3. једн. през. *може* П, 7, 41, 1. мн. през. *можемо* 23, 56, 2. мн. през. *не можете* 16, 3. мн. през. *могъ* 4 ($\times 2$), радни придев *могъ* ПО.

в) Облици глагола *знаѣти* јављају се са две основе: *зна-* и *знаде-*: 1. једн. през.: *знамъ* 18, 31, 39, *знадѣмъ* 28, 51, 53, *знаю* ПО, 2. једн. през.: *не знашъ* 39, *знадѣшъ* 48 (< 2), 3. једн. през.: *знаде* 42, *зна* 50, 2. мн. през.: *не знате* 19.

г) Од глагола *имати* долазе облици с основом *има-* и *имаде-*: инф. *имати* П, 10, *иматъ* 36, 1. једн. през. *имадѣмъ* П, 3. једн. през. *има* 28, 30, 38, *нейма* 28.

д) Од глагола *дати*/*давати* налазе се облици са *да-*, *дава-* и *даде-*: инф. *дати* 17, 23, 41, *задаватъ* 47, 2. једн. през. *не дашъ* 27, *дадѣшъ* 43, 3. једн. през. *не да* 7, *даде* 27, 2. једн. имп. *задай* 10.

ђ) Среће се инф. *живѣти* 24 и 1. л. једн. през. *живимъ* 43.

е) Глагол *рећи* јавља се у формама: 2. једн. през.: *рекнешъ* 10, 2. једн. аор. *рече* 41, 3. једн. аор. *рече* 18, 39, радни придев *рекаѡ* 36, *прорекла* 10, 2. једн. имп. *реци* 15.

ж) Од глагола са основом *-ну-*, *-не-* долазе следеће форме у *Жерѣви Аврамовој*: 1. једн. през. *встанѣмъ* 21, 2. једн. през. *рекнешъ* 10, *не паднешъ* 15, *погинешъ* 29, *бринешъ* 29, *ѡлагнешъ* 43, *помогнешъ* 43, 3. једн. през. *постигне* 49, 2. мн. през. *подигнете* 53, 3. мн. през. *подигне* 38, *станѣ* 33, 35, 3. мн. аор. *смерзѣше* 55 и сл.

з) Од глагола *узимати* 3. л. једн. през. среће се у форми *ѡзимѣ* 20, по V глаг. врсти.

71. *Найомене о образовању итеративних глагола*

Уп. образовање појединих итеративних глагола у *Жерѣви Аврамовој*:

а) *-ује(-)*: 1. једн. през. *не верѣмъ* 52, 2. једн. през. *запитѣшъ* 10, *дрѣгѣшъ* 25, *пѣтѣшъ* 25, *ѡмѣтѣшъ* 30, 3. једн. през. *тѣгѣ* 34, *милетъ* ПО,

б) *-аје(-)*: 3. једн. през. *препорѣчетъ* П, *задаѣ* 18,

в) *-ива(-)*: 3. једн. през. *почива* 6,

г) *-ава(-)*: 1. једн. през. *шцѣшавамъ* 4, 11, *несмѣшавамъ* 11, *сокрѣшавамъ* 18, 2. једн. през. *смѣшавашъ* 13, *повергавашъ* 19, *сокрѣшавашъ* 19, 3. једн. през. *искѣшаваша* 12, *изыскава* 12, *принѣждава* 34, *премораваша* 34, *сокращаваша* 8, *смѣшаваша* 8,

д) *-ва(-)*: 1. једн. през. *разѣмевамъ* 4, 3. мн. *звѣваю* 36, *вываю* 36,

ђ) *-а(-)*: 1. једн. през. *исповѣдаю* П, *заповѣдамъ* 16, 3. једн. през. *проповѣда* 31, *заповѣда* 31, 41, 3. једн. през. *донаша* 53,

е) *-и(-)*: 1. једн. през. *возсылаю* ПО (×3).

72. Непроменљиве речи

а) *Предлози*. У досадашњем излагању помињани су разни предлози, као: *съ*, *са*, *къ* (в. т. 25), *у* (в. т. 28, 44), *ѡ* (в. т. 44), *по* (в. т. 44), *предъ* (в. т. 44) и др.

б) *Прилози*

За време: *нынѣ* Н, за *всегда* П, *садъ* 12, 16, 20 (×2) итд., *сада* [7] (×2), 5, 6 итд., *кадъ* 29, *свагда* 20, 34, *онда* 25, *ранѡ* 29, 31, *данасъ* 29, 34, 48, *опетъ* 20, 59, 39, *досадъ* 28, *заранѡ* 38, 39, *кадгодъ* 42, *вазданъ* 32.

Форме *нынѣ* и *всегда* нису народне, већ одликују рускословенски језик, а јављају се на насловној страни и у предговору који су, како је већ више пута истицано, писани рускословенским језиком.

За начин: *драговоинѡ* П, *горкѡ* 5, тако 10 (×2), 12 (×2), 14 итд., *здравѡ* 10, *овакѡ* 10, 37, *тешкѡ* 10, *старо* 11, *драгѡ* 12, *соврешенѡ* 18, *онако* 19, *сладкѡ* 19, *спокойнѡ* 19, *заеднѡ* 22, *смелѡ* 15, *по лакше* 18, *господски* 19, *угоднѡ* 24, *несноснѡ* 24, *по тайнѡ* 26, *полаганѡ* 38, *тайнѡ* 39, *лаганѡ* 39, *гвнѡ* 37, *давнѡ* 37, *овако* 37, *велегласнѡ* 37, *разѣннѡ* 36, *неправеднѡ* 36, *добрѡ* 36, *драгѡ* 31, *чѣднѡ* 32, *достойнѡ* 32, *неспокойнѡ* 32.

За количину: *малѡ* 19, 29, 43, *млогѡ* 7, 31 (в. т. 38), *премногѡ* 6 (в. т. 38), *великѡ* 45, 48, *већма* 47, *полакъ* 52 (И. Поповић региструје за бачке говоре прилог *ѡѣлак* и *ѡѣолак* — в. Попов, Госп. 207; уп. и прилог *ѡѣолак* у данашњем говору Сремских Карловаца — в. Млад. Неке особине 249).

За место: *таинѡ* 16, 25, *ѡзгоръ* 21, *овамо* 26, *овди* 37, 51, *онди* 37, *гди* 44, 45 (×2) итд., *доли* 51, *подаѣъ* 6, *доѣ* 8, *горе* 15.

в) *Везици*

и 7 (×2), 4 (×2), 5 (×2) итд., да 4 (×5), 5, 6 (×3) итд., *каѡ* 5, 45, 48 итд., *кѡ* 5, 48, а 5, 20, 36 итд., *али* 23, 42, 48 итд., *алъ* 18 (×2), 43, 53 итд., *или* 16, 44, 51, *ни* [7], 11 итд., *нити* 11, 55 (×2), *нитъ* 4, 11, 20 итд., *но* П, 7, 42 итд., *ѡ* 28, 12, 46 итд., *ѡ* 20, 23, 24 итд., *негѡ* 7, 32, *негъ* 36, 56, *ако* 32, 42, 51, *те* 7, 19, 29 итд., *ѡ* П, 15, 25 итд., *само* 10, 11, 20 итд., *већъ* 6, 8, 16 итд., *веће* 21, 23, 24 итд., *неголи* 7, *докъ* 15, 18.

г) *Парѣикуле*: *-ка*: *у менека* 58, 41, 55.

као и л- у *Жерџиви Аврамовој* углавном су редовни они рефлекс који, карактеришу наш, одн. Ракићев народни језик: у, у-, -о (уместо префикса *вѣз-* у стиховима Ракићевим долази увек у, а у предговору и поговору среће се рускословенски рефлекс *вос-*(*воз-*). Што се тиче рефлекса старог јата, Ракићев језик у *Жерџиви Аврамовој* одликује се екавизмом, као и низом икавизама фонетског и морфолошког типа. Ова особина Ракићевог језика је у складу са дијалекатским припадношћу овога писца (сремски и бачки говор шумадијско-војвођанског дијалекта).

76. У консонантском систему Ракићевог језика у *Жерџиви Аврамовој* присутни су сви сугласници који постоје данас у нашем књижевном језику, изузев фонеме *џ* за коју не долази ни једна потврда у овом делу. Сугласник *х* Ракић употребљава у *Жерџиви Аврамовој*, и то, не само у речима које припадају рускословенском (одн. руском) језику, већ и у речима које одликују његов народни језик. Међутим, у *Жерџиви Аврамовој* долазе и такви примери који јасно показују да је *х* нестало у народном говору који је у основици Ракићевог матерњег језика (*алине* м. *хаљине*, *алинице* м. *хаљинице*, *ранила* м. *хранила*, *џоара* м. *џоара*, и м. *их*, *џвои* м. *џвоих* и сл.). Одступања од народног језика у консонантизму Ракићевог дела *Жерџива Аврамова* чине примери са групама *жд*, *шиј*, *чиј* (*рожденной*, *надежда*, *надежда*, *џринуждава*, *вождѣ*, *џошиѣ*, *чио* поред *џио* и сл.), који су ограничени на одређене лексеме, а који представљају било директно преузимање из рускословенског било подражавање томе језику. Као и други наши стари писци, Ракић у *Жерџиви Аврамовој* има низ примера са неизвршеним новим јотовањем и то у категорији глаголских именица на *-ије* (поред случајева са извршеном овом променом) и у инстр. једн. именица ж. р. на сугласник. Ова црта је последица утицаја двеју традиција: српскословенске и рускословенске, па према томе не чини одлику Ракићевог народног језика. Присуство, међутим, особина у *Жерџиви Аврамовој* из области консонантизма, као нпр. *џко* < *кџо*, *сва*, *све* < *вџа*, *вџе*, *свак* < *вџаскѣ*, и сл., затим група *кџ-*, *џд-*, *-нд-*, *-дн-*, *-сџи* (*кџери*, *џди*, *онди*, *заџдно*, *блаџосџиѣ*) приближује Ракићев језик како данашњим говорима у Срему и Бачкој, тако и нашем савременом књижевном језику.

77. Деклинација именица у *Жерџиви Аврамовој* (посматрају се, наравно, само потврђени падежи) потудара се у великој мери са језиком других старих писаца Ракићевог времена, са данашњим народним говорима у Срему и Бачкој, као и са савременим књижевним језиком. Потврде за множинске падеже су малобројне, а за неке од њих и не долазе, па је тешко нешто ближе рећи о стању облика именица у множини. На основу случајева који се јављају у овом Ракићевом делу може се рећи да су одступања, у односу на савремени књижевни језик и народне говоре, у множинским облицима знатно већа него у формама једине. За већину употребљених примера карактеристични су рускословенски наставци који су често одлика и српскословенске традиције (ген. мн.: *народов*, *сџиџов*, *џарџей*, *дел*, *слџз*; дат. мн.: *родџиџелем*, *слџџиџелем*; инстр. мн.: *с... родџиџели*, *с аџели*), али су присутни и случајеви са особинама срп-

ског народног језика (лок. мн. с наст. -и: у *недри*, у *йерси*). Остале речи с деklinацијом, употребљене у овом делу (заменице, придеви, бројеви) имају народне црте, у чему се језик аутора *Жерјиве Аврамове* такође подудара, како са савременим нашим књижевним језиком, тако и са поменим данашњим говорима, а такође и са језиком старих писаца, Ракићевих савременика. Одступања од заменичке и придевске деklinације у односу на савремени књижевни језик срећу се у врло ограниченом обиму (и то на насловној страни, у предговору и поговору), а последица су углавном утицаја рускословенског језика, што истовремено представља и очување српскословенске традиције (ген. једн.: *іреческаіо, свейшаіо, всеіо, вашейо* и сл., дат. једн.: *неісному, великобедному* и сл., ген. мн.: *всех*, инстр. мн.: *с драіаіаіаіаі*). Под утицајем народних говора у једном примеру лок. једн. м. р. заменичко-придевске деklinације долази наст. -им ум. -ом (нпр. *коим ум. коем*).

78. Стање речи с куњугацијом, заправо грађење појединих облика: презента, императива, аориста, перфекта, имперфекта, плусквамперфекта, футура I и II, затим инфинитива, потенцијала, радног глаг. придева и трпног глаг. придева, у највећем степену одговара стању ових облика у језику других писаца Ракићевог времена, у данашњим сремским и бачким говорима, као и у нашем данашњем књижевном језику. Присуство рускословенских (одн. руских) црта, које истовремено карактеришу и српскословенски језик, код ових врста речи констатовано је у малом броју случајева (и то само на насловној страни, у предговору и поговору): 1. једн. през. са наст. -у, -ю (*каіу*, *зову*, *знаю*, *блаіодар* и сл.), 2. једн. през. са завршетком -иши (ишиши, хоіиши и сл.), 3. једн. през. са наставкум -иі (*сіасейііі, мілуейі* и сл.), 3. мн. през. са -аііі (под-*кріаіаііі*).

79. У овом раду су, како је то већ раније истакнуто, вршена извесна поређења језика *Жерјиве Аврамове* са језиком старих писаца Ракићевог времена (Ј. Рајић, С. Стратимировић, Д. Обрадовић, З. Орфелин, Г. С. Венцловић, М. Видаковић). Међутим, то је највише чињено са језиком Ј. Рајића (Сремски Карловци 1726 — Ковиљ 1801) и С. Стратимировића (Кулпин 1757 — Сремски Карловци 1836. године). Поређења Ракићевог са Рајићевим и Стратимировићевим народним језиком показала су велику језичку подударност ових писаца.

80. На основу резултата који су добијени испитивањем граfiјских ортографских, фонетских и морфолошких карактеристика језика В. Ракића у *Жерјиви Аврамовој* мора се констатовати да је овај познати српски писац из друге половине XVIII и прве деценије XIX века написао ово своје песничко дело у највећој мери народним језиком краја у коме је живео (шумадијско-војвођански дијалекат). Међутим, мора се, такође рећи да тај Ракићев језик у *Жерјиви Аврамовој* садржи и елементе рускословенског језика који су доста често и црте српскословенске језичке традиције, која се није лако гасила код наших писаца друге половине XVIII века (уп. нпр. за Рајића код Млад. Рајић 149—150). Истина

у *Жерџи Аврамовој* нема типичних српскословенских особина (као нпр. префикс *ваз-*, именице на *-аство* и сл.) већ таквих црта које су, како је већ речено, истовремено одлика и рускословенског језика (завршетак *-іо* у ген. једн. зам. прид. деκлинације, именице на *-ије*, инстр. једн. им. ж. р. на сугласник са *-ију* и сл.). Иначе, рускословенске (одн. руске) особине јављају се у *Жерџи Аврамовој*, као што је више пута истицано, на местима где их је природно очекивати: на насловној страни, у предговору и у поговору. У самим стиховима *Жерџе Аврамове* рускословенске језичке карактеристике заступљене су у сразмерно малом односу. Оне су у првом реду лексичког типа, лако су уочљиве и не нарушавају Ракићев народни језик.

81. На крају овог рада треба закључити да је испитивање карактера језика В. Ракића у *Жерџи Аврамовој*, које је овом приликом спроведено, показало, прво, да Ракић припада кругу оних наших писаца друге половине XVIII и прве деценије XIX века, који су сва своја дела или понека, писали народним језиком онога краја одакле су потицали,²⁵ и друго, да се овим прилогом проширују досадашња сазнања о присуству и употреби народног језика у књижевности код Срба предвуковске епохе.

²⁵ Уп. Александар Младеновић, *Сјтање и проблеми у ироучавању књижевног језика војвођанских Срба у иредвуковској епоси*. — Књижевност и језик, Београд, XVI/1969, бр. 3, 228—235.

Ivana Antonić

REFERENCIJALNA FUNKCIJA LIČNIH ZAMENICA U PRIPOVEDANJU*

*Radeno pod rukovodstvom prof. dr
Svenke Savić*

1. U V O D

Cilj ovoga rada je opis referencijalne funkcije lične zamenice za treće lice jednine/množine u priči. Pod pojmom referencijalne funkcije zamenice podrazumeva se sposobnost zamenice da se veže za konkretnu ličnost.¹ Lična zamenica za treće lice karakteristična je za pripovedanje o događajima u kojima učestvuje više lica, a pripovedač je i sam bio učesnik ili svedok događaja ili, pak, priča događaje koje je video na filmu. Zamenica, jasno, nije jedino jezičko sredstvo kojim se u pripovedanju upućuje na aktore događaja. Ona se zato ovde ne može posmatrati izdvojeno već zajedno s ostalim jezičkim sredstvima koja obavljaju istu funkciju.

* Ovo je skraćena verzija odbranjenog diplomskog rada rađenog u okviru projekta „Psiholingvistička istraživanja i usvajanje srpskohrvatskog jezika” u Institutu za južno-slovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

¹ Pod pojmom referencije uopšte, R. Simeon (1969), u gramatici podrazumeva onaj sadržaj na koji govornik misli kada upotrebljava neku reč, odnosno u semantici to je onaj odnos koji se uspostavlja između reči i nekog konkretnog ili apstraktnog pojma koji govorno lice želi da označi kada upotrebljava datu reč. Ovaj rečnik beleži i pojmove referend i referent. *Referend* upućuje na označeno; u semantici se zove još sredstvo ili instrument, tj. signifikant, označitelj. *Referent* je „označena stvar”, „označeno”; u semantici je to pojam označen rečju, konkretan ili apstraktan pojam koji govorna osoba želi označiti pojmom označitelja. (S obzirom na to da se leksema *referent* u srpskohrvatskom jeziku često upotrebljava sa sasvim drugačijim značenjem ovde će se mesto ovog koristiti termin *akter*).

2. MATERIAL

Materijal se sastoji od priča 25 ispitanika starosti 18 godina. Svaki ispitanik ispričao je sadržaj filma koji je prethodno video.² Film je neverbalan, zvučni u trajanju od 6,5 minuta, vrlo jednostavne sadržine, u kojem učestvuju nekoliko lica. Snimljen je za potrebe istraživanja koje je Chafe (1980) sproveo među odraslim ispitanicima, govornim predstavnicima različitih jezika i pripadnicima različitih kultura.³

Uzrast 18 godina smatra se nivoom odraslih tako da se u istraživanju pripovedne sposobnosti kod dece uzima kao završni stupanj, vreme kada je formirana sposobnost pripovedanja i na osnovu ličnog doživljaja i na osnovu viđenog filma.⁴

2.1. Jedinice analize

Prikupljen materijal prenet u pisanu formu podeljen je na jedinice analize. Najmanja jedinica analize u priči je *klausa* — sintaksička celina koja ima predikat u ličnom glagolskom obliku. Više integrisanih kausa čine veću jedinicu analize — *rečenicu* — rečenični kompleks bez integracije (u našem materijalu češće), odnosno rečenični kompleks sa integracijom (ređe). (Od ukupnog broja složene rečenice čine 90,23%⁵ — v. tabelu 1 — dok je prostih (neintegriranih) rečenica bilo svega 9,77%).⁶ Veća jedinica analize je *epizoda*, a najveća jedinica posmatranja je cela *priča*.⁷

Jedinice analize u priči odredio je Chafe pokušavajući da uspostavi određeni paralelizam između jezičkih jedinica i jedinica na planu mišljenja, a s ciljem da ustanovi kako funkcioniše misao u procesu pripovedanja priče.⁸

² Ovo je deo obimnijeg već sakupljenog materijala koji se koristi u okviru pomenutog projekta a sakupljen je tokom 1983. godine u Senti. Ceo materijal sadrži priče dece starosti 3, 5, 7, 11, 14 i 18 godina. Sve priče pričane su na osnovu istog filma. Komparativnu analizu svih uzrasta daje S. Savić (1985). Autorka razmatra kako se određeni aspekti pripovedanja razvijaju kod dece. Detaljnije su do sada opisane priče dece uzrasta 3 godine (M. Agić, 1982) i 14 godina (D. Bećar, 1982). Svi autori prihvataju osnovni model za opisivanje pripovedanja koji je predložio Chafe (1980).

³ Detaljan opis celokupnog materijala, sadržaj filma koji su ispitanici videli, način na koji je materijal transkribovan te detaljan postupak testiranja videti kod S. Savić (1985, 30—40).

⁴ I pored toga čini se da bi bilo dobro sprovesti isto istraživanje i sa osobama starijim od 18 godina.

⁵ Ovo se slaže s onim što je Clansy (1980) konstatovala za engleski i japanski jezik.

⁶ Dalje će se upotrebljavati samo termini *klausa* kojim će se označiti i (prosta) integrirana rečenica i prosta (neintegrirana) rečenica, i *rečenica* kojim će se označiti rečenični kompleks (složena rečenica).

⁷ Epizoda je onaj deo memorije koji čine jedan ili više aktera objedinjeni vremenom i mestom radnje. Priča je sve ono što je ispitanik ispričao o događajima viđenim na filmu (S. Savić, 1985, 33).

⁸ Detaljnije o modelu za opisivanje pripovedanja koji je predložio Chafe (1980) vidi kod S. Savić (1985, 19—29).

Problemi u pripremi materijala za analizu. U toku pripreme našeg materijala, i posebno prilikom podele na jedinice analize, nailazili smo na izvesne teškoće. Smatramo da ih treba izložiti kao i način na koji su rešene. Napred je navedeno da je kao jedna klauza označena svaka ona sintaksička celina koja ima predikat u ličnom glagolskom obliku. U svim onim slučajevima kada je klauza započeta (postoji glagol), a nije završena već je došlo do samoispravljanja⁹ računato je kao da je izgovorena jedna klauza. To je učinjeno zato što se na planu mišljenja radi o jedinstvenoj celini (govornik menja fokus pripovedanja pre nego što je izgovorio celu klauzu):

primer: (1) *i — bere, u stvari — penje se na drvo ê uz pomoć merdevina* / I-17 (3)¹⁰

U slučajevima kada je došlo do ponavljanja iste klauze obe su računate. s obzirom na to da nas je interesovao referencijalni znak u klauzi smatrali smo da je svaka klauza relevantna bez obzira na to što se radi o identičnom sadržaju (ponovljena klauza ima dodatno informativno značenje za slušaoca).

(2) *i — Y dok je prolazio pored nje | — i ona je isto takođe vozila biciklo — | (guta) dok je prolazio pored nje* / I-15 (34—36)

U srpskohrvatskom jeziku susrećemo se i sa problemom na koji način posmatrati konstrukcije *da* + prezent koje se pojavljuju kao dopuna određenim glagolima (naši ispitanici govore istočnom varijantom srpskohrvatskog književnog jezika). U engleskom jeziku na ovom mestu stoji obično infinitiv tako da ovaj problem ne postoji. Mi smo se ovde opredelili da svaku konstrukciju *da* + prezent označimo kao posebnu klauzu bez obzira na to da li se ona pojavljuje kao dopuna punoznačnom glagolu ili nekom drugom glagolu koji kao dopunu traži ovakvu konstrukciju. U suprotnom, bilo bi potrebno tačno utvrditi i obrazložiti uz koje glagole se ova konstrukcija računa kao posebna klauza, a uz koje ne, što bi svakako dovelo do posebnih problema. Sintaksički posmatrano, s takvim primerima nema dileme da se radi o dve klauze, ali problem se pojavljuje kada se oni posmatraju sa stanovišta misli (*on je nastavio da gura bicikl; on je počeo da sakuplja kruške; i hteo je da uzme jednu krušku*; čini se da se u svakom od ovih primera, naročito u prvom i drugom radi o jedinstvenom događaju). Autori su do sada različito rešavali ovaj problem. D. Bećar (1982) izgleda nije ove konstrukcije izdvajala kao posebne klauze, ili bar ne u svim slučajevima, što se da zaključiti iz primera koje je navodila mada ništa eksplicitno o tome ne govori. S. Savić (1985, 70) navodi da su dopunske klauze *da* + prezent računate kao jedna klauza sa glavnom rečenicom i daje primer: *on hoće da uzme*, ali ne navodi da li je to bio slučaj samo kada se navedena konstrukcija nađe kao dopuna glagolu *hteti* ili to važi i za druge glagole. Mi smo se ovde opredelili za sintaksički pristup iz već navedenih razloga. Ovakvo rešenje, razumljivo, uticaće na povećanje ukupnog broja klauza kao i na povećanje broja klauza u kojima se glagolski nastavak pojavljuje kao referencijalni znak. Smatramo, međutim, da metodološki problem ovim nije rešen.

⁹ O problemu samoispravljanja ili podešavanja u govoru detaljnije govori i komentariše literaturu koja obrađuje ovaj problem S. Savić (1985, 24).

¹⁰ I-17 (3) = ispitanik 17, treća klauza u priči.

Bilo je teškoća i kod utvrđivanja kraja rečenice. Rečenična granica obeležena je na onim mestima gde je govornik jasno spustio ton, a ne i tamo gde bismo kraj rečenice, s obzirom na pravopisnu normu, očekivali.

(3) *Y Na ovom filmu sam videla jednog starijeg čoveka samla — u slamatom šeširu, | imao je crvenu maramu oko vrata i belu keclju, | i brao je kruške | koje su bile zelene boje, | Y i — svaki put bi silazio | i istresao bi iz keclje kruške u korpu. | I-3 (1—6)*

Događalo se da ispitanik svega dva ili tri puta u toku pričanja priče jasno spusti ton tako da su na primer I-4 i I-18 čitavu priču ispričali u samo dve duge rečenice.¹¹ (Broj rečenica se kreće od dve do sedamnaest, a za samo tri govornika se može reći da dobro markiraju rečenicu).

Poslednje klauze tipa: *to je sve; i to je kraj*, nisu uzete u obzir ako su odgovor na pitanje ispitivača: „*Ima li još nešto?*”.

3. P R O B L E M

Koji jezički znaci, osim zamenice, u srpskohrvatskom jeziku služe za upućivanje na aktere događaja i kakav je njihov međusobni odnos s obzirom na stepen informativnosti, te koji faktori utiču na njihov izbor?

3.1. Tri referencijalna znaka

Govornom predstavniku srpskohrvatskog jezika za pozivanje na aktere događaja o kojima saopštava stoje na raspolaganju sledeći referencijalni znaci: nominalni oblik (imenica), pronominalni oblik i nastavak u ličnom glagolskom obliku. Referencijalnost se može shvatiti kao kontinuum informativnosti na čijem se jednom kraju nalazi imenica, na drugom glagolski nastavak, a između njih zamenica, ili se referencijalnost može shvatiti kao graduelan pojam pa se može govoriti o tri stepena referencijalnosti pri čemu nominalni oblik raspolaže najvišim stepenom, a zatim slede zamenica pa glagol. Nominalnim oblikom, s obzirom na to da raspolaže najvišim stepenom informativnosti, uvodi se akter u priču. Na takvim mestima u pripovedanju govornik nema mogućnost izbora referencijalnog znaka.¹²

Posle uvođenja aktera u priču, govornik se na njega, pored nominalnim oblikom, može pozvati ili zamenicom ili ličnim glagolskim oblikom, a i jedan i drugi znak značenje će dobiti iz konteksta, tj. upućivaće na ono lice koje prethodno bude imenovano nominalnim oblikom. U srpskohrvatskom jeziku nastavak u ličnom glagolskom obliku različit je za svako lice i jednine i množine tako da nije obavezno u rečenici eksplicirati subjekat. S obzirom na sve

¹¹ Sličnu pojavu zapazila je i P. M. Clansy (1980) kod engleskih, a naročito kod japanskih ispitanika.

¹² Deca kod koje još uvek nije u potpunosti formirana pripovedna sposobnost često će novog aktera uvoditi u priču pronominalnim oblikom.

ovo moglo bi se očekivati da zamenica za treće lice i odgovarajući glagolski nastavak raspolazu istim stepenom referencijalnosti. To, međutim, nije tako. Zamenica će uvek razlikovati rod nasuprot glagolskom nastavku (izuzev kod glagolskih formi koje se grade pomoću radnog prideva) koji će biti isti bez obzira na to kojeg je roda ličnost na koju upućuje. Ovo, međutim, nije jedini faktor koji utiče na to da se zamenica oseća informativnijom od glagolskog nastavka. Drugi, svakako značajan faktor, jeste sintaksička funkcija zamenice u rečenici. Ona se pojavljuje kao eksplicitan subjekat i ima istu funkciju u rečenici kao nominalni oblik.

3.2. Faktori koji utiču na izbor referencijalnog znaka (na osnovu poznate literature)

Šta sve utiče na izbor referencijalnog znaka kojim će se govornik pozvati na određenu ličnost u priči? U literaturi se pominju sledeći faktori: kognitivni, jezički, narativni, kulturni i individualni (Chafe, 1980). Nije, međutim, još uvek precizirano šta bi se sve podrazumevalo pod svakim od ovih faktora. Očigledno je da se njihovi uticaji prepliću i da je potrebno ispitati što više govornih predstavnika različitih jezika i pripadnika različitih kultura.

Chafe (1980) smatra da je jedan od najbitnijih diskursnih faktora koji utiču na referencijalni izbor to da li se radi o „datoj” ili „novoj” informaciji. Naime, govornik procenjuje da li se određena informacija još uvek nalazi u svesti slušaoca ili ju je potrebno ponovo aktivirati.¹³ Chafe (1980) navodi da će se u engleskom, a veruje i u drugim jezicima, „data” informacija prenositi onim oblicima koji imaju niži stepen referencijalnosti (zamenica i lični glagolski oblik) za razliku od „nove” informacije. To se potvrđuje i na našem materijalu:

(4) *Pa, film počinje tako | što jedan čovek — bere kruške | i slaže ih u tri korpe. | Jedna korpa je već napunjena do vrha | — dok su ostale dve prazne. | On silazi sa drveta | — i puni ovu drugu korpu | i jednu krušku — što je pala na zemlju — | briše svojom maramom | i stavlja je natrag u korpu. | I vraća se na drvo — nastavljaajući radnju. | I-11 (1—10)*

Pošto je govornik uveo aktera u priču nominalnim oblikom, za slušaoca to postaje „data” informacija te u narednih nekoliko klauza, odnosno rečenica na istog aktera govornik upućuje glagolskim nastavkom i zamenicom. Međutim, to neće uvek biti tako pošto će pripovedač izbegavati upotrebu zamenice ili ličnog glagolskog oblika kada proceni da njegov iskaz za slušaoca može biti dvosmislen (situacija kada se pojavi više aktera u priči):

(5) — *primetili su | da je šesir njegov ostao na zemlji, | i zvali su ga | — i jedan mu je odneo — taj šesir | te je onaj — dečak — s biciklom — za uzvrat im dao tri kruške. | I oni, ta tri dečaka, nastavljaju dalje | I-13 (59—64)*

¹³ „Nova” informacija može biti vezana samo za jezički kontekst, a „data” informacija i za jezički i za van jezički kontekst (Chafe, 1980).

Iz primera se može videti kako govornik pokušava da bude što jasniji. U ovoj situaciji pojavljuju se tri aktera i govornik u tri klauze zaredom upotrebljava nominalni oblik da obeleži svakog od njih (jednog od trojice dečaka, dečaka s biciklom i tri dečaka), pošto bi u suprotnom došlo do nerazumevanja. Govornik je toga svestan, on traži „pravu reč” zato i pravi toliko pauza u govoru, a u poslednjoj klauzi upotrebio je pronominalni oblik ali se odmah ispravio i imenovao aktera (tri dečaka) procenjujući da slušalac neće razumeti ko su to „oni”.

Pitanje je, međutim, koliko dugo govornik jednu informaciju može da drži u svesti kao „datu”? P. M. Clansy (1980) je radeći na materijalu engleskih i japanskih govornika odredila tri osnovna parametra: 1. broj klauza kojima se razdvajaju dva pominjanja istog aktera; 2. broj rečenica i 3. broj novih aktera koji su uvedeni između dva pominjanja istog aktera nominalnim oblikom. Kod engleskih i japanskih govornika već posle dve do četiri klauze nakon uvođenja aktera nominalni oblik je najfrekventniji referencijalni znak. Tako je i posle jedne rečenične granice, odnosno posle uvođenja jednog novog aktera. Interesantno je da su gotovo istovetni rezultati dobijeni za dva strukturalno različita jezika. Ovaj podatak objašnjava se delovanjem kratkoročne memorije u svesti slušaoca. Ako je to tako, onda se može očekivati da isti podaci budu validni kako za srpskohrvatski tako i za druge jezike koji imaju tri referencijalna znaka u inventaru, s obzirom na to da se ova ograničenja odnose na kognitivne, memorijske faktore, a ne na jezičke. Na našem materijalu nije sprovedena statistička analiza te vrste, ali čini se da nominalni oblik neće biti najfrekventniji referencijalni znak već posle dve do četiri klauze, tj. da u srpskohrvatskom jeziku najčešće može da prođe i više od četiri klauze između dva pominjanja istog aktera nominalnim oblikom. To će po gotovo biti slučaj u pričanju priča na osnovu ličnog iskustva između dvaju poznatih sagovornika.¹⁴ Što se tiče drugog utvrđenog parametra, važnu ulogu imaće dužina rečenice, odnosno broj klauza u sastavu jedne rečenice. Treći parametar koji se odnosi na broj novouvedenih aktera čini nam se da će biti u tesnoj vezi sa važnošću aktera u priči.

4. REZULTATI I DISKUSIJA

4.1. Kvantitativni odnos tri referencijalna znaka

Od ukunog broja izgovorenih klauza u 25 priča 83,52% odnosi se na aktere događaja, odnosno referencijalni znak upotrebljen u njima upućuje na jednog od aktera koji se pojavljuje u priči. Ostalih 16,48% klauza odnosi se na propratne okolnosti ili predmete (opis mesta radnje, opis krušaka, broj korpi itd.). Klauze ovog tipa isključuju se iz analize i posmatraju se samo one koje se odnose na aktere događaja. Pri tom treba napomenuti da su u

¹⁴ Ovdje je pored napred opisanog materijala konsultovan i materijal koji smo snimili tokom septembra 1985.

kvantitativnu analizu ušli samo nominativni oblici kako ličnih zamenica¹⁵ tako i nominalnih formi.¹⁶

Napomenuto je već da govornici prilikom uvođenja aktera u priču nemaju slobodu izbora referencijalnog znaka s obzirom na to da je samo nominalni oblik u takvim pozicijama u priči dovoljno informativan. P. M. Clansy (1980) smatra da bi *procenat* upotrebljenih nominalnih oblika za uvođenje aktera u priču trebao da bude približno jednak u različitim jezicima. Po njenim podacima taj procenat je kod engleskih govornika iznosio 32%, a kod japanskih 29%. U našem materijalu od ukupnog broja upotrebljenih nominalnih oblika 47,58% je korišćeno u tu svrhu (tabela 2). Iz ovih podataka proizlazi da pretpostavka P. M. Clansy (1980) neće važiti za srpskohrvatske govornike. Međutim, ako se poredi *broj* nominalnih oblika korišćenih za uvođenje novih ličnosti u sva tri jezika, vidi se da se radi o vrlo sličnim vredostima (v. tabelu 2). S druge strane, ako poredimo broj nominalnih oblika upotrebljenih za pozivanje na već uvedene aktore jasno je da je taj broj kod engleskih i japanskih govornika približno jednak i znatno veći nego kod srpskohrvatskih ispitanika. Ovo je uticalo na to da *procenat* nominalnih oblika za uvođenje ličnosti u priču u engleskom i japanskom bude gotovo jednak, a da taj procenat za srpskohrvatski bude znatno veći. Prema tome, smatramo da pretpostavku P. M. Clansy (1980) valja korigovati utoliko što ona treba da se odnosi na *broj* nominalnih oblika upotrebljenih za uvođenje aktera u priču, a ne na procenat. Ako se izvrši ova ispravka njena pretpostavka potvrđuje se i za govorne predstavnike srpskohrvatskog jezika.

Interesantan je podatak da su naši govornici znatno manje koristili nominalnu formu za pozivanje na već uvedene aktore u poređenju sa engleskim i japanskim govornicima. Ovako velika razlika u znatnoj meri je posledica manjeg broja izgovorenih klauza kod naših ispitanika. Ovaj podatak, međutim, možda bi mogao da sugerise da bi naša pretpostavka, koja se odnosi na broj klauza između dva pominjanja istog aktera nominalnim oblikom u srpskohrvatskom jeziku, mogla biti potvrđena (v. odeljak o faktorima koji utiču na referencijalni izbor).

Naša pažnja dalje će biti usmerena na kvantitativni odnos tri referencijalna znaka koji upućuju na već uvedene aktore. Kako se iz grafikona 1 može videti naši govornici su se na aktore najčešće pozivali glagolskim nastavkom — 61,56%, zatim pronominalnim oblikom — 24,50% (od toga 16,50% odnosi se na lične, a 8% na relativne zamenice), a najmanje nominalnom formom — 13,94%. Prema tome, *kvantitativna zastupljenost tri referencijalna znaka u*

¹⁵ Svuda gde je potrebno davaćemo podatak za ukupan broj pronominalnih oblika — obuhvaćene su i lične i relativne zamenice, ali i podatak za svaku grupu pojedinačno. Odvojeni podaci se mogu naći i u tabelama, a i na grafikonima su na odgovarajući način predstavljeni.

¹⁶ U broj nominativnih oblika ušlo je i 11 nominalnih oblika u zavisnom padežu. Uvek su u pitanju dve iste konstrukcije: ili govornik počinje priču iz perspektive filma ili podstaknut pitanjem eksperimentatora, počinje priču u prvom licu: *Film prikazuje, jednog čoveka | koji bere kruške* / I-14 (1—2) ili: *Pa film počinje tako | što — vidimo jednog čoveka | koji stoji na lestvama | i — bere kruške.* / I-20 (1—4).

klausurama koje se odnose na već uvedene aktere u srpskohrvatskom jeziku obrnuto je srazmerna stepenu referencijalnosti kojim raspolaže svaki od ova tri znaka.

Uporedimo sada dobijene rezultate sa podacima koje daje P. M. Clansy (1980) za engleski i japanski (v. grafikoni 2 i tabelu 4). Možemo zaključiti da je procentna zastupljenost nominalnog oblika u srpskohrvatskom i engleskom jeziku vrlo slična. Što se tiče druga dva referencijalna znaka stanje je sasvim drukčije. Dok se u srpskohrvatskom jeziku na pronominalni oblik odnosi 24,50%, a na glagolski nastavak 61,56%, u engleskom jeziku je obrnuto: 63,8% odnosi se na zamenicu, a 20,5% na glagol. Ovi podaci ne iznenađuju s obzirom na to da je srpskohrvatski jezik u kojem ekspliciranje subjekta najčešće može da izostane, dok je u engleskom jeziku moguće neiskazati subjekat eksplicitnom formom samo u eliptičnim konstrukcijama. Za razliku od srpskohrvatskih i engleskih govornika, japanskim pripovedačima za upućivanje na već uvedene aktere, zbog delovanja jednog sociolingvističkog ograničenja,¹⁷ stoje na raspolaganju samo dva referencijalna znaka: nominalni oblik i glagol. S obzirom na ovo, procenat koji se odnosi i na nominalni oblik i na glagol kod japanskih ispitanika bio je za oko 10% veći u poređenju sa srpskohrvatskim i engleskim.

Napred navedeni podaci predstavljaju prosek. Valja, međutim, napomenuti, kao što se vidi iz grafikona 3, da su kod naših ispitanika ispoljene znatne individualne razlike u pogledu frekvencije referencijalnih znakova. Tako je razlika između maksimalne i minimalne upotrebe glagolskog nastavka oko 28%, pronominalnog oblika oko 23%, a nominalnog nešto više od 22% (tabela 5). Ovi podaci ukazuju na to da će kod nekih ispitanika biti izraženija sposobnost da jednu ličnost vode kroz priču upućujući na nju samo glagolskim nastavkom, dok će drugi češće morati da upotrebljavaju pronominalni i nominalni oblik.

Pogledajmo sada frekvenciju tri referencijalna znaka kod pojedinih aktera u priči. U filmu koji su ispitanici videli pojavljuje se šest aktera (A): A₁ — čovek koji bere kruške, A₂ — čovek koji vodu kozu, A₃ — dečak koji vozi bicikl, A₄ — devojčica, A₅ — tri dečaka, A₆ — jedan od trojice dečaka koji se igra reketom i koji vraća šesir dečaku s biciklom. (Akeri su navedeni redosledom kojim se pojavljuju na filmu.)

Ove aktere podelili smo u dve grupe. Prvu grupu čine A₁ (čovek koji bere kruške), A₃ (dečak koji vozi bicikl) i A₅ (tri dečaka). Ove ličnosti ni jedan od ispitanika nije propustio da pomeni u svojoj priči. Ostala tri aktera nisu pomenuta u svim pričama. Čoveka koji vodi kozu (A₂) ne pominje čak osam govornika. Devojčica (A₄) se ne pojavljuje u jednoj priči, a u pet je prvi put uvedena nominalnim oblikom u zavisnom padežu.¹⁸ Jednog od trojice dečaka (A₆) propustilo

¹⁷ U japanskom dejstvuje sociolingvističko pravilo koje nalaže da govornik može koristiti pronominalni oblik za upućivanje na ličnost o kojoj govori samo ako postoji prijateljski odnos između date ličnosti i onoga koji govori. Pošto to nije slučaj sa junacima filma i gledaocima, japanski ispitanici pričajući sadržaj filma nisu mogli upotrebljavati pronominalni oblik.

¹⁸ Međutim, u jednom trenutku on se susreće sa jednom devojčicom | koja — prolazi pored njega |.

je da pomene šest govornika, tačnije njih petoro kada opisuje situaciju u kojoj se pojavljuje A_6 (up. E-6 u opisu sadržaja filma — S. Savić, 1985, 35) pominje A_5 (tri dečaka), a samo jedan govornik nije opisao navedenu epizodu. Ovim trima akterima (A_2 , A_4 , A_6) govornici nisu u proseku posvećivali ni dve klauze tako da se upoređivanjem kvantitativnog odnosa referencijalnih znakova kod ovih aktera ne može doći do odgovarajućih zaključaka (rezultati dobijeni za ova tri aktera ipak su predstavljeni na grafikonu 4).

Posmatrajmo zato kako se kreće odnos referencijalnih znakova kod aktera koje ni jedan ispitanik nije izostavio iz priče (A_1 , A_3 , A_5). Film nema izrazito glavnu ličnost, ali sudeći po broju klauza koje su govornici posvećivali svakoj od ove tri ličnosti taj status pripada dečaku s biciklom (A_3), zatim sledi čovek koji bere kruške (A_1) te tri dečaka (A_5). Kako se iz grafikona 4 može videti govornici su na A_3 najčešće upućivali glagolskim nastavkom, potom pronominalnim, a najmanje nominalnim oblikom. Kod A_1 i A_5 procentna zastupljenost glagolskog nastavka opada mada je ovaj referencijalni znak i dalje najfrekventniji. Nasuprot tome, minimalno raste procenat pronominalnih oblika, a znatno se povećava procenat nominalnih formi.

Zanimljivo je pratiti kako se kreće odnos između ličnih i relativnih zamenica kod pojedinih aktera. Podaci pokazuju (v. grafikon 4) da će govornici ličnu zamenicu češće koristiti kada govore o glavnoj ličnosti, a da će relativna zamenica tada biti minimalno zastupljena. Odnos se menja u korist relativne zamenice sa opadanjem važnosti aktera u priči.

Analiza statističkih podataka navodi na zaključak da će izbor referencijalnog znaka biti uslovljen govornikovom procenom važnosti aktera u priči. Akteru za kojeg proceni da je glavna ličnost, govornik će posvećivati najviše klauza i ujedno će se na njega najčešće pozivati glagolskim nastavkom, a najmanje nominalnim oblikom. Kako dalje opada važnost ličnosti u priči tako će se smanjivati broj poziva na aktera glagolom, a povećavati broj pronominalnih i posebno nominalnih oblika. Govornik procenjuje da se glavna ličnost, za razliku od sporedne, duže zadržava u svesti slušaoca tako da je na nju dovoljno pozvati se glagolskim nastavkom ili pronominalnim oblikom bez obzira na to što pripovedač često pravi digresije ili uvodi novog aktera. S druge strane, kako važnost aktera u priči opada, tako se povećava broj nominalnih oblika pošto će se sporedne ličnosti, kada stupaju u interakcijske odnose sa glavnom ličnošću, osećati manje poznatim za slušaoca te će se govornici češće opredeljavati za nominalni oblik. Valja, međutim, napomenuti da je izbor referencijalnog znaka u zavisnosti od važnosti aktera u priči stvar individualne narativne strategije (= način na koji pripovedač jezički organizuje događaje određene za naraciju)¹⁹.

¹⁹ P. M. Clansy (1980) zapazila je, takode, da su se engleski i japanski pripovedači češće opredeljivali za sredstva nižeg stepena referencijalnosti kada su govorili o glavnoj ličnosti nego što je to bio slučaj kada su im u fokusu pažnje bili sporedni akteri. Autorka, međutim, ne daje statističke podatke koji bi potvrdili ovu konstataciju a kojima mi raspolazemo za naš materijal tako da ne možemo vršiti komparaciju.

U vezi s govornikovim izborom referencijalnog znaka i važnošću aktera u priči jeste i pojava *empatije*²⁰ pripovedača s akterima. Primećeno je, naime, da govornikov odnos prema ličnosti o kojoj govori utiče na izbor referencijalnog znaka, tako da će glagol biti odabiran u slučajevima kada pripovedač želi da se približi akteru, tj. kada želi da se poistoveti s njim²¹. Engleski i japanski govornici su na glavnog junaka, za razliku od sporednih, češće upućivali pronominalnim oblikom i glagolom izražavajući i na taj način empatiju (P. M. Clansy, 1980). Isto to su činili i srpskohrvatski govornici. Izgleda da oni glavnu ličnost u priči na izvestan način, „prisvoje”, prihvate kao sebi poznatu, blisku pa otuda s njom mogu da empatišu što nije slučaj sa sporednim likovima²²:

(6) *hteo je prvo | da uzme jednu krušku | ali — je prvo uzeo — ipak odlučio se — | da uzme celu — korp — krušaka. | Nakon toga dok je on vozio, | naspram njega dolazila je jedna devojčica | koja slučajno se zak — slučajno se zakačila | i tako da je njemu pao šesir, | Y on je gledao za devojčicom, | nije gledao ispred sebe, | naišao je na jedan kamen | i pao. | I-7 (18—30)*

U ovom primeru govornik se emocionalno približio dečaku kao glavnom akteru, a da je devojčica za njega sporedni akter vidi se po tome što za nju koristi nominalni a ne pronominalni oblik što je iz kognitivnih razloga nepotrebno. S druge strane, pogledajmo kako se jedan ispitanik nastojeći da što objektivnije opiše situaciju jednako odnosi i prema glavnom i prema sporednom akteru:

(7) *Tri dečaka — koja su tuda prolazila | — pomogla su mu | (pokazuje rukom) da pò- da skupi kruške u korp, | i dečak sad više nije terao bicikl | nego je gurao bicikl zajedno sa korpom | i dečaci odlaze. | I-10 (46—52)*

Često se u čitavom nizu klauza na glavnog aktera poziva samo glagolskim oblikom, što nije bio slučaj sa sporednim ličnostima, a što je, takođe, jedan od načina izražavanja empatije u pripovedanju. Govornik, naravno, neće uvek empatisati samo sa glavnom ličnošću, činiće to ponekad i sa sporednim likovima. Pri tom on može empatiju usmeriti ka jednom akteru ili je prebacivati od jednog do drugog aktera što možemo videti u sledećem primeru:

²⁰ O pojmu empatije prvi počinju da raspravljaju psiholozi, a psihoanalitičari je čak smatraju preduslovom za učinak terapije. U nauci o jeziku tek u poslednje vreme počinje da se vodi računa o tome da se jezičkim sredstvima može pokazati emocionalno-psihološka veza govornika s onim o čemu govori. S obzirom na to da je empatija pojava koju pokušavaju da razjasne različite discipline, razumljivo je što u literaturi postoji mnoštvo definicija ove pojave. Ovdje prihvatamo definiciju: *empatija* je potreba govornika da se poistoveti s onim o kome govori.

²¹ O problemu odnosa između referencijalnog znaka i empatije detaljnije je pisano u literaturi i o tome ovde nećemo raspravljati. Polazimo od uverenja da između empatije kao psihičke pojave i jezičkih znakova kojima se postiže referencijalnost postoji uzajamna veza te da se upotrebom glagolskog nastavka i pronominalnog oblika izražava empatija prema ličnosti o kojoj se govori, a da upotrebom nominalnog oblika pripovedač nastoji da bude objektivni posmatrač.

²² Pretpostavljamo da kada bi u priči postojala pozitivna nasuprot negativnoj ličnosti, da bi govornici više empatisali sa pozitivnom nego sa negativnom ličnošću.

(8) *onda je uzeo celu korpu, | stavio na biciklo | i nekako uspeo | da se popne | i otišao je. | — Y Kada je išao, | već odmakao dosta, | pored njega je prošla jedna devojčica, isto tako na biciklu — | koja mu je slučajno — gurnula — šesir s glave | i — on je okrenuo se za njom | i nije primetio jedan kamen | koji je bio ispred njega | te je naleteo | i pao dole s bicikla. | A nedaleko od njega su stajala još tri dečaka | koja su videla taj prizor | i prišla su mu | da mu pomognu. | Da — se — podigne | i da skupi kruške u korpu. | Kada je skupio kruške u korpu | i nekako je uspeo | da ustane — | krenuo je dalje | ali više nije vozio bicikl | nego ga je gurao. | I-13 (33—57)*

Prema tome važnost aktera u priči može uticati na govornikov odnos prema akteru o kojem govori, a što s druge strane može usloviti izbor referencijalnog znaka. Empatisanje sa glavnim, odnosno sporednim akterom i referencijalni izbor, takođe, stvar je individualne pripovedačke strategije — up. primere (6) i (7).

4.2. Distribucija tri referencijalna znaka u pripovedanju

Nominalnim oblikom ispitanici su uvodili novog aktera u priču i to su uvek činili na adekvatan način. Pronađen je samo jedan primer kada novi akter nije dobro uveden nominalnim oblikom te je došlo do zamagljene referencijalnosti:

(9) *Isto tako su ta tri dečaka nastavila | i — nakon jedno sto metara — su prošli njegov šesir, | i doviknuli ga, | i on se zaustavio, | zatim se vratio | i taj dečak mu je — mu je odneo šesir. | I-8 (56—61)*

Zabunu je ovde zapravo izazvala zamenica *taj* koja je upotrebljena uz imenicu *dečak* i koje sugerise da se radi o već poznatoj ličnosti, tj. o ličnosti koja je prethodno imenovana. Govornik to, međutim, nije učinio te ne znamo ko je *taj dečak*. Bez obzira na to što je ovde upotrebljen nominalni oblik, zamenica *taj* učinila je da on izgubi svoj stepen referencijalnosti i da se oseća kao da je na tom mestu upotrebljen pronominalni oblik, a da pre toga nije izvršeno imenovanje.

Događalo se da su neki govornici čoveka koji bere kruške (A_1) dva puta uvodili u priču nominalnim oblikom. Prvi put su to činili iz perspektive događaja, a drugi put iz perspektive filma (ili obrnuto):

(10) *Pa — jedan stariji čovek je — brao ja — m-kruške, | te kruške su bile zelene boje, | i on je — stavljao u — kecelju kruške, | zatim bi silazio dole sa drveta | — i — stavljao kruške u tri korpe. | é U filmu se prikazuje | kako taj čovek bere — kruške, | I-1 (1—9)*

Nominalnim oblikom pripovedač će se ponovo pozvati na već uvedenog aktera kada proceni da je prošlo dosta vremena od poslednjeg pominjanja istog aktera, tj. kada proceni da ga je potrebno ponovo aktivirati u svesti slušaoca (v. odeljak o faktorima koji utiču na referencijalni izbor):

(11) *Y Na ovom filmu sam videla jednog starijeg čoveka samla — u slamnatom šeširu, | imao je crvenu maramu oko vrata i belu kecelju | i brao je kruške | koje su bile zelene boje, | Y i — svaki put bi silazio | i istresao bi iz kecelje kruške u korpu. | Bile su tri korpe | I — kada se popeo na drvo | u jednom momentu došao je jedan dečak na biciklu | i došao je — do — tih do tog čoveka | koji je brao kruške | I-3 (1—11)*

To isto će činiti i kada uvede u priču dečaka koji vozi bicikl (A_3), koji postaje glavna ličnost, a onda se ponovo pozove na čoveka koji bere kruške (A_1) koji je prestao da bude u fokusu pažnje:

(12) *u jednom momentu naišao je jedan dečak na biciklu | i došao je — do — tih do tog čoveka | koji je brao kruške, | i pogledao je, | i — razmišljao je | da li da uzme jednu krušku, | i na kraju odlučio | da uzme celu korpu | dok to ovaj, dok taj čovek nije — video, | i — stavio na bicikl | i — otišao je. | I-3 (9—19)*

Nominalni oblik biće upotrebljen i onda kada se u situaciji pojavljuje više aktera (radi se o interakciji $A_3 : A_6 : A_5$ u E-6) i kada bi upotrebom zamenice došlo do nerazumevanja (v. i pr. 5):

(13) *i — dečak je krenuo dalje, | — ova trojica — kojoj su — takođe nastavili put | primetili su njegov šešir, slamnati — na putu, | — jedan od njih trojice je podigao taj šešir | i obratio se — tom dečaku s biciklom | i — vratili su mu veoma ljubazno šešir, | tada — kao nagradu za tu ljubaznost — dečak sa biciklom im je poklonio tri — kruške | koje ova trojica — jedući kruške — nastavili put | I-17 (41—48)*

Lična zamenica pojaviće se u sledećim pozicijama. Niz od više klauza, koje su posvećene istom akteru, a na njega se upućuje glagolom, biće obično prekinut jednom klauzom u kojoj se na aktera upućuje zamenicom:

(14) *i tu vidimo | kako jedan dečak nailazi na bicikl crvene boje, | i kada je primetio | dole da stoje košare sa kruškama | — a bilo ih je tri komada — | onda je (guta) jednu uzeo | i stavio na bicikl | i s njima otišao, | najverovatnije ih je ukrado, | i onda dok je išao na putu s tim biciklom, | on nije primetio | da na putu stoji jedan kamen | i — udario njega | i pao — sa bicikla | I-5 (7-20)*

U ovakvim primerima izostavljanje zamenica ne bi dovelo do nerazumevanja. Da li će ona ovde biti upotrebljena ili ne biće individualno uslovljeno. Izgleda da govornik uočava da je u nizu klauza u kojima se na aktera poziva glagolskim nastavkom ipak potrebno bar u jednoj klauzi eksplicirati subjekat da bi govornika podsetio o kome je reč.

Zamenica će se pojaviti i na početku nove rečenice (obično su u pitanju vrlo duge rečenice), a što je verovatno posledica toga što govornik uočava da na početku nove rečenice (nove misaone celine) treba iskazati subjekat eksplicitnom formom:

(15) *međutim, posle njega prolazi jedan dečko | koji se zaustavlja | da bi uzeo jednu krušku. | On je išao biciklom — | vozio se biciklom | i — kad je sišao sa bicikla | da bi uzeo krušku | primetio je | da čovek ne obraća pažnju na njega | I-14 (6—14)*

(16) *Pa film počinje tako / što — vidimo jednog čoveka / koji stoji na lestvama / i — bere kruške. / On na sebi ima jednu — belu — kecelju kao neku vreću / i — puni je kruškama, / i — jedna kruška mu je — pala dolje — na zemlju. / I-20 (1—7)*

Dugačke rečenice posvećene jednom akteru, na koga se govornik poziva glagolom, često će biti prekinute klauzom u kojoj će subjekat biti iskazan zamenicom. Tom poslednjom klauzom biće izvršena finalizacija događaja:

(17) *e — br-e — Kruške koje je brao / — stavljao, stavljao u tu kecelju / i — kad mu se kecelja — kada je kecelja bila puna — krušaka, / sišao je dole s merdevina / i — tu su se nalazile tri — tri — korpe / u koje je on stavljao kruške. / I-22 (6—11)*

(18) *(guta) U tom trenutku je naišao jedan — mladić / i vodio je sa sobom kozu / i on je samo prošao. / I-15 (12—14)*

Lična zamenica će se najčešće upotrebljavati onda kada govornici opisuju epizode u kojima se pojavljuju dva ili više aktera:

(19) *i on prolazi pored — određene dev — druge devojčice / koja ga za — zakači slučajno u prolazu / i skida mu šešir. / On se okrene za njom / i u tom trenutku naleti na jedan — kamen / i — padne sa bicikla. / Na — nailaze tri dečaka / — koji se igraju sa nekim lopticama i sa reketima / Y koji mu pomognu da skupi kruške u — tu korpu / i on nastavlja / da gura biciklo / ta tri dečaka nastavljaju / da se kreću / I-1 (16—26)*

Dečak koji vozi bicikl (A_3) glavna je ličnost za govornika i zato je dovoljno da se na njega pozove pronominalnim ili glagolskim oblikom bez obzira na to što će u priču biti uvedeni i drugi akteri. Prvo je uveden A_4 (devojčica) i to zavisnim padežom, a zatim su dve naredne klauze posvećene ovom akteru. Nakon toga, subjekat naredne klauze postaje ponovo dečak koji vozi bicikl (A_3) i govornik koristi ličnu zamenicu da bi eksplicirao novi subjekat. Nominalni oblik ovde bi bio redundantan, a s druge strane glagolski nastavak ne bi bio dovoljno razumljiv tako da se u ovakvim slučajevima upravo zahteva upotreba pronominalnog oblika. Lična zamenica ovde pruža tačno onoliko podataka koliko je potrebno. (Isti slučaj je i kada se na A_3 upućuje posle uvođenja tri dečaka (A_5) u istom primeru.

(20) *i tu su naišla tri dečaka / koja su mu pomogla / da pokupi te kruške / i — dali su mu nazad taj šešir / koji je izgubio usput / i — on im je za nagradu dao tri kruške / I-5 (21—26)*

(21) *Y i — tuda nailaze tri dečaka / i pomažu mu / da — skupi kruške / i da očisti prašinu sa pantalona / i on nastavlja — svoj put dalje. / I-11 (24—28)*

U ova dva primera nakon klauza koje upućuju na tri dečaka A_5 pojavljuju se klauze u kojima je referencijalni znak glagolski nastavak a odnosi se na dečaka koji vozi bicikl A_3 . Zatim sledi klauza u kojoj je upotrebljena zamenica koja upućuje na A_3 i ukazuje na promenu fokusa pažnje. Treća i peta klauza u primeru (20), odnosno treća i četvrta klauza u primeru (21) su za-

visne, dopunske klauze i referencijalni znak upotrebljen u njima (odnosi se na A_3) nema, izgleda, jednaku važnost kao referencijalni znak u glavnoj klauzi (koji upućuje na A_5). Otuda se zamenica kao signal promene subjekta, tj. fokusa pažnje javlja tek u četvrtoj/trećoj klauzi mada se referencijalni znak i u prethodnim klauzama odnosi na istog aktera.

Pogledajmo kako I-11 dalje vrši smenu fokusa pažnje:

(22) *i on nastavlja — svoj put dalje. | Medutim, šesir je zaboravio | i dečaci mu vraćaju šesir | — i on im za uzvrat poklanja tri kruške. | Oni — odlaze dalje | i nailaze na čoveka | koji — je već sišao sa drveta | i primetio | da mu fali jedna korpa. | Oni prolaze pored njega | i jedu kruške | — dok on začuđeno gleda | i — naslanja se na drvo. | I-11 (28—40)*

Kad god je govorniku u fokusu pažnje bio drugi akter moralo je doći do ekspliciranja subjekta. Ovo je razlog i za pojavu zamenice posle digresije koja se obično odnosi na kruške i korpe:

(23) *Pa film počinje tako | što jedan čovek — bere kruške | i slaže ih u tri korpe. | Jedna korpa je već napunjena do vrha | — dok su ostale dve prazne. | On silazi sa drveta | — i puni drugu korpu | I-11 (1—6)*

Glagolski nastavak, videli smo, najčešće je korišćeni referencijalni znak. Kada je u fokusu pažnje samo jedan akter, tada se, nakon imenovanja, obično u čitavom nizu klauza na njega upućuje glagolskim nastavkom. To je naročito slučaj kada akter vrši nekoliko radnji sukcesivno tako da se upotrebom samo glagolskog nastavka obezbeđuje čvršća kohezija klauza kojima se saopštavaju delovi jedinstvenog događaja.

5. ZAKLJČAK

U srpskohrvatskom jeziku govorniku stoje na raspolaganju tri referencijalna znaka kojima se u pripovedanju može pozvati na ličnosti u priči. To su nominalni oblik, pronominalni oblik — lična zamenica za treće lice jednine / množine koja razlikuje rod, i odgovarajući glagolski nastavak koji ne razlikuje rod ni u jednom broju (osim kod glagolskih formi koje se grade pomoću radnog prideva). Svaki od ova tri jezička znaka poseduje određeni stepen referencijalnosti. Najvišim stepenom raspolaže nominalni oblik, a zatim sledi zamenica i potom glagolski nastavak.

Govornik ima mogućnost izbora referencijalnog znaka kada se poziva na već uvedene aktere. Frekvencija tri referencijalna znaka u takvim slučajevima u srpskohrvatskom jeziku je različita i obrnuto je srazmerna stepenu referencijalnosti kojim raspolaže svaki od ovih znakova. Najfrekventniji je glagolski nastavak, zatim sledi zamenica, a najmanje je zastupljen nominalni oblik. Prilikom referencijalnog izbora, međutim, ispoljene su znatne individualne razlike, što ukazuje na zaključak da je izbor referencijalnog znaka u priličnoj meri individualno uslovljen.

Analiza je pokazala da na referencijalni izbor utiče i važnost aktera u priči. Na glavnu ličnost češće se upućuje glagolskim nastavkom, a sa opada-

njem važnosti aktera smanjuje se frekvencija ovog referencijalnog znaka, a povećava učestalost pronominalnog i naročito nominalnog oblika. Isto tako zapažena je češće upotreba lične zamenice u poređenju s relativnom kada je u pitanju glavni akter, a odnos se menja u korist relativne zamenice s opadanjem važnosti aktera u priči.

Pokazalo se, takođe, da važnost aktera utiče na govornikov odnos prema akteru o kojem govori. Prema glavnoj ličnosti govornici su se odnosili sa više poistovećivanja nego prema sporednim likovima. Takav govornikov odnos prema akterima uticao je na izbor referencijalnog znaka. Glagolski nastavak i pronominalni oblik češće su upotrebljavani da ukažu na to da govornik empatiše s glavnom ličnošću. Nominalnim oblikom se, s druge strane, više upućivalo na sporedne aktore, što ukazuje na to da su govornici prema sporednim ličnostima češće zauzimali suprotan odnos.

Uslovljenost referencijalnog izbora važnošću aktera u priči i govornikovim odnosom prema datom akteru stvar je individualne pripovedačke strategije.

U posmatranom materijalu navedena tri referencijalna znaka podležu sledećim distribucionim pravilima.

Nominalni oblik biće upotrebljen: 1. kada se akter prvi put uvodi u priču (pr. 9, 10); 2. kada se govornik poziva na već uvedenog aktera a proceni da je prošlo dosta vremena od poslednjeg pominjanja istog aktera nominalnim oblikom te je u svesti slušaoca potrebno ponovo aktivirati datog aktera, tj. podsetiti ga o kojoj ličnosti je reč (pr. 11, 12); 3. kada se u priči pojavljuje više aktera pa bi upotrebom referencijalnog znaka sa nižim stepenom referencijalnosti moglo doći do nerazumevanja (pr. 13).

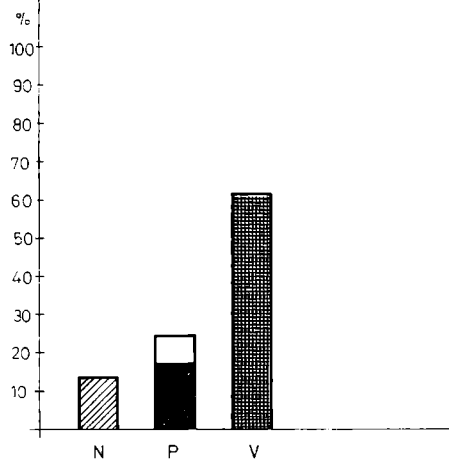
Upotreba pronominalnog oblika može biti uslovljena: 1. potrebom da se eksplicira subjekat na početku nove rečenice ili u poslednjoj klauzi duge rečenice (kada se vrši i finalizacija događaja; pr. 15, 16, 17, 18); 2. kada se opisuju situacije u kojima se pojavljuje više aktera pa govornik vrši smenu fokusa pažnje sa jednog aktera na drugog te je potrebno eksplicirati subjekat pošto glagolski nastavak u takvim slučajevima ne pruža očekivanu informaciju (pr. 19, 20, 21, 22); 3. nakon klauza u kojima se referencijalni znak ne odnosi na aktore događaja, govornici će takođe eksplicirati subjekat ličnom zamenicom (pr. 23); 4. izbor pronominalnog oblika ponekad će biti i sasvim individualno uslovljen, tj. neće biti neophodan za razumevanje onoga što se želi reći (pr. 14).

Glagolski nastavak obezbeđivao je potreban stepen informativnosti u svim ostalim slučajevima. Posebno će biti frekventan kada govornik saopštava o jednom akteru koji vrši nekoliko radnji sukcesivno te se upotrebom ovog referencijalnog znaka obezbeđuje čvršća povezanost klauza od kojih svaka pojedinačno saopštava o jednom delu inače jedinstvenog događaja.

L I T E R A T U R A

- Agić Mara, *Narativi kod trogodišnje dece*, Prilozi proučavanju jezika, knj. 18, Novi Sad, 1982, 69—79.
- Bećar Dragica, *Narativi četrnaestogodišnjaka*, Prilozi proučavanju jezika, knj. 18, Novi Sad, 1982, 33—69.
- Chafe W. L., *The pear stories: Cognitive, cultural and linguistic aspects of narrative production*, Ablex Publishing Corporation, Norwood, 1980.
- Clansy P. M., *Referential choice in English and Japanese narrative discourse*, W. L. Chafe (ed), *The pear stories*, Ablex, Norwood, 1980, 127—202.
- Savić Svenka, *Narativi kod dece*, Institut za južnoslovenske jezike, Filozofski fakultet Novi Sad, Serija: Usvajanje jezika, Novi Sad, 1985.
- Simeon Rihard, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva* I, II, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.

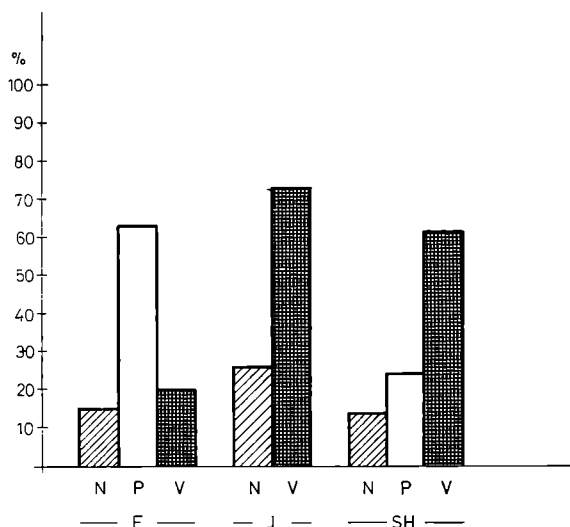
GRAFIKON 1 : UKUPAN KVANTITATIVNI
ODNOS TRI REFERENCIJALNA ZNAKA

LEGENDA :

	N	NOMINALNI OBLIK
		LIČNA ZAMENICA
	P	PRONOMINALNI OBLIK
		RELATIVNA ZAMENICA
	V	LIČNI GLAGOLSKI OBLIK

GRAFIKON 2: KVANTITATIVNI ODNOS
REFERENCIJALNIH ZNAKOVA U ENGLISKOM,
JAPANSKOM* I SRPSKOHRVATSKOM JEZIKU

LEGENDA:

▨ N = NOMINALNI OBLIK

□ P = PRONOMINALNI OBLIK

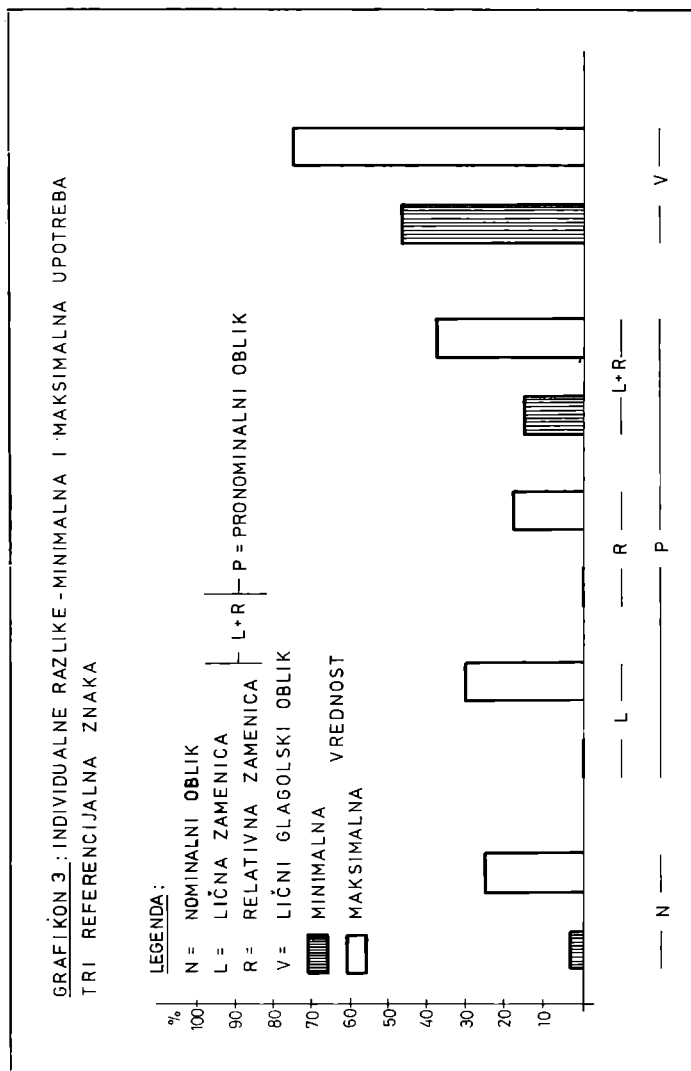
▤ V = { U SH LIČNI GLAGOLSKI OBLIK
U E, J ELIPSA

E = ENGLISKI JEZIK

J = JAPANSKI JEZIK

SH = SRPSKOHRVATSKI JEZIK

* GRAFIKON ZA ENGLISKI I JAPANSKI NACRTAN JE
PREMA PODACIMA KOJE DAJE P.M.CLANSY(1980)

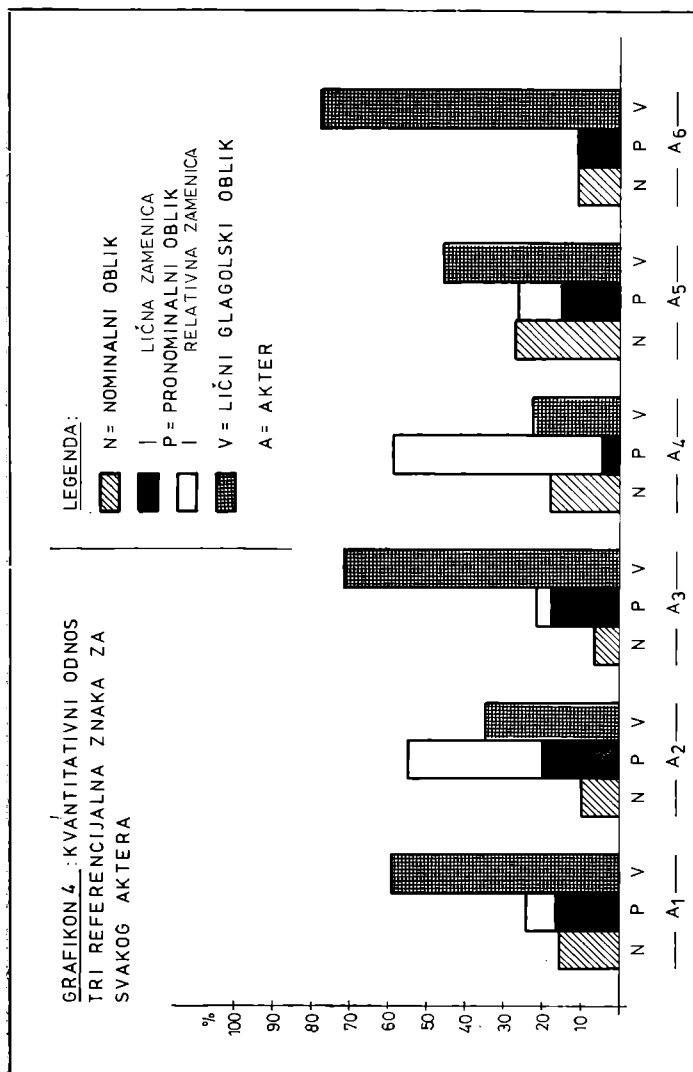

TABELA 1: UKUPAN BROJ JEZIČKIH JEDINICA KORIŠĆENIH U ANALIZI

	ukupan br. klauza	br. klauza koje se odnose na na aktere dogadaja	br. klauza koje se ne odnose na aktere dogadaja	ukupan br. rečenica	br. prostih rečenica	br. složenih rečenica
br.	1365	1140	225	215	21	194
%		83,52	16,48		9,77	90,23

TABELA 2: UKUPAN BROJ NOMINALNIH OBLIKA U ENGLESKOM, JAPANSKOM I SRPSKOHRVATSKOM JEZIKU

	engleski jezik*		japanski jezik		srpskohrvatski jezik	
	br.	%	br.	%	br.	%
uvodenje aktera u priču	122	32	101	29	99	47,58
pozivanje na već uvedene aktere	260	68	248	71	110	52,42
ukupno	382		349		209*	

* ovo je broj za 20 ispitanika

* podatke za engleski i japanski jezik daje P. M. Clansy (1980)

TABELA 3: UKUPAN BROJ TRI REFERENCIJALNA ZNAKA U SRPSKOHRVATSKOM JEZIKU

	nominalni oblik	pronominalni oblik		lični glagolski oblik	ukupno
		lična	relativna zamenica		
broj	141	167	81	623	1012
%	13,94	16,50	8,00	61,56	

TABELA 4: UKUPAN BROJ TRI REFERENCIJALNA ZNAKA U ENGLESKOM, JAPANSKOM I SRPSKOHRVATSKOM JEZIKU

	engleski jezik		japanski jezik		srpskohrvatski jezik	
	br.	%	br.	%	br.	%
nominal. oblik	260	15,7	248	26,8	141	13,94
pronom. oblik	1056	63,8	—	—	248	24,50
lični gl. oblik*	339	20,5	677	73,2	623	61,56
ukupno	1655		925		1012	

* u engleskom i japanskom jeziku radi se o eliptičnim konstrukcijama; podatke za ova dva jezika daje P. M. Clansy (1980)

TABELA 5: RAZLIKA IZMEĐU MAKSIMALNE I MINIMALNE UPOTREBE TRI REFERENCIJALNA ZNAKA

	nominal. oblik	pronominalni oblik			lični glagolski oblik
		lična	relativna	lična + relativna	
		zamenica			
maksimalna vrednost	25,49%	30,43%	18,18%	38,24%	75,47%
minimalna vrednost	3,33%	0	0	15,10%	47,05%
razlika	22,16%	30,43%	18,18%	23,14%	28,42%

TABELA 6: UKUPAN BROJ TRI REFERENCIJALNA ZNAKA ZA SVAKOG AKTERA

		A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	A ₅	A ₆
nominalni oblik	br.	53	2	30	4	49	3
	%	16,61	10,00	6,74	18,8	27,37	11,11
pronominalni oblik	lična	br.	52	4	80	1	27
		%	16,30	20,00	17,98	4,55	15,08
	relativna	br.	25	7	16	12	21
		%	7,84	35,00	3,59	54,54	11,73
lični glagolski oblik	br.	189	7	319	5	82	21
	%	59,25	35,00	71,69	22,73	45,81	77,78
ukupan broj		319	20	445	22	179	27

Ксенија Кончаревић

ИНТЕРОГАТИВНЕ РЕЧЕНИЦЕ У РУСКОМ И СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ*

0.1. Овај рад представља покушај функционално-семантичке, синтаксичке и интонационе анализе интерогативних реченица у руском и српскохрватском језику. У оквиру теме биће размотрени говорни чинови који се у оба конфронтирана језика исказују интерогативним реченицама, као и њихова формална структура, са посебним освртом на употребу и значење морфолошких средстава у датом типу реченица; такође, биће извршена анализа интонационог система интерогативних реченица у вези са карактеристикама њихове синтаксичке структуре, а указаће се и на изворе тешкоћа код њиховог превођења, односно усвајања и продуктивне употребе при учењу руског као страног језика, анализом из перспективе говорника чији је матерњи језик српскохрватски.

0.2. Наведени примери, ексерпирани из књижевних текстова савремених совјетских и аутора са српскохрватског језичког подручја (оригинал и превод на српскохрватски, одн. руски језик), типични су за савремени језик различитих средина на оба језичка подручја.

1.0. Принцип јединства системско-категоријалног и функционалног аспекта граматике¹ намеће потребу функционално-семантичке, одн. анализе комуникативног нивоа интерогативних реченица, и то из више

* Рад је рађен у оквиру Лингвистичко-преводиличке секције Одсека за славистику Филолошког факултета у Београду. Новембра 1985. награђен је првом наградом на Темату Универзитета у Београду.

¹ А. В. Бондарко, *Функциональная грамматика*. Изд. „Наука”, Ленинград 1984, 3.

разлога: прво, традиционалне концепције, подразумевајући под интерогативним оне реченице чија је комуникативна функција информативно питање, а које се одликују специфичном интонацијом, постојањем у низу случајева морфолошких обележја (упитне заменичке речи, партикуле), као и одређеним редоследом речи, објективно занемарују низ говорних чинова који се такође изражавају овим типом реченица; друго, без функционално-семантичке није могуће дати анализу интерогативних реченица са синтаксичког и интонационог аспекта.

1.1. Говорни чинови, по правилу, могу се експлицитно изразити одговарајућим глаголима. У реченици: *Р обещаю тебе часть исайъ* указано је на говорни чин обећавања, док је у примеру: *Р приказываю всем немедленно и без софротивления сдатьъся*, без сумње, реч о наредби. Међутим, ниједан од говорних чинова који се исказују интерогативним реченицама, изузев информативног питања, не описује се глаголом *сѣро-сѣиъ/сѣрашиваиъ*, одн. *ишѣиши* [Личен 1983, 177]. Тако, док се у 1а и 1б ради о информативном питању, 2а и 2б представљају прекор упућен адресату у форми интерогативне реченице, а тек у другом реду питање:

- (1а) Я спрашиваю, пришла ли сюда, в епископство? (Мар, 29)
- (1б) Питам, је ли овамо дошла, у бискупiju? (Мар, 43)
- (2а) Я спрашиваю, почему ты мне не раньше сказал? (Мар, 163)
- (2б) Питам те, што ми то прије ниси рекао? (Мар, 215)

1.2.1. Информативним питањем називамо говорни чин који представља „покушај да се отклони когнитивни дефицит”, при чему „слушалац може својим одговором попунити празнину у информацији”, односно „побољшати говорников ниво информисаности” [Личен 1983, 177].

Поред реализовања овог говорног чина интерогативном реченицом, постоје и друге могућности његовог изражавања. Н. И. Жинкин наводи примере изражавања информативног питања диктивним реченицама: „*Р йрошу вас рассказайъ о возможности сущестъования жизни на Марсе*” и „*Таким образом, возникает вопрос о сущестъовании жизни на Марсе*”, сматрајући их еквивалентним питању: „*Сущестъует ли на Марсе жизнь?*” Слично имамо у реченици: „*Р хойел бы узнатьъ ваш адрес*”, којом се такође тражи информација [Жинкин 1966, 24].

1.2.2.0. Функционално-семантичка диференцијација интерогативних реченица чија је комуникативна функција информативно питање извршена је према следећим критеријумима: а) врста и обим тражене информације, б) степен информисаности адресанта и в) карактер одговора.

1.2.2.1. У зависности од тога да ли се тражи информација о ситуацији у целини или о неком њеном аспект — вршиоцу радње, носиоцу стања, особини неког појма, моментима који одређују глаголску радњу и сл., разликујемо тоталне (3а, 3б, 4а, 4б) и парцијалне интерогативне реченице (5а, 5б, 6а, 6б, 7а, 7б):

- (3а) Что делать-то собрался? (Леон, 185)
- (3б) Шта си намерио да радиш? (Леон, 15)
- (4а) А что пишет Куттыбаев? (Айтм, 349)
- (4б) А шта пише Кутибајев? (Айтм, 193)
- (5а) Это вы стреляли в германского коменданта? (Леон, 231)
- (5б) Јесте ли ви пуцали на њемачког команданта? (Леон, 68)
- (6а) Вы когда последний раз видели своего отца? (Мар, 43)
- (6б) Када сте последњи пут видјели свога оца? (Мар, 61)
- (7а) Хорошо ли спали? (Мар, 29)
- (7б) Јесте ли добро спавали? (Мар, 42)

1.2.2.2. У зависности од претходне обавештености адресанта о предмету информативног питања, извршена је подела на:

а) реченице којима се адресант информише о за њега потпуно непознатом садржају:

- (8а) С кем ты хотел бы разговаривать? (Айтм, 313)
- (8б) С ким би хтео да поразговориш? (Айтм, 148)
- (9а) Был народ в церкви? (Мар, 35)
- (9б) Је ли било свијета у цркви? (Мар, 50)

б) реченице којима се истовремено са говорним чином постављања питања изражава могућност, вероватноћа, сумња, неверица или претпоставка:

- (10а) Не случилось ли с вами какой беды? (Шћеп, 680)
- (10б) Да вам се није нешто страшно десило? (Шћеп, 11)
- (11а) Может быть, вы в свое время изволили слышать обо мне? (Мар, 20)
- (11б) Можда сте у своје вријеме извољели и чути за мене? (Мар, 31)

в) реченице у којима се са великим степеном извесности очекује позитиван одговор, те се оне умногоме приближавају говорном чину тврдње (тзв. питање-констатација):

- (12а) Агай, значит, вы были в плену? (Айтм, 290)
- (12б) Агај, ви сте, значи, били у заробљеништву? (Айтм, 120)
- (13а) Ведь тебе уже лучше, папа? (Леон, 192)
- (13б) Је ли да ти је већ боље, тата? (Леон, 24)

1.2.2.3. Класификација интерогативних реченица чија је комуникативна функција информативно питање према карактеру одговора обухвата: а) реченице чија се садржина интерпретира као: „*хочу узнать, верно ли х*” [РГ 1979, 817], и које стога захтевају у одговору искључиво афирмацију или негацију (14а, 14б, 15а, 15б), и б) реченице којима се исказује питање: „*хочу узнать, кто, . . . , где, когда . . . х/хочу узнать, кто происходит*” [РГ 1979, 817], па, сходно томе, у одговору захтевају потпуну информацију (16а, 16б, 17а, 17б):

- (14а) — С той стороны подъедут? — Да. (Шол, 608)
- (14б) — Доћи ће с друге обале? — Да. (Шол, 8)
- (15а) — Ты чем-то расстроена, Оленька? — Нет, тебе показалось. (Леон, 181)
- (15б) — Ти си нешто утучена, Ољенка? — Нијесам, чини ти се. (Леон, 12)

- (16a) Спрашивао: „Где же твој отац, Ваня?” Шепчет: „Погиб на фронте.” (Шол, 634)
- (16б) Запитах га: „Где је твој отац, Вања?” Прошапута: „Погинуо је на фронту.” (Шол, 38)
- (17a) — Кто еще там ломится? — Это я, извиняюсь, Кокорышкин. (Леон, 179)
- (17б) — Ко то тамо наваљује? — Ја сам, извините, Кокоришкин. (Леон, 9)

Посебан случај са становишта наведене класификације представљају дисјунктивна (алтернативна) питања, о којима ће више речи бити током даљег излагања. Овај тип информативних питања садржи предлог различитих могућности које се међусобно искључују, а одговор представља избор једне од датих могућности:

- (18a) — Как вас понимать... В переносном смысле или буквально? — Буквально. (Леон, 229)
- (18б) — Како да вас разумијем... у преносном смислу или буквално? — Буквално. (Леон, 66)

1.3.1. Информативно питање може бити упућено неком неодређеном другом лицу, или га адресант може поставити себи самом:

- (19a) Что мне делать? Не позорачивать же назад? (Шол, 615)
- (19б) Шта да радим? Да се вратим натраг? (Шол, 16)
- (20a) Поддержит ли меня тот, кому подыграл в карты... Только бы он не забыл меня... (Поп, 243)
- (20б) Хоће ли ме подржати онај коме сам на један пар платио (реконтуру), само да ме не заборави! (Поп, 40)

1.3.2. У оба конфронтирана језика налазимо и питања која се надовезују на претходну реплику, било упитну, било са неком другом комуникативном функцијом, уз понављање њеног лексичког састава, при чему се често одликују емоционалном и експресивном обојеношћу (изражавање чуђења, недоумице, узбуђења, неслагања), као у следећим примерима:

- (21a) — Что будем делать теперь? — промолвила жена. — Что будем делать? А что делают в таких случаях! (Айтм, 205)
- (21б) — Шта ћемо сад да радимо? — рече жена. — Шта ћемо да радимо? Па шта се ради у таквим приликама! (Айтм, 13)
- (22a) — Боже мой, что же вы делали! — Что делал? Чудеса творил, отец Иероним, чудеса. (Мар, 10)

1.3.3. Обликом интерогативне реченице може бити изражена емоционална реакција говорног лица — емоционална констатација неке чињенице, субјективна оцена, афективно стање:

- (22a) — Боже мой, што сте то радили! — Што сам радио? Чудеса сам радио, дон Јерониме, чудеса. (Мар, 10)
- (23a) — Да ведь вы сами не разрешаете открывать! — Я не разрешаю? (Мар, 6)
- (23б) — Кад сами не дате да се отворе! — Ја не дам? (Мар, 6)
- (24a) Ты... Ты мог на меня поднять руку?... На своего хозяина? (Поп, 232)
- (24б) Ти?... зар ти на мене да дигнеш руку?... на свог мајстора? (Поп, 21)
- (25a) Разве можно такие слова, да на людях, да под горячую руку, да кому?... Мне! (Леон, 190)

- (256) Зар такве ријечи, и то пред свијетом, и у таквој ватри, па још коме? ... Мени! (Леон, 32)
- (26а) Как вы смеете вмешиваться в мою судьбу! — возмутился господин Голужа. (Шћеп, 22)
- (26б) Како се само усуђујете да се петљате у моју судбину! — плану господин Голужа. (Шћеп, 690)

1.3.4. Најзад, указаћемо и на питања срачуната на активирање пажње адресата на садржај који ће бити исказан:

- (27а) Знаете что, отец Зане? Я бы вас попросил не вмешиваться в это. (Мар, 17)
- (27б) Знаете, што дон Зане? Ја бих вас молио да се у то не мијешате! (Мар, 28)
- (28а) И думаеш, велела запрячь коров и сесть в телегу? Какое там! Пустила одну шагать в село. (Мих, 584)
- (28б) И мислиш да рече да упрегнемо краве, па да седнем на кола? Ма каки, бога ти. Пуштише ме да сама идем у село. (Мих, 11)

1.4.1. Уколико се формом интерогативне реченице не тражи, већ, напротив, даје информација, реч је о говорном чину тврдње. „На први поглед може изгледати парадоксално што се два супротна говорна чина могу реализовати помоћу исте структуре: наиме, у конститутивне услове постављања питања спада и услов да говорнику недостаје информација за коју он пита, док неко ко износи неку тврдњу већ мора да буде у стању да изнесе управо потврде, доказе о тачности своје информације. Међутим, ако се има у виду употреба ироније у језику, то не треба нимало да нас чуди. Ефекат ироније, наиме, управо се и састоји у инкомпатибилности значења и употребе.” [Личен 1983, 179]. Реченицама чија је комуникативна функција изражавање тврдње — тзв. реторским питањима — стога су по значењу еквивалентне диктивне реченице (о овоме види детаљније у т. 2.1.3):

- (29а) Ко те, море, још зарезује? (Поп, 103)
- (29б) Никто тебя теперь и в грош не ставит! (Поп, 282)
- (30а) Добро, Гоцо, јесам ли ти сто пута рекао да Партију не мешаш у своје приватне ствари!! (Поп, 96)
- (30б) Слушай, Гоца, разве я тебе сто раз не говорил, чтобы ты партию не впутывала в свои личные дела? (Поп, 227)

али:

- (31а) Јесам ли вам рекао да се губите? (Мар, 37)
- (31б) Я же вам сказал — убирайтесь. (Мар, 25)

Док је у 30б експресивно обојена афирмација изражена реторским питањем, негативним по форми, у 31б преводилац се определио за трансформацију интерогативне у обавештајну реченицу; експресивност српскохрватског израза, постигнута употребом реторског питања, очувана је у преводу на руски употребом појачајне речце *же*.

1.4.2. Изражавањем експресивно обојене афирмације обликом интерогативне реченице наглашава се њен категорички карактер, нужност, неминовност, сврсисходност садржаја који се исказује:

- (32a) Ребенку никакого вреда не было. Но они потребовали, и пришлось отдать. Ребенок-то ихний. Как не отдать? (Мих, 596)
- (32b) Не би ја мом детету зло нанела. Ал они је траже и морадо да ју дам. Није моје дете. Мораш да га даш. (Мих, 29)
- (33a) Разве это не базарная безвкусица? (Мар, 15)
- (33b) Па зар то није вашарски неукусно? (Мар, 25)

Уколико је негација изражена упитним обликом, тј. реторским питањем, у том случају наглашава се категоричност негације, „немогућност, непотребност или несврсисходност, као и општост и нужност негигране ситуације” [РГ 1980, 395]. Ево неколико примера:

- (34a) Но что могла она, невооруженная женщина, против свирепого воина-жуаньжуана? (Айтм, 314)
- (34b) Али шта је могла она, ненаоружана жена, против свирепог ратника-Жуаньжуана? (Айтм, 150)
- (35a) Разве что кто позарится на дополнительную оплату за отдаленность и безводность? (Айтм, 207)
- (35b) Зар ће се ко полакомити на допунску плату за те пусте, удаљене и безводне крајеве? (Айтм, 16)

1.5. Поред директног изражавања молбе употребом императива од глагола свршеног вида, у оба конфронтирана језика за реализацију овог говорног чина користи се форма интерогативне реченице, чиме се потенцира учтивост: овим молба није категорично изражена, већ је у знатној мери ублажена:

- (36a) Вы не передадите мне меню?
- (36b) Хоћете да ми дате јеловник?
- (37a) Могу я попросить вас передать это письмо замдекана?
- (37b) Могу ли да вас замолим да предате ово писмо продекану?

1.6. Подстицај, изражен интерогативном реченицом, може се односити било на вршење, било на прекид глаголске радње:

- (38a) Что же ты стоишь? Садись, пей чай, раз пришла. (Леон, 210)
- (38b) А што ти стојиш? Сједи, пиј чај кад си дошла. (Леон, 45)

Веома је интересантан следећи пример:

- (39a) Хорошо, уйдешь ты или нет? (Мар, 102)
- (39b) Добро, хоћеш ли изаћи или нећеш? (Мар, 135)

У датом случају, иако је, несумњиво, реч о алтернативном питању, говорник се не ставља у ситуацију да бира једну од датих могућности (в. 1.2.2.3), већ се, напротив, овим истиче категорични карактер подстицаја.

1.7. Прекори примарно представљају тврдње, али могу бити схваћени и као информативно питање:

- (40a) Я не знала этого. Почему вы меня раньше не предупредили, преподобный отец? Я уже пятый раз выступаю. (Мар, 75)
- (40b) Ја то нисам знала. Зашто ме раније нисте упозорили, величасни? Већ пети пут наступам ... (Мар, 103)

У оваквим исказима „говорник може да постави питање или да се пожали, а слушалац мора сам да се одлучи за једну од две могућности интерпретације. Избор једне при томе искључује другу могућност интерпретације.” [Личен 1983, 183]. Погледајмо још неке примере:

- (41a) Что же ты допускаешь такое дело? Они скоты, но мы-то с тобой люди! (Айтм, 339)
- (41б) Што допушташ тако нешто? Они су животиње, али ми смо људи! (Айтм, 181)
- (42a) А почему, почему вы солгали мне, сестра Магдалина? (Мар, 58)
- (42б) А зашто, зашто сте ми лагали, сестро Магдалено! (Мар, 81)

Како прекори не представљају чисту тврдњу, већ укључују и моменат подстицаја за измену понашања адресата, у низу случајева не може се поставити јасна граница између ова два говорна чина; тако, у примерима које ћемо навести истовремено се изражава прекор, али и позив на прекид глаголске радње:

- (43a) Как вам не надоест вечно дуть на пепел? (Мар, 5)
- (43б) Како ван ме досади то вечито пухање у пепео? (Мар, 13)
- (44a) Что ты орешь, как бык, ты же не в селе Муртенице! (Поп, 285)
- (44б) Што се дерљаш ко сивоња, ниси у Муртеници! (Поп, 107)
- (45a) До каких пор будешь шпионить за мной? (Поп, 268)
- (45б) Докле ћеш ти мене да шпијунираш по грађевинама? (Поп, 79)

1.8. Најзад, поменућемо и говорни чин савета, који се реализује интерогативним реченицама првенствено у разговорном језику:

- (46a) А почему бы вам не съездить на стадион?
- (46б) Што не бисте отишли на стадион?
- (47a) А не лучше ли вам зайти в библиотеку?
- (47б) Зар не би било боље да свратите у библиотеку?

2.0.1. Опис говорних чинова показује да у руском и српскохрватском језику постоје исти функционално-семантички типови интерогативних реченица; даља анализа на синтаксичко-интонационом плану указује на сличности и разлике у реализовању разних комуникативних функција у оквиру интерогативних реченица у конфронтираним језицима.

2.0.2. Основни типови интерогативних реченица јесу: а) прономиналне (реченице са упитним заменичким речима); б) непрономиналне (реченице са упитним партикулама и реченице са упитном интонацијом, без других формалних обележја упитности); в) дисјунктивне реченице. По форми, интерогативне реченице могу бити а) потврдне и б) одричне. Најзад, разликујемо а) директна и б) индиректна питања, у којима је „тежња за обавијешћу израчена посебним глаголом [Мусић 1910, 164].

2.1.1. Прономиналним називамо интерогативне реченице чији је упитни члан изражен упитном заменичком речју; одговором на њих одређује се „који од појмова, што их обухваћа интерогативни про-

номен, вриједи” [Мусић 1910, 150]. Овај тип добијен је преобликом основног граматичког устројства реченице питањем, уз замену неодређених заменичких речи упитнима [ПГХКЈ 1979, 369]. Тако, реченице:

(48а) *О чем же вам мечтается?* (Айтм, 193)

(48б) *А о чему ви сањарите?* (Айтм, 25)

(49а) *Ойкуда это тебе известно?* (Леон, 291)

(49б) *Ойкуд ти то знаш?* (Леон, 120)

добијене су преобликом од следећих:

(50а) *Вам о чем-то мечтается.*

(50б) *Ви о нечему сањарите.*

(51а) *Тебе это ойкуда-то известно.*

(51б) *Ти то однекуд знаш.*

2.1.2. У низу случајева прономиналним реченицама чија је комуникативна функција информативно питање еквивалентне су реченице са интерогативном интонацијом:

(52а) *Что вы хотите спросить?*

(52б) *Вы что-нибудь хотите спросить?*

(53а) *Куда вы пойдете сегодня вечером?*

(53б) *Вы пойдете куда-нибудь сегодня вечером?*

Реченице са упитном заменичком речју, међутим, одређеније су од оних без формалних обележја упитности; први тип захтева у удговору ширу информацију, а други — афирмацију или негацију. „Адресат vychодит за рамки вопроса, если он кроме *да/нет*, непосредственно отвечающих на вопрос, присоединяет еще другие информации: *Что-нибудь случилось?* — *Да, я разбил вазу.*” [РГ 1979, 819].

У неким случајевима у реченицама са упитном интонацијом могућно је употребити неодређену заменичку реч како са постфиксима *-нибудь*, *-либо*, тако и са *-то*. Уколико упоредимо реченице:

(54а) *Чем ты расстроена?*

(54б) *Что (због чега) си утучена?*

(55а) *Ты чем-то расстроена, Оленька?* (Леон, 181)

(55б) *Ти си нешто утучена, Ољенка?* (Леон, 12)

(56а) *Ты чем-нибудь расстроена?*

(56б) *Јеси ли због нечега (било чега) утучена?*

запазићемо да је у 54а и 54б постављено конкретно питање, односно, говорно лице полази од претпоставке да је саговорник заиста због нечега утучен; у 56а и 56б претпоставка се износи уопштено, у најширем смислу, док су у 55а, 55б упитност и констатација изражени у приближно једнакој мери.

Прониминалним реченицама у руском језику могу бити еквивалентне и неодређено-личне реченице:

(57а) *Кто вас ждет?*

(57б) *Вас ждут? (= Вас кто-нибудь ждет?)*

Од непроминалних реченица које садрже неодређене заменичке речи са формантом *-шо* (в. 55а) треба разликовати проминалне реченице у којима иза упитне заменице долази појачајна речца *-шо*. Овакве реченице изражавају жељу да се дође до информације о ономе што изазива немир, бојазан; то су „вопросы-раздумья или вопросы о будущем” [РГ 1980, 395], за које се даље каже: „Такие вопросы говорящий часто ставит перед самим собой. Ответы на них имеют характер догадок, предположений или констатации невозможности получить информацию”:

- (58а) Два осиротевших человека, две песчинки, заброшенные в чужие края военным ураганом невиданной силы . . . *Чшо-шо* ждет их впереди? (Шол, 638)
- (58б) Два човека без игде икога свога, два зрна песка која је ратни ураган невидене снаге бацио у непознате крајеве . . . *Шша* их чека у будућности? (Шол, 42)

По нашем мишљењу, горе наведена нијанса у значењу ове реченице била би боље изражена у српскохрватском преводу употребом речце *ли* као еквивалента појачајне речце *-шо*.

2.1.3. Проминалним интерогативним реченицама чија је комуникативна функција изражавање тврдње еквивалентне су диктивне реченице: а) са општим заменичким речима, уколико се реторским питањем, негативним по форми, изражава афирмативна тврдња: *Ко не?* — *Свако*; б) са одричним заменичким речима, уколико се реторским питањем, афирмативним по форми, изражава експресивно обојена негација: *Ко?* — *Нико* (исп. 29а, 59б).

2.1.4. Ако се питање односи на глаголску радњу чији је вршилац познат, уз упитну заменицу *чшо/шша* стоје глаголи *делаиш/радиши*, *чиниш*; али ако је предмет питања сама радња, без обзира на то да ли постоји њен вршилац или не, уз поменути заменицу долазе глаголи *случиш*, *јроисходиш/дешаваш се*, *збиваш се*. У питању које се односи на именски предикат „упитна ријеч зависи од тога је ли дио именског предиката именица, придјев, број, итд.” [Скљаров 1974, 21]. За субјекат и објекат пита се именичким упитним заменицама *кшо*, *чшо/ко*, *шша* у одговарајућем падежу, уз које стоји и глагол — предикат реченице.

Прелазимо на анализу семантичких и синтаксичких карактеристика упитних заменица и заменичких прилога у руском и српскохрватском језику.

2.1.5.1. Упитне именичке заменице *кшо*, одн. *ко/јко* изричу питање о вршиоцу радње или носиоцу стања. Анализирајући специфичности изражавања категорије лица код именичких заменица, В. В. Виноградов наводи следеће Шахматовљево мишљење: „Деление на личные и предметные местоимения (. . .) не соответствует вполне той грамматической категории одушевленности и неодушевленности, которую мы видели в именах существительных; это деление проводит резкое различие между лицами и не-лицами; лица — это говорящий, его со-

За изрицање питања о особини, својству, користи се израз *чио* (*џио*) за у значењу номинатива придевске упитне заменице *какой*. Овај израз, *чији* је српскохрватски еквивалент заменица *какав*, употребљава се искључиво у предикативној функцији:

(69a) Но *чио џио* были за боги? (Айтм, 230)

(69b) Али *какви* су то били богови? (Айтм, 45)

Уколико је питање усмерено на сазнавање суштине нечега, користи се модел: *чио љакое* + *номинаиив*, или: *чио значи* + *номинаиив/инфиниив*:

(70a) *Чио љакое* материя?

(70b) *Шџа је џио* материя?

(71a) *Чио значи* соответствовать своему времени? (газ.) [РГ 1980, 392]

(71b) *Шџа значи* живети у складу са својим временом?

Посебан случај представљају прономиналне реченице које почињу заменицом *чио* уз коју је употребљен генитив именице, описног придева или придевске заменице; датим моделом поставља се питање „о признаке или о ситуацији в целом” [РГ 1980, 392], а најчешће се њиме изражава експресивно обојена негација, што важи и за сличне српско-хрватске конструкције:

(72a) Не понимаю только, *чио дурно* в том, что сын ... после долгой разлуки ... навел на отца! (Леон, 190)

(72b) Само не схватам ... *шџа има ружно* у томе што је син, после дугог растања, посетио оца. (Леон, 22)

(73a) *Чио тут љлохо*? (Айтм, 349)

(73b) *Чеја има ту лоше*? (Айтм, 194)

Експресивно обојена негација изражава се такође конструкцијом *чио* + *номинаиив*:

(74a) *Чио для него ложь, обман, шантаж*?

(74b) *Шџа је за њега лаж, превара, уцена*?

Реченицама које садрже упитне заменице *чио*, одн. *шџа/шџио* често се поставља питање о узроку или циљу чега. Тако, у оба конфронтациона језика налазимо употребу ових упитних заменица у прилошкој служби, са значењем „почему, по којој причици, зачеи” [ТСРЈ], односно „зашто, због чега, ради чега [РСХКЈ 1967]. Употреба генитива (*чеио*) у датом значењу представља провинцијализам, док је израз *с чеио* („почему, по којој причици, на ком основани”) одлика разговорног језика:

(75a) *Чио же это у тебџа, старик, рука такаџа холоднаџа?* (Шол, 607)

(75b) *Зашџио ти је, старче, рука тако хладна?* (Шол, 8)

(76a) *Чио тџа так смотришџа?* (Айтм, 249)

(76b) *Шџио ме тако гледашџа?* (Айтм, 68)

(77a) *Чеио они там распелись-то?* Точно отпеваџа коџа ... (Леон, 196)

(77b) *Шџа су ти се тамо распоџали?* Као на опиџелу ... (Леон, 30)

(78a) *А с чеио би џи его любить?* (Нушић, 133)

(78b) *А џи чему га опет мора волеџи?* (Нушић, 30)

У значењу „зачем? почему? вследствие чего?“ [ТСРЯ] користи се у разговорном језику израз *а чѣо*? као реакција на претходну реплику:

- (79a) [Фауниин:] — Ваша-то Ольга Иванна дома ли?
[Таланов:] — Была дома... *А чѣо*? (Леон, 224)
(79b) [Фајуџин:] — Је ли наша Олга Ивановна код куће?
[Таланов:] — Била је код куће... *А зашѣо*? (Леон, 60)

Реченицама које почињу упитним *чѣо* (или *к чему*, *чеѣо*) са инфинитивом глагола несвршеног вида негира се неопходност или срвсисходност нечега [РГ 1980, 393], али се истовремено и пита за узрок или циљ исказаног садржаја, као у примерима:

- (80) *Чѣо* расстраиваться? [РГ 1980, 393]
(81) *К чему* скромничать? [РГ 1980, 393]
(82) *Чеѣо* жаловаться? [РГ 1980, 393]

Занимљиве илустрације за сличне српскохрватске конструкције наводи М. Стевановић:

- (83) *Чему* то прије рада заплъати? (В. Новак) [Стевановић 1974, 19]
(84) *Зашѣо* бисмо бројили људе који овуда пролазе? (В. Калѣб) [Стевановић 1974, 16]
(85) *Зашѣо* да се уздржавамо од онога што нам се свиђа? (М. Лалић) [Стевановић 1974, 16]

Реченице типа:

- (86a) *При чем ѣуѣи* Буранный Каранар? (Айтм, 318)
(86b) *Шѣа ѣу* може Бурани Каранар? (Айтм, 155)

садрже, према Руској граматици АН СССР-а, „вопрос об отношении, касательстве, осложненный оттенками возражения, несогласия, неодобрения, удивления“ [РГ 1980, 391]; у српскохрватском језику нема аналогних реченица фразеологизиране структуре.

Најзад, указаћемо још на једно значење српскохрватске заменице шта — „како, на који начин“ [РСХКЈ 1967]: У *шѣа* сам проживио све ове године? (И. Андрић). Овакво значење не срећемо код руске заменице *чѣо*.

2.1.5.3. За изрицање питања о припадности или пореклу користе се заменице *чей/чији*. На то се питање може одговорити присвојном заменицом, присвојним придевом или посесивним генитивом:

- (87a) В небо выглянь: *чеѣ* гудит-то... Наши аль ихние? (Леон, 241)
(87b) Погледај у небо: *чији* то тутѣе... наши или њихови? (Леон, 80)

2.1.5.4. Заменице *какой* и *коѣорый* разликују се у погледу семантике: *какой* изриче питање о особини, својству (ср. *какав*) или се — у временским конструкцијама — користи у значењу „који (по реду)“, док *коѣорый* има значења: „какой по порядку“ и „какой именно“ [ТСРЯ], према српскохрватском *који*, *колико* (*саѣи*):

- (88a) *К* *какому* *выводу* *вы* *пришли*? (ТСРЯ)
 (88б) *До* *какој* *закључка* *сте* *дошли*?
 (89a) *Какое* *сегодня* *число*?
 (89б) *Који* *је* *данас* *датум*?
 (90a) *В* *којором* *часу* *ты* *ему* *позвонил*?
 (90б) *У* *колико* *сايи* *си* *му* *телефонирао*?
 (91a) [Демидьевна:] — *У* *Аниски* *три* *рубакн* *исподних* *забрали*.
 [Кокорышкин:] — *Это* *којорая* *же* *Аниска*? (Леон, 180)
 (91б) [Демидьевна:] — *Аниски* *су* *однели* *три* *кошуље*.
 [Кокоришкин:] — *А* *која* *је* *то* *Аниска*? (Леон, 10)

У реторском питању заменице *какој/какав* изражавају негацију:

- (92a) *Какој* *же* *я* *старик*, *дядя*? *Я* *вовсе* *мальчик*, *и* *я* *вовсе* *не* *замерзаю*...
 (Шол, 617)
 (92б) *Какав* *сам* *ја* *старац*, *чико*? *Та* *ја* *сам* *дечко* *и* *никад* *ми* *није* *зима* (...)
 (Шол, 8)

Са значењем „который? какой?”, данас само као провинцијализам, користи се заменица *кой, коя, кое*; у књижевном језику њена употреба је застарела и одлика је књишког, канцеларијског стила.⁴

За особину се пита и заменицом *каков*, која се употребљава само у предикативној функцији, услед чега се не мења по падежима:

- (93a) *Каковы* *ваши* *дальнейшие* *планы*? [Маројевић 1983, 151]
 (93б) *Каки* *су* *Ваши* *даљи* *планови*?

Реченице фразеологизиране структуре које почињу синтагмум *какое дело или чийо за дело* уз генитив са предлогом *до* и датив са значењем субјекта изражавају „вопрос об отношении, осложненный значением отрицания касательства” [РГ 1980, 393]; ово потврђују и српскохрватски преводни еквиваленти:

- (94a) *Охота* *человеку* *писать* — *пусть* *себе* *пишет*. *Кому* *какое* *дело*? (Айтм, 349)
 (94б) *Воля* *човеку* *да* *пише* — *на* *нек* *пише*. *Штѐа* *се* *ѝо* *кога* *ѝиче*? (Айтм, 193)

2.1.5.5. Питање о количини, мери, износу, броју нечега изражава се употребом упитних заменица *сколько/колик* и прилога *сколько/колико*:

- (95a) *Сколько* *же* *у* *нас* *конных* *стражников*? (Нушић, 144)
 (95б) *Колико* *имамо* *коњаника* *пандура*? (Нушић, 48)

У оба конфронтирана језика дате заменице и прилози изричу велику количину нечега са нијансом чуђења:

- (96a) *Сколько* *там* *делов-то*, *на* *разъезде*? (Айтм, 337)
 (96б) *Колико* *има* *само* *послова* *на* *распутици*! (Айтм, 178)

Сматрамо да се преводилац могао овде одредити и за употребу речце *ли* иза упитне речи, чиме реченица не би изгубила од своје експресивности.

⁴ Рад. Кошутин, *Грамматика русской лезика. Облиц*. Београд 1914, 140.

2.1.5.6. Упитним заменичким речима може се питати и за место, правац, одвајање или удаљавање. За разлику од српскохрватског језика у коме се прилог *где* употребљава како за означавање места, тако и правца вршења радње или процеса, у руском језику је употреба еквивалентног прилога ограничена на локативно значење:

(97a) *Где* находятся (...) личные вещи паритет-космонавтов? (Айтм, 239)

(97b) *Где* се налазе (...) личные stvari паритет-космонаута? (Айтм, 56)

али:

(98a) Па *где* су их одвукли? (Исак, 200)

(98b) *Куда* повезли? (Исак, 390)

Прилогом *куда*, одн. *куд(а)* пита се за правац вршења глаголске радње:

(99a) — Дальше погна́ли. — *Куда*? (Исак, 390)

(99b) Одвели их да́ле. *Куда*? (Исак, 200)

Употреба овог прилога са значењем „у каквом месту, где” налази се изван оквира српскохрватског књижевног језика, а среће се само у појединим говорима.

У руском језику, поред основног, постоји још једно значење прилога *куда* — „к чему, на что, для чего” [ТСРЯ]:

(100a) *Куда* вам столько денег? (ТСРЯ)

(100b) *Шта* ће вам толики новац?

Вишезначан је и упитни прилог *камо*, који је у основном значењу синонимичан са прилогом *куда*; Речник српскохрватског књижевног језика наводи и следећа његова значења: 1. „за оно чега нема, а жели се да буде” (в. 101a, 101b); 2. „за сврху чему: *Камо ће заклейве наше и ујовори нам сада?*”; 3. „изриче жалост што чега нема: *Па што си тако?*... *Кам' они једри образи? Кам' снаја твоја?*” Ниједно од ових значења не срећемо код руског заменичког прилога *куда*.

(101a) Па онда, и да га ухапсиш, *камо* ти код њега револуционарни и антидинастички списи? (Нушић, 44)

(101b) Ну ладно, ты его арестуешь, а *ошкуда* у него возьмутся революционные и антидинастические сочинения? (Нушић, 142)

Упитни прилог *ошкуда*, како се тумачи у Речнику руског језика у редакцији Д. Н. Ушакова, значи: „из каквог места? из каквог источника, почему, по какой причине?”, што одговара српскохрватским прилозима *одакле* и *ошкуд(а)*:

(102a) Ты *ошкуда*, а? *Ошкуда* бежишь? (Айтм, 249)

(102b) *Одакле* си ти, а? *Ошкуд* трчиш? (Айтм, 68)

(103a) *Ошкуда* моя дочка может быть такой грамотной? (Нушић, 179)

(103b) *Ошкуд* моја ћерка може бити тако писмена? (Нушић, 109)

Према српскохрватском *докле* — „до које просторне границе” [РСХКЈ 1967] у руском имамо конструкцију *до какоіо месиџа* и прилог *докуда*, који се употребљава у разговорном језику.

Проминалне реченице са прилозима за место и правац, зависно од контекста, могу добити и низ споредних значења. Тако, у 104а, 104б присутна је нијанса позива:

(104а) Ска-азку давай ... баушка. *Где ты, иде?* (Леон, 214)

(104б) При-ичу хоћу ... бајкице. *Гдје си ти, идје си?* (Леон, 49)

2.1.5.7. Прилог *докле* употребљава се и у временском значењу — „до које временске границе” [РСХКЈ 1967], као и синонимични прилог *докад(а)*; руски еквиваленти у овом случају јесу временске конструкције *до каких ѿр*, *как доліо* и упитни прилог *доколе*, чија је употреба застарела и одлика је књишког стила (в. 45а, 45б). Временска конструкција са заменицом *какой* — *с каких ѿр* — користи се и у значењу српскохрватског *ошкад(а)*:

Најчешће се за време пита прилозима *коіда*, *кад(а)*:

(105а) — *Коіда* же ... случилось-то? — *Прошлой ночью.* (Леон, 181)

(105б) — *А када* ... се то десило? — *Прошле ноћи.* (Леон, 12)

2.1.5.8. Интерогативном реченицом може се тражити информација о начину вршења глаголске радње, када се употребљавају заменички прилози *как*, одн. *како*:

(106а) *Как* будем харчи делить? (Шол, 627)

(106б) *Како* ћемо храну делити? (Шол, 29)

При изражавању негодовања или недоумице, изазваних претходном репликом, *как/како* се употребљава уз понављање оног дела реплике који је и довео до такве реакције:

(107а) Стало быть, как я понял, джигиты, в космос ушла ракета без человека? *А кѿо* ей управляет? — *Как кѿо?* — изумленно всплеснул руками Сабитжан. (...) Всеми делами по радио управляют. (Айтм, 229)

(107б) Према томе, шигити, како ја разумедох, у космос оде ракета без човека. *А ко* управља њоме? — *Како ко?* — плесну у чуду рукама Сабиджан. (...) Свим се пословима преко радија управља. (Айтм, 43)

(108а) А что пишет Куттыбаев? — *Не знаю.* — *Как не знаешь?* (Айтм, 349)

(108б) А шта пише Кутибајев? — *Не знам.* — *Како не знаш?* (Айтм, 193)

Чуђење се изриче фразеологизмом *как (же зѿо) ѿѿак* — српскохрватски *како ѿо*, као и реченицама са прилозима *как/како*, у којима „долази чуђење отуда, што је питалац мислио да нема начина којим би се радња глаголска вршила” [Мусић 1910, 176]. Стога се у оваквим реченицама често користи футур, који показује немогућност вршења глаголске радње:

(109а) *Как* же я ему скажу? (Нушић, 139)

(109б) *Где* бих му то казала, побогу дете! (Нушић, 40)

(110а) И *как* может такое придуматься? (Айтм, 213)

(110б) *Како* ми тако нешто може пасти на ум? (Айтм, 23)

Реченицама фразеологизираних структуре које почињу прилогом *как* са одричним речцом *не*, иза чега долази инфинитив, изражава се експресивно обојена афирмација (в. 32а, 32б).

2.1.5.8. Употребом заменичких прилога *йочему*, *ойчею* поставља се питање о узроку, док се за циљ („с какой целью, для чего”) пита прилогом *зачем*; српскохрватски прилог *зашто* садржи оба значења:

- (111а) А *йочему* вы, сударь, вечно торчите на мосту? — вопросил чей-то скорбный голос. (Шћеп, 678)
- (111б) А *зашто* ви, господине, онолико чучите на мосту? — обрати му се један болећиви глас. (Шћеп, 9)
- (112а) А *ойчею* было тревожиться? (Айтм, 337)
- (112б) А *зашто* би се узнемиравао? (Айтм, 178)
- (113а) *Зачем* я ее тогда оттолкнул? (Шол, 613)
- (113б) *Зашто* сам је тада одгурнуо? (Шол, 14)

Реченице које почињу конструкцијом *йочему/ойчею бы не + инфинитив* „означають вопрос о возможности, осложненный советом или утверждением” [РГ 1980, 393] (в. 46а, 46б).

2.1.6. Инфинитивним (безличним) прономиналним реченицама изражава се значење нужности или могућности; српскохрватски еквиваленти за овај тип реченица јесу: а) личне реченице — уколико постоји одређен вршилац радње, без обзира да ли је формално исказан или не (114а, 114б, 115а, 115б), и б) безличне реченице — уколико се питање не односи на одређеног вршиоца радње (116а, 116б) [Маројевић 1983, 294]:

- (114а) А как же мне говорить? (Айтм, 259)
- (114б) А како да говорим? (Айтм, 81)
- (115а) Ну как сказать? (Айтм, 210)
- (115б) Па, како да кажем? (Айтм, 20)
- (116а) Что делать?
- (116б) Шта да се ради?

Безличним прономиналним реченицама еквивалентне су: а) безличне реченице са предикативима *надо*, *нужно*, б) личне реченице са кратким придевом *должен* и в) личне реченице са личним обликом глагола *мочь*:

- (117а) Куда мне положить белье?
- (117б) Куда мне *надо/нужно* положить белье? Куда я *должна* положить белье? Куда я *могу* положить белье?

2.1.7. Пре него што пређемо на анализу места упитне заменичке речи у интерогативној реченици, као и редоследа других синтаксичких компоненти, напоменућемо да упитна заменица или прилог могу бити употребљени и самостално, што је карактеристично у првом реду за дијалогски говор. Поред тога, у оба конфронтирана језика, најчешће у разговорном стилу, долази и до понављања упитног члана, како ради истицања питања, тако и као удраз ванјезичких понављања⁵:

⁵ П. Пипер, *Функције понављања речи у руском језику*. Зборник радова Института за стране језике и књижевности, св. I, Нови Сад 1979.

- (118a) Ну, *чево, чево* вам от меня? (Леон, 222)
 (118б) Па *ишја, ишја* хоћете од мене? (Леон, 58)
 (119a) [Ольга:] Я сейчас Федю видела.
 [Анна Николаевна:] *Где, иде?* (Леон, 182)
 (119б) [Олга:] Малочас сам видјела Феђу.
 [Ана Николајевна:] *Гдје, идје?* (Леон, 12)

У руском језику упитна заменичка реч налази се а) у иницијалној позицији, б) у средини и в) на крају питања, „когда глагол представлен нулевой формой” [РГ 1979, 865]. Према истом извору, у разговорном језику упитна заменичка реч се може наћи у финалној позицији и уколико је глагол изражен: *Дин, вы в Америке живёте иде?* [РГ 1979, 365]. У српско-хрватском језику, у стилски неутралном реду речи, упитне заменице и прилози по правилу стоје на првом месту у реченици; међутим, у стилски обележеном редоследу речи могућно је и одступање од овога, као у примеру:

- (120) Командир где је?

Оваквим нарушавањем стилски неутралног редоследа речи говорно лице може посебно истаћи реч или синтагму која је носилац информације; истицање се врши и помоћу логичког акцента.

Редослед других синтаксичких компоненти у интерогативној реченици може варирати, при чему је најчешћи поредак обрнут у односу на онај у одговорским реченицама:

- (121a) Куда ушел Саша? — Саша ушел на тренировку.
 (121б) Куда је отишао Саша? — Саша је отишао на тренинг.

Али, лична заменица не стоји на крају реченице, већ испред глагола: *Куда он ушел? Куда је (он) отишао?*

Логички акценат у прономиналним реченицама најчешће истиче упитни члан (заменичку реч), али се може наћи и на некој другој речи; у том случају „упитна ријеч се и даље изговара тако да се доима као помоћни логички акценат” [Скљаров 1974, 23]. Премештањем логичког акцента са упитне на неку другу реч конкретизује се предикат питања:

- (122a) Кто *сејодня* пойдет в кино?
Сејодня в кино пойдет Слава.
 (122б) Кто *сегодня* пойдет в кино?
В кино сегодня пойдет Слава.

„У таквим случајевима предикат одговора стоји на крају, а ријеч с логичким акцентом на почетку одговорске реченице”. [Скљаров 1974, 23].

2.1.8. У даљем излагању указаћемо на основне карактеристике интонационог система прономиналних интерогативних реченица у руском језику. Уколико је носилац логичког акцента, упитна заменичка реч у иницијалној позицији остварује се у целини, са незнатно истакнутим наглашеним слогом, на већој тонској висини у односу на остале делове реченице. Ако се логички акценат налази на последњој речи у рече-

ници, предакценатски део се реализује на већој тонској висини, док се наглашени слог карактерише силазним кретањем тона. У поновно постављеном питању (переспрос), које најчешће садржи једино упитну заменичку реч, наглашени слог има оштро узлазну линију тона, тако да се упитна реч изговара друкчије него у претходним случајевима. У интонационом погледу, прономиналне реченице употребљене у склопу сложене интерогативне реченице (типа: *Вас интересует, когда я начал писать?*) разликују се од самостално употребљених реченица са упитним заменичким речима, пошто се одликују релативно брзим темпом говора и наглим повишењем тона на наглашеном слогу речи која је истакнута питањем. Специфична је интонација реченица којима се конкретизује предикат претходног питања (типа: *Вы придёте к нам весной? Когда будёте йейло?*) „Во втором предложении,” — наводи Ј. А. Бризгунова, — „центральное по смыслу слово *йейло* произносится с резким повышением тона на ударном слоге, то есть вопросительное предложение с вопросительным словом характеризуется теми же интонационными признаками, что и предложение без вопросительного слова” [Бризгунова 4963, 265].

2.1.9. Од прономиналних питања, најчешће оних са заменичким речима *какой, как, сколько / какав, како, колико*, могу постати и усклици. „Ако прономинална питања изгубе карактер питања, а могу га изгубити по том, што им и онако није сврха да онога, кому су управљена, потакну на одговор, него да се њима очитује неки афект онога, који их изриче, и да се онај, кому су управљена, упозори на нешто, чим се речени афект мотивира — постају од њих усклици, који се више не изговарају с упитним него са сродним му ускличним тоном” [Мусић 1910, 131].

У српскохрватском језику иза заменичких речи у узвичној реченици може стајати партикула *ли*, што није одлика руског језика:

(123) *Колико ли је њих служило код мене!* (С. Матавуљ) [РСХКЈ 1967]

Узвичне реченице могу настати и од реторских питања:

(124а) *Чего там только не было!* [ТСРЈ]

(124б) *Шта све тамо није било!*

Диференцирање експресивних говорних чинова, с једне, и информативног питања, с друге стране, врши се употребом различитих интонационих конструкција (ИК-5 и ИК-2).

2.2.1. Непрономиналним називамо интерогативне реченице чији је упитни члан изражен ма којом самосталном речју и истакнут путем интонације, редоследа речи или употребом интерогативних партикула; одговором на њих одређује се „действительно ли устанавливаемая между ними (участниками и обстоятельствами, при которых реализуется действие) и предикатом связь находит соответствие в объективной действительности или нет” [РГ 1979, 843]. Овај тип добијен је преобликом основног граматичког устројства реченице а) упитним партикулама или б) интерогативном интонацијом. Тако, реченице:

- (125a) „Неужели я ошибся” — шепнул он. (Шћеп, 697)
 (125b) „Зар сам у свему погрешио,” шапну. (Шћеп, 28)
 (126a) Вы что-то хотели этим сказать? (Мар, 6)
 (126b) Тиме сте нешто хтјели рећи? (Мар, 14)

добијене су преобликом од следећих:

- (127a) „Я ошибся,” — шепнул он.
 (127b) „У свему сам погрешио,” шапну.
 (128a) Вы что-то хотели этим сказать.
 (128b) Тиме сте нешто хтјели рећи.

У даљем излагању изнећемо резултате добијене конфронтационом анализом интерогативних реченица са упитним партикулама у руском и српскохрватском језику.

2.2.2. У питањима која изражавају сумњу, неверицу или чуђење користе се партикуле *разве* (и њој синонимичне: *неужели*, *неуживо*, *неужли*, *ужели*, *ужель*), одн. зар. Партикулом *неужели*, са значењем „разве? возможно ли?” [ТСРЈ] сумња или чуђење се изричу у нешто већем степену у односу на *разве* (сх. зар? је ли мојуће?); употреба партикула *неуживо* и *неужли* стилски је снижена, док се *ужели* и *ужель* сматрају архаизмима:

- (129a) *Разве вы не видите печати несчастья у него на лице? — воскликнула какава-то женщина.* (Шћеп, 676)
 (129b) Али зар му не видите несрећу на лицу — ускликну нека жена. (Шћеп, 11)
 (130a) Слушай, *неужели* ты и теперь боишься его? (Леон, 192)
 (130b) Слушай, зар га се ти још увек бојиш? (Леон, 24)
 (131a) *Неуживо* и вправду у этого человека столько денег? (Нушић, 134)
 (131b) Ама зар истина тај човек има толико пара? (Нушић, 30)

Партикула *зар* у српскохрватском по правилу, а њени руски еквиваленти најчешће, стоје у иницијалној позицији, мада се — у разговорном стилу — могу наћи и у средини, а *разве* — и на крају реченице. Честа је употреба ових партикула у реторским питањима, као у примерима:

- (132a) Но *разве* это вера? Это, я бы сказал, почти болезнь. (Мар, 12)
 (132b) Па зар је то вјера? То је, готово бих рекао, болест. (Мар, 21)
 (133a) *Разве* нельзя было все уладить иначе? (Поп, 232)
 (133b) *Зар* нисмо ми све то исто и на други начин могли средити? (Поп, 21)

2.2.3. Реченицама које садрже партикулу *ли* по значењу су еквивалентне реченице са интерогативном интонацијом. Међутим, док се у руском језику — посебно у разговорном стилу — чешће користе реченице без ове партикуле, у српскохрватском је њена употреба уобичајена у питањима која се односе на радњу, стање или особину изражену глаголом.

У руском језику речца *ли* стоји непосредно после речи која је предмет питања, и то: иза глагола, именица, заменица, придева, бројева, прилога и партикуле *только*, док је у српскохрватском језику њено место после личног глаголског облика:

(134a) Не нам *ли* назло? (Шћеп, 678)

(134б) *Je л'* нама у инат? (Шћеп, 9)

(135a) Все *ли* чиновники в сборе? (Нушић, 142)

(135б) *Jesus ли* сви чиновници овде на окупу? (Нушић, 45)

М. Стевановић наводи следећа правила у вези са позицијом партикуле *ли* у српскохрватском језику: а) уколико интерогативна реченица садржи прост глаголски облик у предикату, речца *ли* долази непосредно иза тог облика, употребљеног у иницијалној позицији, а могућна је и употреба сложеног упитног везника *да ли*, такође у иницијалној позицији; б) интерогативне реченице са сложеним глаголским обликом у предикату, као и оне са именским или прилошким предикатом, почињу или обликом помоћног глагола *јесѝ* са партикулом *ли* непосредно иза њега, или сложеним упитним везником *да ли*; в) обликом помоћног глагола са партикулом *ли* иза њега почињу и интерогативне реченице чији предикат садржи сложене глаголске облике са помоћним глаголима *хѝеѝи* и *биѝи*.

У вези са употребом речце *ли* јавља се неколико типова грешака: а) задржавање синтаксичког модела руске реченице у преводима на српскохрватски језик употребом ове партикуле не само после глагола, већ и после других врста речи, као у примеру: *Мноѝо ли вас је сада овде?* (И. Буњин)⁶; б) неадекватно превођење српскохрватских реченица са интерогативном партикулом *ли* на руски језик истим синтаксичким моделом који се, као прво, у разговорном језику користи знатно ређе, а као друго, „в разговорном языке частица *ли* вносит в вопрос, как правило, побочные оттенки сомнения и т.п.” [РГ 1979, 818]; в) задржавање синтаксичког модела *јесѝ + ли* при превођењу на руски језик: **Есѝѝ ли он ѝриехал?* или чак: **Если он ѝриехал?* (сх. *Je ли он доѝуѝовао?*), чиме се ремети смисао реченице (исп. 136а, 136б):

(136а) Товарищи, а *есѝѝ ли* у вас плановый отдел? (Поп, 249)

(136б) Другови, *имѝѝе ли* ви овде планско одељење? (Поп, 51)

У руском језику упитна речца *ли* користи се и у два типа реченица фразеологизираних структуре: а) у реченицама којима се изражава експресивно обојена афирмација или негација, са заменичком речју у иницијалној позицији, иза које непосредно стоји партикула *ли* (137а, 137б, 138а, 138б) и б) у реченицама које почињу предлогом *до +* генитив са партикулом *ли*, чија је комуникативна функција изражавање негације (139а, 139б):

(137а) С этой *ли* силой не победим? (Фурманов) [РГ 1980, 393]

(137б) Зар да са овом снагом не победимо?

(138а) Его *ли* то заботы? (Айтм, 127)

(138б) Зар су то његове бригае? (Айтм, 296)

⁶ Р. Маројевић, *Буњинове ѝриѝовейѝке у срѝскохрѝаѝком ѝреѝоду. Проблемѝ кнѝзѝевноѝ ѝреѝовейѝа са рускоѝ јѝзѝика на срѝскохрѝаѝски*. Зборник за славистику, 15/1978, 188.

- (139a) Не знају, откуда он родом, даже отчества его не помню — до отчества ли было на войне? (журн.) [РГ 1980, 393]
- (139б) Не знам одакле је, не сећам се чак ни његовог имена по оцу — зар нам је у рату било до тога!

2.2.4. Руским интерогативним реченицама са одричним партикулом *не* (или *ней* — у посесивним реченицама) испред речи на коју се питање односи и партикулом *ли* иза ње изражава се а) информативно питање са нијансом претпоставке, која није обавезна уз глаголе перцепције (*видеть*, *замечать* и сл.) и б) молба или савет, најчешће уз инфинитив, глаголе *хотеть*, *желать*, *мочь*, као и уз *лучше* (в. 47a, 47б), *удобно*:

- (140a) А у вас не бывает внезапных головных болей или, что еще хуже, обмороков? (Њар, 48)
- (140a) А у вас не бывает внезапных головных болей или, что еще хуже, обмороков? (Мар, 48)
- (140б) А не хватају ли вас можда нагле главобоље и што је још горе, несвестице? (Мар, 67)
- (141a) Так вот, не хотите ли взять к себе в отряд одного такого... исправившегося человека? (Леон, 191)
- (141б) Дакле, не бисте ли узели у одред једног таквог... човјека који се поправио? (Леон, 22)

У српскохрватском језику интерогативним реченицама са формалном негацијом изриче се сумња у позитиван одговор, или се сугерира адресату да одговори одрично; такође, овај тип користи се и уколико се са великим степеном сигурности очекује позитиван одговор:

- (142) Нема ли гдје у близини крчма? (В. Калес) [Стевановић 1974, 15]
- (143) Не отвара ли се ту широко поље његовом знању, искуству и поштеним намерама? (В. Новак) [Стевановић 1974, 15]

Српскохрватским одричним интерогативним реченицама са везником *да* на почетку и одричним глаголом непосредно иза њега еквивалентне су руске реченице са партикулом *не* .'. . *ли*, којима се изражава претпоставка, могућност или вероватноћа:

- (144a) *Не* попадались *ли* вам на глаза следы крови? (Айтм, 239)
- (144б) *Да* *нисје* наишли на трагове крви? (Айтм, 56)
- (145a) *Не* замешана *ли* здесь женщина? (Поп, 269)
- (145б) *Да* *није* нека другарица посреди? (Поп, 81)

2.2.5. За истицање упитности користе се партикуле *чио*, *чио же*, *как*. Употребом речце *чио* изражава се сумња или претпоставка, док се *чио же*, *как* користе за изражавање чуђења или недоумице:

- (146a) Ты *чио*, расшифровал нижним, общим шифром? (Нушић, 136)
- (146б) Разрешил си доњом, општом шифром? (Нушић, 34)
- (147a) Так *чио же*, русс Иван, четыре кубометра выработки — это много? (Шол, 625)
- (147б) Дакле, Русе Иване, норма од четири кубика је велика? (Шол, 27)

Партикула *чио* ли придаје исказу нијансу фамилијарности; налази се обично у финалној, али се среће и у иницијалној позицији, у разговорном стилу. Ова партикула „вносит значение неуверенного предположения или подчеркивает это значение, если оно выражено другими средствами” [РГ 1980, 388]:

- (148а) Эй, вы, оглохли, *чио* ли? Уходите, церковь закрывается! (Мар, 100)
 (148б) Хеј, ви, јесте ли глухи? Излазите, затвара се црква! (Мар, 132)
 (149а) В богадельню, *чио* ли, его, краснорожего? (Леон, 200)
 (149б) *Сиђурно* га је, њушку погану, требало послати у сиротиште? (Леон, 32)

Речцом *чио* *если* пита се о могућности нечега, са нијансама бојазни, неочекиваности, изненадности. Руска граматика АН СССР-а наводи низ њених модификација: *а чео если, а если, чео ежели, а чео ежели*, као и варијанте, карактеристичне за разговорни стил: *как, ну как, а ну как, а как, вдруї, а вдруї, вдруї да*, које, по правилу, стоје у иницијалној позицији [РГ 1980, 388]; сличне конструкције постоје и у српскохрватском језику:

- (150а) *А чео, если* он умеет плавать? (Шћеп, 700)
 (150б) *А иша ако* он уме да плива? (Шћеп, 31)
 (151б) *А ако* одбијем да вам то признам? (Шћеп, 11)
 (151а) *А если* я вам этого не скажу? (Шћеп, 679)
 (152а) *А вдруї* это все-таки что-то означает, только уж очень заковыристо написано, а? (Нушић, 136)
 (152б) *А да ишак* ово не значи нешто само врло завијено речено, а? (Нушић, 34)

Упитни карактер реченице појачава се додавањем речце *а*:

- (153а) Ай-ай, ровно бы горчит маненько, *а*? (Леон, 221)
 (153б) Охо, као да мало горчи, *а*? (Леон, 57)

На крају, навешћемо неколико партикула које се користе у питањима-констатацијама, обично у финалној позицији. Њима се привлачи пажња саговорника, сугерира се потврдан одговор и сл.:

- (154а) Неожиданное отвращение ко всему и, конечно, сен-тимен-тальные вещи, сердечные дела, *да*? (Мар, 38)
 (154б) Ненадана одвдатност од свега и, наравно, сен-ти-менталне ствари, питање срца, *не*? (Мар, 55)
 (155а) Трудно сделать из вас дружный коллектив. *Так ведь*? (Поп, 248)
 (155б) Тешко вас је сложити, знам... *Је л' ишак*? (Поп, 48)
 (156а) Мы ведь договорились, что не будем ссориться, *не и правда ли*? (Мар, 135)
 (156б) Дакле, рекли смо да се нећемо свађати, *зар не*? (Мар, 176)

Поред наведених, у датој функцији се у руском језику користе и партикуле: *иправда, ишак, не ишак ли, хорошо, ладно*.

2.2.6. Реченице у којима је једини показатељ упитности интерогативна интонација знатно чешће се користе у руском него у српскохрватском језику:

- (157a) Вы считаете меня глупым? (Мар, 7)
 (157б) Ви ме сматрате глупим? (Мар, 16)
 (158a) Их повезут дальше? (Исак, 390)
 (158a) Воде ли их даље? (Исак, 201)
 (159a) Ты — взводный? (Шол, 620)
 (159б) Јеси л' ти водник? (Шол, 21)

У руском језику у овом типу интерогативних реченица преовлађује директан редослед речи — препозиција субјекта у односу на предикат. Иста појава карактеристична је и за српскохрватски језик, у коме је интерогативна инверзија могућна искључиво у реченицама са партикулом *ли*.

У оба конфронтирана језика реченице са интерогативном интонацијом користе се код констатација са истовременим изражавањем чуђења:

- (160a) Ты уже прочитал книгу?
 (160б) Већ си прочитао књигу?

Одричне интерогативне реченице овога типа користе се уколико се са великим степеном сигурности очекује одричан одговор:

- (161a) Вам не сказали? (Мар, 44)
 (161б) Нису вам *декли*? (Мар, 62)

У руском језику реченице са формалном негацијом изражавају молбу или подстицај за вршење глаголске радње (в. 36a, 36б), што није одлика српскохрватског језика.

Реченицама чији предикат садржи глагол свршеног вида употребљен у будућем времену изриче се претпоставка или молба, а уколико се испред предиката нађе одрична партикула *не*, може доћи до изражаја нијанса бојазни или сумње:

- (162a) С той стороны подъедут? (Шол, 608)
 (162б) Доћи ће с друге обале? (Шол, 8)
 (163a) А не сбежит он у тебя? (Леон, 222)
 (163б) А неће ти побегн^у? (Леон, 59)

Инфинитивним реченицама са интерогативном интонацијом (без других формалних обележја упитности) тражи се упутство, савет или препорука како да се поступи (тзв. делиберативна питања):

- (164a) Спиночку-то ейную не показать ему? (Леон, 215)
 (164б) Да му покажем њена леђашца? (Леон, 50)

2.2.7. У оквиру непрономиналних реченица у руском језику издваја се неколико основних типова интонације.

У реченицама код којих је интерогативна интонација једино обележје упитности, логичким акцентом истакнут је предикат питања; изговор акцентованог слога отпочиње на већој тонској висини у односу на предакценатски део; у оквиру овог слога долази до наглог повишења тона, док на постакценатском слогу тон нагло пада. Уколико реченица садржи

набрајање предиката питања, може се посебно истаћи сваки од њих, или само последњи предикат (нпр. *Вы йойовийсь к экзаменам йо литерайуре, йсихолойи и языкознанию?*). Други тип интерогативне интонације непроминалних реченица карактеристичан је за непотпуне реченице са везником *а* (нпр. *Вы любийе Шуккина?* — *Люблю.* — *А Расйуйина?*), као и за реченице чија је комуникативна функција изражавање захтева или молбе (типа: *Ваше звание, сословие, занйийе?* — Леон, 232). Одлике овог типа интонације, како наводи Ј. А. Бризгунова, јесу: „восходящее движение тона характеризует ударную часть предложения или конечный ударный слог предложения; по тону ударный слог может быть ниже предударного или на одном уровне с ним (...); ударный слог может быть растянут” [Бризгунова 1963, 286].

Интонација реченица са партикулом *ли*, уколико је реч испред ње истакнута логичким акцентом, блиска је интонацији реченица без упитних речи: на акценатском делу долази до наглог повишења тона, које може бити изражено у нешто мањој мери него у овом другом типу реченица. Уколико је, међутим, логичким акцентом истакнута нека друга реч, у том случају запажамо сличности са интонацијом проминалних интерогативних реченица у којима је носилац логичког акцента реч у финалној позицији: предакценатски део реализује се на већој тонској висини, док се наглашени слог одликује силазним кретањем тона.

У питањима са партикулом *разве* којима се изражава сумња, чуђење или неверица посебно се истиче дужина акценатованог слога речи која је носилац логичког акцента; али ако је у оваквом реченицама доминантно информативно питање, оне се у интонационом погледу не разликују од реченица без формалних обележја упитности.

Партикуле *а*, *да* изговарају се са узлазним тоном.

Интонација реченица са *чийо если* и њој синонимичним партикулама слична је интонацији проминалних реченица.

2.3. Већ је речено да дисјунктивна питања садрже предлог различитих могућности које се међусобно искључују; одговором на њих а) потврђује се један члан дисјункције (165а, 165б) или б) поричу се сви чланови дисјункције, па се тврди нешто што њома није било обухваћено (166а, 166б):

- (165а) [Фаюнин:] Победы ждуд, извиняюсь, али приезжает кто?
[Мосальский:] Я скажу. Комендант будет через четверть часа. (Леон, 227)
- (165б) [Фајуњин:] Извините, очекују ли побједу или неко долази?
[Мосальски:] Рећи ћу. Командант долази кроз четврт сата. (Леон, 64)
- (166а) [Анна Николаевна:] Разогреть тебе, или отца с обедом подождешь?
[Ольга:] Спасибо, я в школе завтракала. (Леон, 181)
- (166б) [Ана Николајевна:] Хоћеш ли да ти сада подгрејемо јело, или ћеш причекати оца?
[Олга:] Хвала, јела сам у школи. (Леон, 11)

Поред говорног чина информативног питања, овим типом реченица може се исказати и експресивно обојена тврдња (167а, 167б, 168а, 168б) или категорични подстицај (39а, 39б):

- (167а) Что это! Государственная канцелярия или нет! Должен здесь быть порядок или нет? (Нушић, 162)
- (167б) Је л' ово државна канцеларија или није, и треба ли овде да влада ред или не треба? (Нушић, 80)
- (168а) Сказала я тебе или нет? Так чего же ты меня на это вызываешь? (Нушић, 137)
- (168б) Казала сам ти, није да ти нисам казала, па шта ме изазиваш! (Нушић, 36)

У последњем примеру преводилац се определио за трансформацију српскохрватске реченице са двоструком негацијом у дисјунктивно питање, чиме је, несумњиво, очекивана експресивност и карактер категоричности у изражавању тврдње.

Испред дисјунктивног често долази прономинално питање (в. 18а, 18б), које се, према А. Мусићу, „има схватити као генерализација потоње реченичне дисјункције” [Мусић 1910, 130].

Као код других типова интерогативних реченица, тако и код дисјунктивних разликујемо а) директна и б) индиректна питања, која садрже везнике и везничке речце *ли ... ли*, *ли ... или*, *или ... или*, *или, што ли ... што ли*.

О принципима претварања директног питања у индиректно биће више речи у даљем излагању.

2.4. Приликом трансформисања директног питања у индиректно образују се зависно-сложене реченице код којих предикат главне компоненте може бити изражен искључиво прелазним глаголом, чије је лексичко значење — уколико је реч о информативном питању — везано за процес спознаје („незнание — узнавање — знание”). [РГ 1980, 479].

При трансформисању директних прономиналних реченица у индиректне долазе до замене упитних заменичких речи односима, као и до промене личних заменица и личних глаголских облика. Уколико, пак, директно питање садржи интерогативну партикулу *ли*, или интерогативну интонацију као једини показатељ упитности, у индиректном питању биће употребљена партикула *ли* непосредно иза предиката питања. Факултативно изостављање ове речце могућно је у индиректним дисјунктивним питањима.

- (169а) Ты о чем думаешь, сынок? (Шол, 636)
- (169б) Соколов спросил сына, о чем он думает.
- (170а) [Кокорышкин:] И давно они в этом самом ... в отъезде? (Леон, 181)
- (170б) Кокорышкин спросил, давно ли они в отъезде.

За трансформисање директног у индиректан говор од непосредног је значаја препознавање говорних чинова који се исказују интерогатив-

ном реченицом, од чега зависи и правилан избор глагола којим се дати говорни чин описује. Тако, реченица:

(171a) А почему, почему ви солгали мене, сестра Магдалина? (Мар, 58)

може се трансформисати на следећи начин:

(171b) Он *уљекну* сестру Магдалину в том, что она солгала ему.

Употребом датог глагола експлицитно је изражен говорни чин прекора, исказан у 171a интерогативном реченицом.

3.0. Какви се закључци могу извести из конфронтативне анализе интерогативних реченица у руском и српскохрватском језику?

3.1. Функционално-семантичка анализа показује једностраност традиционалних концепција, по којима се под интерогативним подразумевају реченице чија је комуникативна функција информативно питање. Стога се у настави руског језика мора указати и на друге врсте говорних чинова који се исказују интерогативном реченицом, уз напомену да услед истовременог реализовања више говорних чинова унутар исте реченице у низу случајева није могућно извршити њихово прецизно разграничење.

3.2. Иако, као што смо показали, у руском и српскохрватском језику постоје исти функционално-семантички типови интерогативних реченица, између њих постоје и извесне разлике, које су предмет синтаксичке и интонационе анализе. Тешкоће за говорнике са српскохрватског језичког подручја представљају разлике у семантичким и синтаксичким карактеристикама упитних заменичких речи и партикула у руском и српскохрватском језику, разлике у значењу и употреби интерогативних реченица са формалном негацијом, као и у редоследу речи; у области интонације, поред разлика у кретању тона у појединим типовима интерогативних реченица, извесну тешкоћу представља и усвајање логичког акцента, као и повезивање интонационих модела са одговарајућим синтаксичким структурама.

3.3. Овај рад, како услед своје намене, тако и услед ограниченог обима, свакако не осветљава целокупну проблематику конфронтационе анализе интерогативних реченица у руском и српскохрватском језику; извесно је, међутим, да обрада ове проблематике може бити од изузетног значаја за контрастивне студије руског и српскохрватског језика, као и за наставну праксу, односно унапређење рада у настави руског језика у нашим школама.

ИЗВОРИ

- Айтм. Чингиз Айтматов. *И дољше века длијијся день*. Собр. соч. в 3-х т., т. II. „Молодая гвардия”. Москва, 1983, 200—350.
Чингиз Айтматов. *И дуже од века траје дан*. Прев. Д. Јакшић. „Просвета”. Београд, 1981, 7—195.
- Исак. Антоније Исаковић. *Поїребение*. Прев. Т. Попова. У: Повести и рассказы югославских писателей. „Художественная литература”. Москва, 1978, 389—397.
Антоније Исаковић. *Пайрай и вайра*. „Нолит”. Београд, 1962, 199—212.
- Леон. Леонид Леонов. *Пьесы*. „Советский писатель”. Москва, 1945, 179—250.
Леонид Леонов. *Најезда*. Прев. Р. Зоговић и Р. Лалић. „Култура”. Београд, 1944, стр. 90.
- Мар. Ранко Маринковић. *Глория*. Прев. Н. Лебедева и А. Михеева. „Искусство”. Москва, 1958, стр. 164.
Ранко Маринковић. *Глорија*. „Нолит”. Београд, 1966, стр. 216.
- Мих. Драгослав Михайлович. *Увеличенне фойоіаффи и надоевшие кошки*. Прев. О. Кутасова. У: Повести и рассказы югославских писателей. „Художественная литература”. Москва, 1978, 576—598.
Драгослав Михайловић. *Пейријин венац*. „СКЗ”. Београд, 1975, 5—31.
- Нушић. Бранислав Нушић. *Подозрительная личность*. Прев. В. Зеленин. „Искусство”. Москва, 1956, 127—185.
Бранислав Нушић. *Сумњиво лице*. „Просвета”. Београд, 1974, 23—121.
- Поп. Александар Попович. *Карьера јорјиној Боре*. Прев. Н. Гиренко. У: Драматургија Југославији. „Искусство”. Москва, 1982, 223—294.
Александар Поповић. *Развојни јуџи Боре Шнајдера*. Изд. Стеријино позорје. Нови Сад, 1967, 122.
- Шол. Михаил Шолохов. *Судьба человека*. Собр. соч. в 8-ми т., т. VII. „Правда”. Москва, 1980, 605—638.
Михаил Шолохов. *Човекова судбина*. Прев. Ђ. Јазић. „Прогрес”. Нови Сад, 1960, 5—42.
- Шћеп. Бранимир Шћепанович. *Смерть јосјодина Голужа*. Прев. А. Романенко. У: Повести и рассказы югославских писателей. „Художественная литература”. Москва, 1978, 676—700.
Бранимир Шћепановић. *Смрт јосјодина Голуже*. „Рад” — „Народна књига” — „БИГЗ”. Београд, 1977, 7—32.

ЛИТЕРАТУРА

- Брызгунова 1963 Е. А. Брызгунова, *Практическая фонетика и интонация русской языка*. Изд. Московского ун-та, Москва 1963.
- Виноградов 1947 В. В. Виноградов, *Русский язык. Грамматическое учение о слове*. Изд. УЧПЕДГИЗ, Москва — Ленинград 1947.
- Жинкин 1955 Н. И. Жинкин, *Войрос и войросителное предложение*. „Вопросы языкознания”, 3, 1955.
- Личен 1983 М. Личен, *Sprechakte, die durch Interrogativsätze ausgedrückt werden. Eine kontrastive Studie des Deutschen und des Serbo-kroatischen*. Контрастивне студије немачког и српскохрватског језика, св. 4, Нови Сад 1983.
- Маретић 1963 Т. Маретић, *Грамајика хрвайскоја или српскоја књижевној језика*. „Матица хрватска”, Загреб 1963.

- Маројевић 1983 Р. Маројевић, *Граматика руској језика*. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1983.
- Мирић 1983 Д. Мирић, *Особености ујийној исказа у шексјовима шйја инйерџа*. Зборник радова Института за стране језике и књижевности, св. 5, Нови Сад, 1983
- Мусић 1910 А. Мусић, *Пиџана у хрвајском или срјском језику*. „Рад” ЈАЗУ, књ. 184, Загреб 1910.
- ПГХКЈ 1979 Е. Барић и др., *Приручна ѓрамајика хрвајскоја књижевној језика*. „Школска књига”, Загреб 1979.
- РГ 1979 V. Barnetová и др., *Русская ѓраммајика*, 2. Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1979.
- РГ 1980 АН СССР, *Русская ѓраммајика*, 2. Изд. „Наука”, Москва 1980.
- РСХКЈ 1967 *Речник срјскохрвајској књижевној језика*, I—IV. „Матица српска”, Нови Сад 1967.
- РЈЭ 1979 *Русский јзык. Енциклоједия*. Изд. „Советская энциклопедия”, Москва 1979.
- Скљаров 1974 М. Скљаров, *Ујийне и одјоворске реченице у йочейној настјави*. „Страни језици”, I, Загреб 1974.
- Стевановић 1974 М. Стевановић, *Савремени срјскохрвајски језик. Грамајички систјеми и књижевнојезичка норма*, 2. „Научна књига”. Београд 1974.
- ТСРЈ *Толковий словарь русској языка*, под ред. Д. Н. Ушакова, т. I—IV. Москва 1947—48.

Ивана Живанчевић

НЕОБИЧНИЈЕ РЕЧИ ИЗ ШУМАДИЈЕ

*Рађено под руководством мр Мише
Пијерице*

Лексика Шумадије у целини и даље је недовољно позната. Тек недавно је Јасмина Грковић, под руководством проф. др Драгољуба Петровића, објавила један *Прилог познавању дијалекатске лексике Шумадије* (Прилози проучавању језика, Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, 1982, бр. 18, 125—153). Грађа за тај рад узета је из села Чумића и веома је занимљива; међутим, да нису помало специфични захтеви наше дијалекатске лексикологије као врло неразвијене — могло би се приговорити самом избору, у који су поред ретких и на неки начин особених речи ушле и многе широко познате (*авлија, бадњак, балега, ваџра, њбаница, њоведо, ђерам, збој, јабука, јавор, качамак, колац, кућа*, итд.). Бележећи грађу на истом терену, пошла сам другим путем, бирајући искључиво необичније речи из Шумадије, којих уопште нема или се сасвим ретко налазе у литератури.

Село Брезовац, које сам изабрала за извор ове грађе, налази се на тремећи планина Букуље, Венчаца и Рудника, између Аранђеловца и Тополе. Боравећи често код рођака у овом крају, запазила сам да се у говору староседелаца чују необичне речи, каткад веома лепе и поетичне, које можда недостају нашем књижевном језику.

Одлучивши се да попишем необичније речи, определила сам се за село Брезовац и његов заселак Пријане, јер се то место налази једва стотинак километара од Београда, а истовремено представља прилично забачену и у језичком смислу доста омеђену и затворену оазу. Старији

људи из овог краја нису се кретали изван ужег завиचाја, па су сачували карактеристичне старе језичке црте. У овом смислу типична је анегдота која се прича за старе када су умирали, да су на самрти говорили: „Е, вала, није ми жао што умирем, видео сам света: био сам у Тополи на вашару и у Аранђеловцу на сабору!”.

Занимљиво је да тај крај, који је био пет векова у срцу турске окупације, није баштинио много турских речи, а и оне које су стари употребљавали у свакодневном говору (*ћерамида*, *дувар*, *басамак*, *авлија*) готово ишчежавају.

Познато је да је становништво Шумадије формирано у миграцијама са југа, углавном из Херцеговине и Црне Горе. Веза са старом постојбином огледа се пре свега у презименима (Драговић, Вујановић), а још сасвим ретко у рефлексу јата. На пример, каже се искључиво *дејте*, али у афективном говору, када се дете апострофира, каже се *дијејте*! Каже се и *ијесак*, јер је то сачуван термин из старе постојбине (песка у овом крају уопште нема).

Услед изолованости брезовачких заселака, у народу овог краја још је веома јако изражено сујеверје, веровање у вампире, виле и нечисте силе. Из тог угла, терен би могао бити веома занимљив за фолклористе, посебно за народну књижевност.

У прилогу доносим необичније и занимљивије речи, које сам прилежила у разговору са житељима села Брезовца.

А

Аламуња -е „ветропир”

алев -а -о „јарко црвене боје”

арњев (pluralia tantum) „платнени кров на колима”

арум 1. „тврдоглав” 2. „ћудљив” (само за коња)

Б

Бауљати -ам „пузити”. — Војник је бауљао по блату.

бауљина -е „змија”. — Бауљина се излежава на сунцу.

баца -е „отвор на тавану”

баца -е „ситан, кржљав човек”

безлебара -е „јестива печурка лисичарка”

бели -ој „човек плаве косе и плавих очију”

букариши се -им „парити се (погрдно)”

букача -е 1. „страшило” 2. „баук”

бурњак -а „даждевњак” (не зна се за реч даждевњак)

буца -е „буре за кисељење грождја”

В

Вароваји -ујем 1. „пазити” 2. „штитити (штитити се од урока, обично неким врачањем)” 3. „не радити на празник (иста етимологија, због урока)”. — Ја данас варујем.

веселе -а „свадба”. — Провести весеље.
виловати -ујем „лудовати”. — Целу ноћ је виловао, а ујутро није могао да са про-
 буди.
влачитии -им „дрљати земљу”. — Време је да се влаци.
време -ена „без епитета означава само кишу и непогоду”. — Иде време.
врзина -е „ограда од грања и врежа купине”

Г

Гица -е „чокот у винограду”. — Савио се ко змија око гице.
илувча -е „наглув човек”
ирадобийно „време које доноси град”
ираница -е „храст”
ираничевина -е „храстовина”
ираничев -а -о „храстов”
иредом „узгред”
ирм -а 1. „храст” 2. „жбун”
ируда -е „комад белог сира”

Д

Данце -а „дно од бурета”
дојнаиши -ам „дотерати (стоку, ауто...)”
дубећи „усправно ићи или трчати, не сагнути се”
дуја -е „обла даска на бурету”. — Фали му дуга у глави.

Ж

Жвале (pluralia tantum) „коњски ђем”
жсурав -а -о 1. „хитар” 2. „окретан”

З

Задовољно „доста”. — Задовољно свега.
завиличиши -им 1. „ставити коњу ђем” (етимологија од *вилица*) 2. „зауздати” (преносно).
 — Жена завиличила мужа.
заврзавати -ам „ометати неког у послу”
замајавати се -ам „дангубити”. — Цео дан се замајаваш.
засируј -а „обла, дрвена посуда с поклопцем који се херметички затвара, у којој се
 држи сир и кајмак”

И

Измейнуиши се -ем „изродити се (у смислу изрода)”. — Сви су ми синови добри, само
 се један изметнуо.
измодиши -им 1. „изаћи из моде” 2. „досадити”. — Хаљина је измодила.
искошкати -ам „испрегнути волове из јарма”
искујусиши -им „исећи као купус (израз у свађи)”
исцизмисти се -им „окомити се на неког”
исирдак -ика „неугледан човек”

Ј

Јађурида -е 1. „ситно, закржљало, кисело грожђе” 2. „кржљав човек (преносно)”
јајара -е „ситан лопов”
јанџик -а (турц.) „торба”; све ређе у употреби
јарма -е „сточна храна (млевени кукуруз, мекиње за рогату стоку)”

К

Канайе (pluralia tantum) „дрвене стране од кола”
кафен -а -о „смеђе боје”
качкайи се -ам „ваљати се у блату (свиње)”
клечка -е „ракљасто дрво које се ставља свињама за врат да не могу проћи кроз оградњу. У преносном значењу ’ставити клечку за врат’ значи: жена мужа строго држи, да нигде не може да иде”
кољиво -а „кувано жито”. — Јести кољива — бити неком на погребу.
ковришайи -ћем „чангрљати”
комишање -а „заједничко посело на коме се гули кукуруз уз ватру и песму”
койиле -ејџа „ванбрачно дете”
койилийи се -им „родити ванбрачно дете”
кочањка -е „шапурика (у Војводини) од кукуруза”
крижаник -а „камен који се налази у плоснатим наслагама”
кувикача -е „сова”
кужељ -а „отровни гуштер”
куйиње (pl. tantum) „купине”

Л

Леса -е 1. „плетено пруже на коме се суше шљиве” 2. „мноштво” 3. „хрпа”
лиснац -а „лишће младица заједно са границама, које се секу и увезују у нарамке за сточну храну и остављају за зиму (секу се у јесен)”
лука -е „ливада (обично крај потока)”. — Ићи лукама (дат): ићи у ливаде; — Ићи лукама (инстр.): ићи преко ливада.

М

Мајайи се -ем „бесциљно се кретати у кругу”. — Шта се мајеш по кући.
мајкавайи -ам „посустајати изгарајући на послу (преносно)”
мајкайи -ам 1. „скапати” 2. „црћи” (само за животиње). — Мајкало је прасе.
мейиљав -а -о „болешљив човек”
мира -е „мирис (и пријатан и непријатан)”
млајач -а „мотка којом се млате шљиве, ораси...”
млекар -а „вајат у коме се прави и држи бели смок”
мојућан -а -о 1. „способан” 2. „јак” 3. „снажан”
модийи се -им „пратити моду”. — Радмила се моди.
моћан -а -о „снажан”. — Нисам моћан! — значи: слаб сам, нисам у стању да нешто предузмем.
мучњак -а „сандук за брашно у воденици” (етимологија од ’мука’, старословенски — брашно).

Н

Навиљак -иљка „количина сена, колико награбе виле”
навредан -а -о „склон некој невољи”. — Он је навредан на болести.
назиге -ија „прасе сисанче”
најрињача -е „нараменица на једном или оба рамена, да не спада терет — нпр. пушка”
нарављив -а -о „ћудљив” (најчешће за коња)
наредити -им „поспремати”
начисити „потпуно”

О

Обожавати -ам „употребљава се у ширем значењу, не за узвишене ствари већ за прозаичне”. — Не обожавам да једем купус.
обурвати се -ам „срушити се низ литицу”
одераиан -на -но 1. „одбојан” 2. „недруштвен” 3. „негостољубив”
омаија -е „кровна покривка на саставу крова”
омалии -им 1. „недостати” 2. „закинути”. — Омалила вода у бунару.
ойлен -а „дрво које је углављено у под кола, да држи лотре”
ојуша -е „танак ремен од коже, служи за везивање, бичевање”
ојучији -им 1. „ударити опутот” 2. „ошинути”
ојучији се -им 1. „омаћи се” 2. „пасти” 3. „скотрљати се низбрдо” 4. „срушити се”. — Опучило се велико дрво.
оровашии -им 1. „нагрдити лице” 2. „оставити ожиљак” 3. „обележити”
осока -е „текућина од стајског ђубрета”. — Накупило се доста осоке у стаји.
осируја -е „вреза купине”
оца -е 1. „тата” 2. „свекар” 3. „деда” (од миља)

П

Панаија -е „кољиво које се износи на гробље и једе за покој душе умрлих”
пескуша -а „песковита земља”
печеница -е „бубрег”
пишман -а „човек који се предомислио”. — Испо си пишман.
пишманији се -им „предомислити се”
планинка -е „жена која се брине за бели смок”
плићина -е „плићак”
пљуза -е 1. „краста” 2. „грозница” (само на лицу, око уста)
побаулке (прил.) „пузећи”. — Пијанац побалуке стига до куће.
повезача -е „женска марама за главу”
позадњача -е „пушка која се одостраг пуни”
поздер -а „јаловина од конопље”; каже се: „Ужива ко псето на поздеру.”
покућарка -е „змија која живи у кући као домаћа животиња; лови мишеве и по прегвину не дира укућане. Иначе се верује да змије не треба убијати, јер се онда све више виђају”.
помира -е „кад побегне девојка, па породица оде с понудама код зета, да се помире”
посек -а „брав одређен за клање”
пошкуйлаји -ам „сакупљати плодове поступно, како дозревају”
пошйорањ -ња „потпорни стуб”

йочињаџији -ем „водити песму”; „жена која почиње” — певачица која води у хору.
йраџији -им „послати”
йрашачији -им „окопавати кукуруз, башту”
йредвиџаји -ам 1. „привиџати се” 2. „замишљати”
йрекословији -им „противуречити”
йрековише „превише”
йреладџији -им „време када после велике врућине освоји хлад”. — Дођи кад пре-
 лади.
йреслава -е „сеоски празник”
йриџевка -е (sing. tantum) „место где сунце боље греје, па се најпре истопи снег”
йровесији -едем „извести” (радове, свадбу)
йрошџац -џа „јачи, дрвени колац”. — Испружио се као проштац (фигуративно) —
 мртав или онесвешћен човек.
йрошџе -а „коље у плоту”
йриџаји -ам „брзо и неразговетно говорити”. — Човече, много пртљаш.
йриџача -е „човек који много и најчешће неразговетно брбља”.
йриџак -а „предњи део ама на коњским грудима”

Р

Ракоџији се -им 1. „какотати” (кокошка кад хоће да снесе јаје) 2. „мазно говорити”
 (преносно)
редџији -им „спремати кућу”
редџији се -им „удешавати се”. — Наредила сам се за вашар.
редџа -е „епидемија”. — Наишла редџа у живину.
ркеџе -а (pl. tantum) „прђе”
рџав -а -о „човек (или животиња) коме недостаје комад носа (њушке)”
роџа -е „трокрако дрво којим се превлачи велико камење; дрво је у облику руде којим
 се превлачи велико камење; дрво је у облику руде чији доњи крај има три крака
 у које се упрегну волови и превлаче велико камење”
родеваји -ам „рађати”

С

Саливаји *сџраву* „приликом бајања гасити угљевље и растопљено олово, па онај
 облик који се затим покаже представља 'страву', тј. мору која је мучила човека
 који је дошао код врачаре.”
салинац -а „дрвени или метални део санки који клизи по снегу”
свракуџије (pl. tantum) „део трапа на колима у облику ракластог дрвета”
сврачине (pl. tantum) „исто што и *свракуџије*”
селски -а -о „сеоски”
синор -а „међа између имања” (занимљиво је да нико не каже међа; употребљавају
 овај турцизам, док су познате турске речи готово нестале из говора, нпр. дувар,
 авлија)
синориџа -е „сусед на међи”
скочањџији се -им 1. „згрчити се” 2. „скупити се”. — Скочањџији се од зиме.
скунаџији -им 1. „скуцати” 2. „скупити”. — Како је скунаџији новац.
скунаџији се -им 1. „уплашено, збуњено или утучено се згрчити” 2. „шћућурити
 се”. — Скунаџији се од зиме и страха.

сметайи -ћем „скидати петље на плетиву”. — Сметнула сам све петље на рукаву.
смок -а „обично у синтагми бели смок, појам који обухвата сир, кајмак и сличне млечне производе”. — Скинути смок — (преносно) „узети најбоље”.
смукуља -е „змија смук”
сновайи -ујем „радити основу за разбој”. — Снујем потку на разбоју.
сносак -ска „низина у којој се налази наплав”. — Поток је у сноску.
сйомен -ење „споменик на гробљу”
сиорши -а „*Verbena officinalis*”, „врбена”; сматра се за врло отровну биљку. Изр.
Као сиорши у жсићу — црна овца у породици.
срчаница -е „дрвена греда на колима која спаја предње и задње точкове”
сиановник -а „камен станац”
сиелна прид. „стеона (краве)”
сирана -е „падина”
сиублина -е 1. „дебло” 2. „шупље дебло које се ставља у врело да се оно загради, а у средини је вода”
сиукачи (pl. tantum) „капице за очи на коњској опреми”
сућреб -а „место где је загребао пас”. — Нагазити на сугреб — када неког снађе неко зло или болест непознатог порекла, каже се 'Нагазио на сугреб'.
сулији -им „лажно обећавати”. — Поп сули рајско насеље.
сумисаји -шем 1. „сићи с ума” 2. „полудети”. — Начисто сам сумисала — потпуно сам полудела од бриге (фигуративно).

Т

Тежсина -е „кудеља”
тешжинана кошуља „кошуља од куделе”
тешњак -а „узица на дршци неког оруђа (секирице, сабље), која служи да оруђе не испадне из руке”.
тешейно адв. 1. „тегобно” 2. „тешко”
тишав -а -о „пипав”
тишко адв. „пипаво”
тканица -е „ткани мушки појас, веома дуг, који се неколико пута обавије око паса”. — Тканице ко ливада шарене.
трепейиљика -е 1. „реса” 2. „све што трепери”. — Трепетљика трепетала . . . (народна песма)
тулац -ца 1. „гвоздени део левце у коју се увлачи осовина” 2. „замка за звери, ваљкастог облика, од дрвета”
тушумрак -а 1. „затуцан” 2. „глуп”

Ћ

Ћушак -иша „пањ”

У

Убојница -е „печеница за Божић; прасеће печење; товљеник који се гоји за ту прилику”
ударийи -им „поставити”. — Ударити спомење.
узјазбийи се -им „узнемирити се (и човек и животиња)”

ујармийи -им 1. „начинити јарму (храну за стоку)” 2. „нахранити стоку јармом”
укошкaйи -ам „упрегнути волове у јарам”
умейи нуи се -нем „личити на неког”. — Син се уметнуо на мајку.
урвина -е 1. „понор” 2. „литоца”
уречен -а -о „договорен”
ускрекнуи се -нем „раскорачити се и нагнути уназад, као при стојећем ставу на га-
 ђању”
услужно адв. 1. „погодно” 2. „одговарајуће” 3. „згодно”. — Није добро, ал’ је услуж-
 но — каже се за нешто импровизовано, нпр. за каљав али ипак проходан пут.
усијурии се -им „усправно стајати и при том бити мало заваљен уназад”

Ц

Цурула -е „гумени опанак фабричке израде, овални, без ’носа”

Ч

Чаканац -ца „чекић којим се откива коса”
чорбалук -ка „судови од смока, чиније и друго”
чулав -а -о „човек (или животиња) коме недостаје комад уха”

Ш

Шаран -а 1. „змија шарка” 2. „речна риба”
шареница -е „ткана шарена торбица, обично ђачка и чобанска”
шашавела -е „шашава жена”
шумшумија -е 1. „пробисвет” 2. „подмукао човек” 3. „бедник”

Nada Maletić

INTERFERENCIJA U DOPUNI SRPSKOHRVATSKIH FAZNIH GLAGOLA KOD UČENIKA MAĐARSKE NARODNOSTI

*Radeno pod rukovodstvom
dr Mirjane Burzan*

0. Moje interesovanje usmereno je na pitanje interferencije¹ u dopuni glagola sa nepotpunim značenjem. Od čitavog niza problema ovom prilikom zadržaću se samo na dopuni tzv. faznih glagola. Glagoli ove semantičke grupe po svom značenju su nepotpuni i ukazuju samo na jednu od faza vršenja radnje, a potpunu informaciju daju sa leksemom koja se nalazi u njihovoj dopuni.

0.1. O dopuni glagola sa nepotunim značenjem u srpskohrvatskom i mađarskom jeziku, kao i o interferenciji u vezi sa ovim pitanjem, u kontaktu dvaju jezika, pisalo se veoma malo, moglo bi se reći sporadično. U analizi rekcijskih odnosa u glagolskoj sintagmi u srpskohrvatskom i mađarskom jeziku dotiče se ovo pitanje usputno, u nekoliko slučajeva kada upravni glagol u dopuni dobija deverbativnu imenicu². U razmatranju interferencije u predikatu srpskohrvatske rečenice analizirane su samo najfrekventnije greške u dopuni glagola sa nepotpunim značenjem i dat je kontrastivan opis samo

¹ U Institutu za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu organizovan je potprojekat *Linguistički i metodološki aspekt učenja jezika društvene sredine*. Jedna od tema u okviru ovog potprojekta jeste *Problemi interferencije u učenju srpskohrvatskog kao jezika društvene sredine sa nastavom na mađarskom jeziku*. Osnovni zadatak ovog dela istraživanja je da se prouče interferentne pojave na morfo-sintaksičkom nivou u sekundarnom jeziku mađarsko-srpskohrvatskih (u daljem tekstu M/SH) bilingvalnih osoba i time da se unapredi nastavna praksa.

² Isp. M. Mikeš i F. Junger, *Rekcijski odnosi u glagolskoj sintagmi*, Kontrastivna gramatika srpskohrvatskog i mađarskog jezika, sv. 5, N. Sad 1979, 68.

onih konstrukcija u kojima se pojavljuju proučavane interferentne pojave³. Nisu, dakle, izdvojene, opisane, objašnjene, te klasifikovane sve greške koje se pojavljuju u dopuni ovih glagola, niti se iscrpno i u sistemu ukazalo na mogućnost njihove semantičko-sintaksičke dopune u jednom i u drugom jeziku. Pitanje je, međutim, značajno jer su teškoće u vezi sa njim prisutne pri savladivanju oba jezika. Stoga sam za predmet svoga istraživanja i odabrala interferentne pojave u semantičko-sintaksičkoj dopuni glagola sa nepotpunim značenjem, a pažnju sam najpre usredsredila na probleme u vezi sa faznim glagolima.

0.2. Budući da se u nauci pojam interferencije različito tumači, u svom radu sam ovom problemu prišla sa stanovišta da je interferencija proces, a da su manifestacije tog procesa interferentne pojave. Sledila sam mišljenje o postojanju međujezičke i unutarjezičke interferencije⁴. Prihvatila sam, takođe, postavku da uticaj jednog jezika na drugi ili uticaj ranije savladanih kategorija na ono što se kasnije usvaja u okviru jednog jezika, može da se ispolji u vidu greške (tj. kao očigledna interferencija) ili u upotrebi manje uobičajenih jezičkih sredstava (tj. kao skrivena interferencija)⁵. U ovom radu razmatram interferentne pojave u sekundarnom jeziku, i to i one koje nastaju uticajem primarnog jezika na sekundarni i one koje nastaju analoškim uticajem u okviru drugog jezika.

0.3. Istraživanje sam obavljala ovim tokom: najpre sam evidentirala odstupanja od norme srpskohrvatskog jezika, konstatovala odnos srpsko-hrvatskih i mađarskih ekvivalentnih konstrukcija, te utvrđene interferentne pojave klasifikovala i sistematisovala, i najzad opisala relacije između zabeleženih pojava i lingvističkih faktora.

Kod opisa pojedinačnih primera pažnju sam jednako poklanjala i onim slučajevima koji nisu u skladu sa normom srpskohrvatskog jezika i onima koji se pojavljuju kao moguće varijante određene jezičke pojave. Vodila sam, takođe, računa i o tome da li su date varijante ravnopravne ili se različito tretiraju zbog stilske vrednosti ili teritorijalne rasprostranjenosti (tj. ograničenosti).

Pri utvrđivanju šta je u skladu sa normom i jednog i drugog posmatranog jezika, služila sam se, pre svega, najpoznatijim gramatikama i rečnicima⁶. U njima, međutim, nisam dobila odgovore na sva razmatrana pitanja. Rešenja

³ Isp. M. Burzan, *Interferencija u predikatu srpskohrvatske rečenice u jeziku učenika mađarske narodnosti*, N. Sad 1974, — skraćeno: *Burzan* 1984.

⁴ Isp. F. Juhas, *Probleme der Interferenz*, Akadémiai kiadó, Budapest 1970, 146.

⁵ Isp. B. Ю. Розенцвейг, *Языковые кониакна*, Ленинград 1972.

⁶ Za srpskohrvatski: M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik (gramatički sistem i književnojezička norma)*, knj. II, Naučna knjiga, Beograd 1979 — skraćeno: *Stevanović/II* 1979; T. Maretić, *Gramatika hrvatskog ili srpskog književnog jezika*, treće nepromijenjeno izdanje, Matica hrvatska, Zagreb 1963; E. Barić i dr., *Priručna gramatika hrvatskog književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb 1979; *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, Matica srpska, Matica hrvatska, N. Sad, Zagreb 1967; za mađarski: Deme i dr., *A mai magyar nyelv rendszere, Leíró nyelvtan*, I, II kötet, Akadémiai kiadó, Budapest 1970 — skraćeno: *Deme* 1970/I, 1970/II; Bencédi i dr., *A mai magyar nyelv*, Tankönyvkiadó, Budapest 1974; L. Hadrovich, *Magyar — szerbhorvát szótár*, második kiadás, Terra, Budapest 1968; *A magyar nyelv értelmező szótára*, Akadémiai kiadó, Budapest 1959 — skraćeno: *Értelmező szótár* 1959.

nekih problema vezanih za srpskohrvatski jezik nalazila sam u naučnoj literaturi. Ukoliko ih ni tamo nisam našla, potvrde sam tražila u jeziku reprezentativnih pisaca: I. Andrića, M. Crnjanskog i B. Čopića. U slučajevima u kojima mađarske gramatike ne razmatraju korespodente srpskohrvatskih posmatranih konstrukcija, primere i potvrde uzimala sam iz prevoda tekstova već pomenutih pisaca. Sve ono što gramatike jednog i drugog jezika nisu opisale i kodifikovale, još jednom sam proveravala anketirajući svoje, za ovu priliku odabrane, informatore — profesore srpskohrvatskog i profesore mađarskog jezika na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu.

0.4. Gradu za istraživanje uzimala sam iz pisane jezičke produkcije učenika VII i VIII razreda osnovne škole i I razreda srednje škole, te iz prevoda mađarskih narodnih pripovedaka na srpskohrvatski jezik (u formi prelektorisanja)⁷. Istraživanjem je obuhvaćeno ukupno 300 učenika. Pregledano je 1200 stranica pisanog teksta (učničkih radova) i 300 stranica prevodnog materijala. Ispoljavanje interferencije uslovljeno je stepenom dvojezičnosti. Kako, pak, nivo znanja drugog jezika zavisi, pored niza ličnih faktora i od odnosa zastupljenosti kontaktnih jezika u nekoj sredini, opredelila sam se da ispitujem jezik učenika iz Novog Sada i Subotice. U obe sredine srpskohrvatski i mađarski jezik su u kontaktu, međutim, sa velikom razlikom u rasprostranjenosti. U Subotici oko 50% življa čine govornici mađarskog jezika, stoga je sasvim razumljivo da će uticaj mađarskog jezika na srpskohrvatski u ovoj sredini biti veći nego u Novom Sadu gde je ovo stanovništvo zastupljeno sa oko 10%.

Da bih potvrdila da se u evidentiranim primerima netačne ili manje uobičajene dopune faznih glagola radi o interferentnim pojavama uzrokovanim maternjim jezikom, sprovela sam anketu koja je obuhvatila pored učenika mađarske narodnosti i učenike čiji je maternji ili prvi jezik srpskohrvatski⁸. Anketirano je po 6 odeljenja sa nastavom na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku.

1. Kao što je već rečeno u uvodnom delu, moje interesovanje usmereno je na rečenice čiji je upravni predikat jedna od leksema iz skupine faznih glagola, uz koje je, da bi se dobila punoznačna predikacija, nužna realizacija odgovarajuće dopune. Radi veće preglednosti u prvom delu rada prikazaću one interferentne pojave koje se mogu okarakterisati kao greške u sekundarnom jeziku, tj. kao očigledna interferencija. U drugom delu rada razmatraću one pojave koje ne predstavljaju grešku, već manje uobičajenu upotrebu u govoru izvornih govornika srpskohrvatskog jezika, tj. pojave skrivene interferencije. Probleme ću prikazati postupno, rukovodeći se onim što je ostvareno u srpskohrvatskom jeziku M/SH bilingvalnih osoba.

2. Poći ću od grešaka koje su svojom frekventnošću u pregledanoj građi zaslužile da budu prve komentarisane⁹:

⁷ Klara Szekeres, *Drvo do neba*, (još nije objavljeno) — skraćeno: *Prevod M/SH*.

⁸ Nije redak slučaj da se deci iz mešovitih brakova ne podudara maternji jezik sa primarnim.

⁹ O greškama ovoga tipa pisano je *Burzan* 1984, 30—40.

Došli su gosti i majka je *počela da skuva* kafu. (NS VII)¹⁰

Otišle smo u garderobu i *počele da se svučemo*. (S I)

Ujutro je Petrova majka *počela da prebroji* piliće. (S I)

Omladinci su *počeli urediti* Palić. (S VIII)

Vrtlar je *nastavio okopati* vrt. (NS I)

Učitelj je *nastavio ispitati* učenike. (NS VIII)

Prestao je dozvati lepu devojkicu. (prevod M/SH)

Tata je ušao u sobu i ja sam *prestao popuštiti* cigru. (S VII)

U navedenim rečenicama uz fazne glagole upotrebljen je u dopuni glagol perfektivnog vida, bilo u obliku infinitiva ili konstrukcije da+prezent. U upravnom delu predikata beležila sam gotovo sve fazne glagole.

2.1. U srpskohrvatskom jeziku fazni glagoli obavezuju na realizaciju njihovih dopuna isključivo glagolima imperfektivne vidske forme¹¹.

2.2. U mađarskom jeziku uz ekvivalente srpskohrvatskih faznih glagola dolaze i tzv. trajni glagoli (tartós ige) koji odgovaraju našim nesvršenim i tzv. trenutni (mozzanatos ige)¹² koji odgovaraju našim svršenim glagolima¹³. Kad su u pitanju trenutni glagoli u poziciji dopune, jednako se pojavljaju i oni koji znače radnju što se izvrši u jednom trenutku (mozzanatos történésű ige) i oni koji znače završetak radnje (befejezett ige), odnosno njen početak (kezdő ige):

... lekapta a fejérol a hasszú, horgolt frigioi sipkát és elkezte bele összeszedni a szenteket. — A nádsíp, Cholnoky 1981, 29

Nikolát egészen kiverte a verejték, miközben reszketo kézzel kezdte a kötés fölött felhasztolni a nádrágot. — Čopić/Csuka 1978, 102

A fiút azért küldtem orvoshoz, mert kezdett berekedni. — razg.¹⁴

2.3. Ovakva mogućnost dopune ekvivalenata srpskohrvatskih nepotpunih glagola i čini razliku u odnosu na srpskohrvatski jezik. Reperkusije ove razlike su interferentne pojave prikazane u tački 2. Dakle, upotreba glagola svršenog aspekta uz fazne glagole predstavlja međujezičku interferenciju primarno-sekundarnog smera.

3. Iako nisam beležila, u velikom broju primera¹⁵ vredne su pažnje i sledeće nekorektnosti u dopuni faznih glagola:

Kiša je i posle nekoliko dana *produžila padanje*. (NS I)

Mi smo s bratom *produžili svadanje*. (S VIII)

Već nekoliko dana kiša *ne prestaje padanje*. (NS I)

Dok ima novca ona *ne prestaje kupovanje*. (S I)

¹⁰ U zagradi su dati podaci mesta u kojem živi učenik čiji je primer zabeležen i razred u koji ide ispitanik: Novi Sad — NS, Subotica — S.

¹¹ M. Ivić, *O upotrebi glagolski vremena u zavisnoj rečenici (prezent u rečenici s vezničkom da)*, Zbornik za filologiju i lingvistiku XIII/1, N. Sad 1970 — skraćeno: Ivić 1970, 44.

¹² Nazivi su upotrebljeni u skladu sa terminologijom mađarskih gramatika. Glagoli su u mađarskom jeziku, prema načinu odvijanja (toka) radnje i kvaliteta, podeljeni na trajne, tj. one koji iskazuju durativnu ili iterativnu radnju i trenutne, tj. one koji označavaju početak ili završetak radnje, odnosno radnju koja se izvrši u jednom trenutku. Trenutni glagoli su najčešće sa prefiksima (igekötő) — isp. Deme 1970/I, 208—210.

¹³ Ovo pak, ne znači potpuno podudaranje, jer u mađarskom jeziku glagolski aspekt nije morfolozizirana kategorija. Tako trajni glagoli uz realizaciju određenih sintaksičkih sredstava mogu u rečeničnom kontekstu iskazati i svršenu radnju.

¹⁴ Primeri preuzeti iz Burzan 1984, 42.

¹⁵ Ne znači, međutim, da u drugim okolnostima (npr. u zadacima sa drugačijom tematikom) ne bi bile i frekventnije.

U ovim primerima jednu od faza vršenja radnje saopštavaju fazni glagoli *produžiti* i *prestati*, dok se punoznačna informacija ostvaruje deverbativnom imenicom u akuzativu.

3.1. U srpskohrvatskom jeziku glagolsku imenicu moguće je realizovati kao semantičku dopunu faznih glagola, pri čemu ona saopštava punoznačnu predikaciju, a upravni glagol jednu od faza vršenja radnje. Međutim, oblik akuzativa neće biti ostvarljiv uz neke od glagola ove semantičke grupe (*produžiti*, *prestati*)¹⁶.

3.2. U mađarskom se jeziku glagoli *folytatt* (produžiti) i *abbahagy* (prestati) dopunjuju isključivo objekatskim (akuzativnim) oblikom imenice:

Miért hagyta abba a zongorázást?

*Abbahagyta az evést, ...*¹⁷

*Folytatja a félbeszakított beszélgetést.*¹⁸

Upotreba imenice u akuzativu uz ova dva glagola u srpskohrvatskom jeziku predstavlja grešku. Budući da je u mađarskom ovaj oblik i jedino moguće, prezentovane greške nastaju izravnim uticajem maternjeg jezika, te ih možemo okarakterisati kao očiglednu međujezičku interferenciju.

4. Zapazila sam još jednu vrstu ogrešenja koje se tiče samo dopuna glagola *završiti*. Kao ilustraciju navodim sledeće rečenice:

Oficir je *završio da ispituje*. (S VIII)

Kad je mama došla, ja sam već *završila da kuvam*. (S I)

Učitelj je upisao još jednu ocenu i *završio da ispituje*. (NS VIII)

Stan je bio zapuštem i tek sada *završavamo da spremamo*. (S VIII)

Akcijaši su *završili uređivati* Palić. (VII)

Sudija je svirao poluvreme i mi smo *završili šutati* loptu na go. (NS I)

Obično idemo u posetu baki kad majka *završi kuvati* ručak. (NS VII)

Moji ispitanici su u navedenim slučajevima uz upravni glagol *završiti* realizovali dve vrste dopuna: infinitiv ili konstrukciju da + prezent.

4.1. U srpskohrvatskom jeziku glagol *završiti* razlikuje se od ostalih leksema iz kategorije faznih glagola, jer svojim značenjem ukazuje da neka radnja nije u toku niti će biti, pa samim tim isključuje dinamički momenat i pojavu glagola u dopuni. Stoga se ovaj glagol dopunjuje isključivo imenicom¹⁹.

4.2. I u maternjem jeziku mojih ispitanika u dopuni glagola *befejez* (završiti) realizuje se isključivo imenica.

4.3. Imajući u vidu ovakvu situaciju, greške u vezi sa dopunom ove glagolske lekseme ne mogu se okarakterisati kao međujezičke interferentne pojave. One nastaju analogijom u okviru srpskohrvatskog (sekundarnog) jezika. Gotovo svi glagoli nepotpunog značenja uključujući tu i ostale fazne,

¹⁶ M. Radovanović, *Imenica u funkciji kondenzatora*, Matica srpska, N. Sad 1978 — skraćeno: Radovanović 1978, 119.

¹⁷ Isp. *Értelmező szótár* 1959/II, 874.

¹⁸ Isp. *Értelmező szótár* 1959/I, 7.

¹⁹ M. Radovanović 1978, 117.

dopunjuju se pre svega glagolskim formama: konstrukcijom da + prezent ili infinitivom²⁰. Mogućnost ovakvog dopunjavanja učenici su analogno prenosili i prilikom produkcije rečenica sa upravnim glagolom *završiti*.

5. Pored problema o kojima sam govorila u prethodnim tačkama, zapažala sam kod M/SH bilingvalnih osoba i neke druge pojave koje se ne mogu okarakterisati kao ogrеšenja o normu srpskohrvatskog jezika. Evidentno je da se glagoli nepotpunog značenja, pa i fazni, pre svega glagol *početi*, znatno češće dopunjuju infinitivom, nego konstrukcijom da + prezent:

Prema Sućuraju nismo mogli putovati, jer se asfalt *počeo topiti*. (S VIII)

Otac je rekao da *moram spremati* i ja sam *počela čistiti*. (NS VII)

Mi ih nismo *hteli prodati*, jer smo *želeli ostaviti* ih za uspomenu. (NS VIII)

Ja mislim da se ovo *ne može zaboraviti*, jer nikad neću ponovo *početi pušiti*. (S I)

Infinitiv u dopuni ovih glagola, kao što pokazuju navedene rečenice, realizovan je i tamo gde bi se zbog stilskih razloga očekivala konstrukcija da + prezent.

5.1. U srpskohrvatskom jeziku od glagolskih se formi u dopuni pojavljuje infinitiv kao sintaksička opozicija nemobilnom prezentu²¹, iako je na području gde žive moji ispitanici uobičajenija ova druga mogućnost²².

5.2. U mađarskom jeziku infinitiv je ekvivalent za dve glagolske forme u srpskohrvatskom:

Prosjaci su *počeli da dolaze* sve ređe, pa da *izostaju*, ... — Andrić 1958, 50²³

Počela je da ulazi i u poslove, ali polagano i oprezno. — Andrić 1958, 157

Počinje već ponešto i da zapitkuje. — Čopić 1958, 91²⁶

... *počeo je da ... nosi* naočari. — Crnjanski 1972, 205²⁷

Rjepnin je ženi onda *počeo pričati* ... — Crnjanski 1972, 153

A koldusok mind ritkábban jötték, *kezdek elmaradozni* ... — Andrić/Herceg 1963, 46²⁴

Kezdett már *üzletelni* is, de lassan és óvatosak. — Andrić/Herceg 1963, 143
Kezdett már megint *bejárogatni* a kukoricába. — Čopić/Herceg 1961, 95²⁶

... szemüveget *kezdet viselni* ... — Crnjanski/Ács 1974, 226

Rjepnin szégyen nélkül arról *kezdet beszélni* ... — Crnjanski/Ács 1974, 174²⁸

²⁰ Isp. M. Ivić, *Problem srpskohrvatskog infinitiva*, Zbornik za filologiju i lingvistiku XV/2, N. Sad 1972 — skraćeno: Ivić 1972, 120; Ivić 1970, 44; M. Peti, *Predikatni proširak*, Znanstvena biblioteka filološkog društva, Zagreb 1979, 108, 127.

²¹ Isp. *Stevanović* 1979, 599.

²² Isp. Ivić 1972, 120.

²³ Primer uzet iz dela I. Andrića, *Gospodica*, Prosveta, Beograd 1958 — skraćeno: Andrić 1958, 50.

²⁴ Primer uzet iz dela I. Andrića, *A kisasszony*, fordította: J. Herceg, Európa Könyvkiadó, Budapest 1963 — skraćeno: Andrić/Herceg 1963, 46.

²⁵ Primer uzet iz dela B. Čopića, *Doživljaji Nikolettine Bursaća*, Svjetlost, Sarajevo 1958 — skraćeno: Čopić 1958, 91.

²⁶ Primer uzet iz dela B. Čopića, *Nikola Burszác Kalandjai*, prevod: J. Herceg, Forum, N. Sad 1961 — skraćeno: Čopić/Herceg 1961, 95.

²⁷ Primer uzet iz dela M. Crnjanskog, *Roman o Londonu*, Nolit, Beograd 1972 — skraćeno: Crnjanski 1972, 205.

²⁸ Primer uzet iz dela M. Crnjanskog, *London regénye*, prevod: K. Ács, Megvető könyvkiadó, Budapest, 1974 — skraćeno: Crnjanski/Ács 1974, 226.

U primarnom jeziku ispitanika oblik sadašnjeg vremena u dopuni faznih kao i ostalih glagola nepotpunog značenja je isključen (npr. *Kezd már megint bejárógatni* a kukoricába, ali **Kezd már megint hogy bejárógat* a kukoricába.)

5.3. S obzirom na ovakvu situaciju u maternjem jeziku, pojave češće upotrebe infinitiva umesto konstrukcije da + prezent, objašnjavam uticajem maternjeg jezika.

Beležila sam i uz ostale fazne glagole, veoma često s obzirom na njihovu učestalost, infinitiv iako se u mađarskom jeziku od faznih glagola jedino glagolu *kezd* (početi) dopuna iskazuje i ovim oblikom, a ostalima iz te semantičke grupe isključivo imenicom. Realizovanje infinitiva i uz ostale fazne glagole uzrokovano je dvostrukim uticajem. Pored međujezičke interferencije, radi se i o unutarjezičkoj analogiji. Na izbor ovog glagolskog oblika uticao je maternji jezik, jer u njemu dopunu i ostalih glagola nepotpunog značenja (*szeret* — voleti, *akar* — hteti, *mer* — smeti i sl.) zastupa infinitiv. Njegovo prisustvo i uz druge fazne glagole rezultat je analoškog uticaja u sekundarnom gde je dopuna glagola ove semantičke grupe ista kada su u pitanju glagolske lekseme. Budući da se uticaj maternjeg jezika i analoški uticaj sekundarnog jezika ne manifestuju u obliku greške, već se više tiču pitanja stila, ovakve pojave karakterišemo kao skrivenu interferenciju.

6. Pored infinitiva, u dopuni faznih glagola, dosta sam često nalazila i glagolsku imenicu:

Zvaču druga kad *počnem kopanje* bašte. (S I)
 Robi je *počeo pušenje* u dvanaestoj godini. (S I)
 Utrčao je zatim u kuću i *nastavio učenje*. (NS VII)
 Stric je *nastavio putovanje* po bosanskim gradovima. (S I)
 Otac je *presta sa pušenjem* i u kući nije bilo cigara. (S VIII)

6.1. Kao što je već rečeno, glagolsku je imenicu moguće realizovati kao semantičku dopunu faznim glagolima, ali sa izvesnim ograničenjima za neke od glagola ove kategorije (v. t. 3.1). I pored toga, pojava glagolske imenice u mnogim zabeleženim primerima čini se neuobičajenom. Ovo zapažanje proverila sam kod svojih informatora. U većini slučajeva registrovanih u jeziku mojih ispitanika informatori su dopunu iskazali drugim mogućnostima, pre svega konstrukcijom da + prezent.

6.2. U mađarskom jeziku, na šta sam već ukazala, jedino se glagolu *kezd* (početi) dopuna iskazuje i infinitivom i imenicom, a ostalim glagolima koji znače neku fazu u vršenju radnje, isključivo imenicom (v. t. 5.3):

A legény megtrölte verejtékes homlokát, a még óvatosabban barbrálva tovább *folytatta* a nadrágszár *fejtését*... — Čopić/Herceg 1961, 83
 Talán eszébe se jut többé, ha Jovanka *nem folytatta* volna *látogatásait*... — Andrić/Herceg 1963, 32
 Végül Ratko *abbahagyta látogatásait*. — Andrić/Herceg 1963, 72

Uz semantičke ekvivalente srpskohrvatskih faznih glagola, u mađarskom jeziku u funkciji dopune najčešće se, dakle, pojavljuje imenica.

6.3. Lingvistička navika stečena u maternjem jeziku prenosi se i u srpsko hrvatski naših ispitanika. Rezultat uticaja primarnog jezika na sekundarn

u slučaju frekventnije upotrebe glagolske imenice u dopuni ne ispoljava se u vidu očigledne, već skrivene interferencije.

7. Želela sam još jednom dobiti potvrdu da je kod dece mađarske narodnosti frekventnija upotreba infinitiva i deverbativne imenice od konstrukcije da + prezent u dopuni glagola nepotpunog značenja, uzrokovana uticajem njihovog maternjeg jezika. Trebalo je, takođe, proveriti da li je češća realizacija infinitiva uz *početi*, nego uz ostale glagole ove semantičke kategorije, s obzirom da se jedino ovom glagolu dopuna može iskazati pored imenice i na ovaj način.

Sprovela sam anketu kojom su bili obuhvaćeni učenici VII i VIII razreda osnovne i I razreda srednje škole, ukupno njih 300, od kojih je 150 sa mađarskim i 150 sa srpskohrvatskim nastavnim jezikom. Da bih sagledala različit uticaj mađarskog jezika na srpskohrvatski, u zavisnosti od jezičke sredine, opredelila sam se da posmatram jezik dece iz Novog Sada i Subotice (v. t. 0.4), u kojima se procenat mađarskog življa razlikuje u znatnoj meri.

7.1. Istim zadacima testirala sam i decu iz škole sa srpskohrvatskim i decu sa mađarskim nastavnim jezikom. Zadatak je postavljen tako da učenici dovrše rečenice, tj. da dopune upravni deo predikata koji je iskazan jednim od faznih glagola:

Saša je uzeo knjigu i počeo
 Otac je seo u auto i počeo
 Vrtlar je uzeo ašov i nastavio
 Već nekoliko dana kiša ne prestaje
 Dok ima novca, ne prestaje

Evidentna je razlika u iskazivanju dopuna kod učenika sa mađarskim i učenika sa srpskohrvatskim maternjim jezikom. Naime, ispitanici mađarske narodnosti češće su se odlučivali za infinitiv i deverbativnu imenicu od učenika kojima je prvi jezik srpskohrvatski. (isp. broježane podatke u tabeli). Analiza rezultata dobijenih anketom ukazala je na još jedan podatak vredan pažnje. Uočila sam, naime, u rečenicama koje su realizovali učenici čiji je maternji jezik srpskohrvatski razliku u izboru dopune, a u zavisnosti od sredine u kojoj žive. Deca iz Subotice češće su upravni deo predikata dopunjavala infinitivom i deverbativnom imenicom od dece iz Novog Sada. To, pak, nesumnjivo govori o tome da je uticaj mađarskog jezika na srpskohrvatski veći u sredini u kojoj je mađarski živalj zastupljen u većem procentu. (Isp. tabelu):

Prvi jezik	SUBOTICA		NOVI SAD	
	infinitiv, dev. imenica	da + prezent	infinitiv, dev. imenica	da + prezent
SH	30,73%	69,27%	26,92%	73,08%
M	42,43%	57,57%	37,25%	62,75%

Posebno me je interesovao odnos pojave infinitiva uz *početi* prema ostalim faznim glagolima u zadacima učenika Mađara, budući da se u njihovom maternjem jeziku ekvivalent srpskohrvatskog infinitiva pojavljuje jedino uz *kezđ* (početi). Pretpostavku da je u pitanju uticaj maternjeg jezika potvrdili su i rezultati ankete. Tako je u funkciji dopune glagola *početi* izbor pao na infinitiv u 40,13% slučajeva, dok su drugi fazni glagoli dopunjavani ovom vrstom dopune u 23% slučajeva.

Zaključak

Moje interesovanje za proučavanje interferentnih pojava podstaknuto je potrebom za rešavanjem problema koji stalno prate bilingvizam. Zadatak je postavljen tako da se rezultati analize mogu primeniti u nastavnoj praksi. Na odluku da se opredelim za ispitivanje interferentnih pojava u dopuni faznih glagola, uticala je činjenica da se do sada o njima i uzrocima njihovog javljanja malo pisalo.

Interferentnim pojavama u ovom radu tretirala sam prvenstveno ogrešenja o normu srpskohrvatskog jezika uzrokovana maternjim (primarnim) jezikom. One pojave koje se ne manifestuju kao greške, već kao manje uobičajene varijante mogućih jezičkih sredstava, kvalifikovala sam kao skrivenu interferenciju.

Jedna od tipičnih grešaka, ujedno i veoma frekventnih u dopuni faznih glagola, upotreba svršenog umesto nesvršenog glagolskog aspekta, uzrokovana je maternjim jezikom.

Uticaj maternjeg jezika ogleda se i u izboru dopuna glagola *produžiti* i *prestati*. Uz njih se realizuje neadekvatan oblik deverbativne imenice.

Greške u dopuni glagola *završiti* tiču se neodgovarajućeg izbora jezičkog sredstva. Umesto glagolske imenice učenici su u nekorektnim rečenicama realizovali infinitiv ili konstrukciju da + prezent što je rezultat unutarjezičke interferencije.

Moje ispitivanje je pokazalo da se u dopunama faznih glagola kod M/SH dvojezičnih osoba pojavljuju i jezička sredstva koja ne predstavljaju ogrešenje o normu srpskohrvatskog jezika, ali su manje uobičajena kod izvornih govornika sredine u kojoj ispitanici žive. To se prvenstveno odnosi na češću realizaciju infinitiva i deverbativne imenice od konstrukcije da + prezent. Radi se, dakle, o skrivenim interferentnim pojavama koje nastaju pod uticajem mađarskog jezika.

Proučavajući uzroke interferentnih pojava u vezi sa dopunama glagola ove semantičke kategorije, došla sam i do određenih konstatacija koje se tiču odnosa jednog i drugog posmatranog jezika. Dok se u srpskohrvatskom dopune faznim glagolima iskazuju infinitivom, konstrukcijom da + prezent i deverbativnom imenicom, u mađarskom jeziku broj mogućnosti je znatno ograničeniji. Konstrukcija da + prezent izostaje i to ne samo uz fazne, nego

i uz ostale glagole nepotpunog značenja. Infinitiv se realizuje pored deverbativne imenice samo uz glagol *početi* (kezd). Razlika se ispoljava i u obliku imenice u funkciji dopune. U srpskohrvatskom jeziku imenica je u instrumentalu ili akuzativu, dok se u mađarskom pojavljuje samo objekatski (akuzativni) oblik uz glagole bez prefiksa.

Svetlana Berisavljević

JEZIK I POL: TITULE I ZANIMANJA ŽENE U BANCIMA*

*Radeno pod rukovodstvom prof. dr
Svenke Savić*

1. U V O D

U poslednjih dvadeset godina mnogo je pisano o različitim aspektima jezika i pola u svetskoj literaturi s ciljem da se sagledaju opštije tendencije u odnosu jezika i društvenih pomicanja, posebno kada se govori o ravnopravnosti polova (opširniji pregled u našoj literaturi daje Lj. Rajić, 1982). I jugoslovenske psiholingvistice interesuje odnos jezika i pola „kao pojave objektivnog sveta, i određenog položaja koji u tom svetu zauzimaju predstavnici dva pola u svim njegovim socijalnim, psihološkim, etnološkim i drugim dimenzijama s jedne strane, i, s druge, jezika koji je konstitutivni element naše svesti i ima svoje određene formalne osobine i svoju određenu funkciju sredstvima za opštenje” (Lj. Rajić, 1982). Otuda se i kod nas u poslednjih desetak godina pojavio određeni broj radova iz ove problematike (Ž. Vince, 1955; S. Babić, 1973; D. Kalodera, 1979; 1981; R. Iveković, 1980; Đ. Milanović, 1981; I. Klajn, 1983; D. Maček, 1984; S. Savić, 1984) mada se još uvek u sasvim malom broju saopštavaju rezultati sistematskog empirijskog istraživanja (u tom pogledu se izdvajaju radovi Milanovićeve, Mačekove i Savićeve) na osnovu kojih bismo detaljnije doznali o onome što se dešava bilo u upotrebi, bilo u razumevanju onoga što se odigrava u srpskohrvatskom jeziku.

* Rad je nagrađen drugom nagradom na konkursu koji je Univerzitet u Novom Sadu raspisao povodom Dana Republike u 1985.

Istraživanja o odnosu jezika i pola u svetu¹ mogla bi se klasifikovati na osnovu različitih kriterija. Na primer, jednu liniju istraživanja čine ona koja saopštavaju kako se o ženi govori², druga kako žena govori, dok se treća odnosi na opis onoga kako žena vidi sebe da govori.

Nas u ovom istraživanju interesuje kako se u našem jeziku upotrebljavaju forme ženskog roda imenica kojima se označavaju zanimanje ili titule koje obavljaju ili imaju žene i kako se takva upotreba može objasniti interdisciplinarnim pristupom jeziku.

Samo su dva rada u domaćoj literaturi koja se neposredno tiču problematike razmatrane u ovom radu. To su radovi D. Maček (1984) i S. Savić (1984). Obe autorke daju podatke o imenicama kojima se označavaju titule ili zanimanja za žene u našem društvu, što je, inače, detaljnije razmatrano u drugim jezicima koji takođe imaju posebna gramatička sredstva za obeležavanje *nomina agentis* (na primer, za ruski jezik podatke daje Rothstein, 1973; za nemački Schwarz, 1952; dok za druge jezike treba konsultovati knjigu M. K. Adlera, 1987, posebno poglavlje VII).

Ako u jeziku postoji mogućnost da se gramatičkim sredstvima posebno obeležava zanimanje koje obavlja žena i na taj način napravi razlika u odnosu na muškarca (u našem jeziku se to najčešće postiže dodavanjem različitih sufiksa na formu muškog roda), onda je pitanje kako i kada takvu gramatičku mogućnost koriste naši govornici u konkretnim govornim situacijama koje su uvek i jedinstvo psiholoških i socijalnih faktora.

¹ Jedan od opštijih prikaza dao je D. Kalodera (1979; 1981) u kome, kako istorijski tako i u okvirima najopštijih smernica proučavanja danas, obrađuje ovu temu. Interesovanje za ovaj problem prvi put se javlja u XVII veku, tačnije 1664. godine, kada Breton u svom rečniku „Dictionnaire Caraïbe-Français” opisuje ovu pojavu kao razliku između govora muškaraca i žena. Posle njega o ovome piše Rochefort, a u XX veku ova ranija zapažanja komentariše Jespersen. Tek pojavom feminističkog pokreta problematika počinje da interesuje velik broj ljudi, naročito u zemljama engleskog govornog područja, tako da o ovome pišu kako laici tako i stručnjaci. Od lingvisti koji su se bavili odnosom jezika i pola, najčešće se pominju R. Lakoff (1975), W. Labov (1966) i P. Trudgill (1974). I Labov i Trudgill su proučavali veze koje postoje između društvene i jezičke raslojenosti, svaki u svojoj sredini, prati izgovor fonema kod muškaraca i žena iste društvene klase i onih koji se razlikuju među predstavnicima različitih klasa. Došli su do zaključka da su žene u jeziku konzervativnije, tj. da se od njih očekuje pravilnija upotreba jezika. Od pretpostavke da se od žene očekuje drugačije jezičko ponašanje, pošla je i R. Lakoff i analizom govorne situacije iz svakodnevnog života ilustrovala je tvrdjenje da jezik odlikava realnost. Tvrdi da „lepo” i „žensko” izražavanje nije posledica nečeg urođenog, već posledica socijalizacije. Dalje pominje oslovljavanje koje je bilo vrlo bitan sociolingvistički problem kojim se bavio feministički pokret i koji je u engleski jezik uveo Ms kao oznaku za oslovljavanje bilo udate, neudate ili razvedene žene. To je bilo ekvivalentno muškom Mr, koje isto tako ne označava bračno stanje. Podatak navodi na zaključak da se promene u jeziku mogu ostvariti tek onda kada je svest pojedinaca jednog društva za neku promenu sazrela.

² U radu Tove Skutnabb-Kangas i Orvokki Heinamaki (1979) pod naslovom „Kada je jedan veoma priznat naučnik upoznao gospodu Osrednju Domaćicu ili gde su završile sve žene” saopštava se o sakupljanju primera koje su lingvisti davali da bi ilustrovali svoje tvrdnje na Nordijskom letnjem seminaru, avgusta 1979. godine. One su sačinile listu zanimanja kojima se, po primerima lingvista, bave žene, a takođe onih kojima se bave muškarci. Za muškarce su zanimanja bila najraznovrsnija: od mehaničara preko bogova do novinara, umetnika, istraživača itd., dok je za ženu postojalo vrlo malo izbora: G-da Prosečna Domaćica, sekretarica, konobarica i sobarica. Pored ovih one navode i primere šta rade devojčice, a šta dečaci, šta supruga, a šta supruzi itd.

U našoj sredini moglo bi se konstatovati da, sa jedne strane, u domaćoj literaturi nalazimo tvrdjenje stručnjaka za jezik (S. Babić, 1973; Z. Vince, 1955) da se gramatički potencijal kod *nomina agentis*, tj. mogućnost za razlikovanje muškog i ženskog roda u označavanju zanimanja, može i treba iskoristiti u realnoj govornoj upotrebi, što vidimo da se u sredstvima masovne komunikacije kao preporuka osluškuje³. S druge strane, svedoci smo administrativno-birokratske navike u radnim organizacijama, kao što su banka ili fakultet, da se u samoupravnim aktima takva jezička mogućnost ne koristi već se forma muškog roda, kao neutralna, upotrebljava s obrazloženjem da se formom muškog roda označava zanimanje uopšte, a ne konkretne individue.

Ostaje pitanje kako se u prirodnoj komunikaciji u različitim govornim situacijama ove dve tendencije odražavaju i šta bismo mogli zaključiti o sadašnjem razvojnom trenutku u savremenom srpskohrvatskom jeziku istočne varijante, tačnije u govoru Novog Sada. D. Maček, naime, konstatuje da će upotreba forme ženskog roda *nomina agentis* zavisiti od stilističkih, obrazovnih i generacijskih osobina govornika, ali i od geografskog regiona u našoj govornoj zajednici. S. Savić u svom radu konstatuje da postoje različite tendencije u dva jezička centra, Zagrebu i Novom Sadu: u zagrebačkom se doslednije upotrebljava binarna distinkcija muškog i ženskog roda i u onim slučajevima u kojima se u novosadskom takva distinkcija i ne očekuje, i obrnuto. Ovde bi se mogli dodati neki primeri prikupljeni iz različitih sredstava masovne komunikacije, kojima se potvrđuje validnost njenog nalaza. Na primer, u intervjuu na zagrebačkoj televiziji jedan naš priznati poznavalac zabavne muzike je rekao: „Ona je jedna *šoumenka* izrazitih kvaliteta”. Zatim, u jednoj emisiji televizije Beograd spiker se obratio gošći sa: „Sudijko, . . .”⁴. Pojedini primeri, kojih sve više ima, mogu se pronaći i u dnevnoj ili nedeljnoj štampi. Tako imamo primere: „Čestitam, *viša inspektorko!*” kao naslov, zatim „Stipan Kopilović primio *urednicu* lista „Mundo Obrero”” itd. Evidentan je prodor formi ženskog roda i za ona zanimanja za koja se odskora i žene obučavaju. Tako imamo *bildere* i *bilderke*, vojnike i *vojnkinje* itd.

2. PROBLEM I EMPIRIJSKI MATERIJAL

U radu se pošlo od konstatacije S. Savić da govorna situacija utiče na izbor forme ženskog roda imenica kojima se označavaju titule ili zanimanja koja obavljaju ili imaju žene, u njenom istraživanju na dva filozofska fakulteta u Zagrebu i N. Sadu. Takođe na izbor utiče i lični stav govornika prema pitanju ravnopravnosti polova ili prema određenoj formi ženskog roda. Njeni zaključci su proveravani ovde u jednom drugom tipu institucije u kojoj ne postoji navika da se o jeziku razmišlja kao o sredstvu komunikacije sa

³ Posle Klajnovog teksta u NIN-u pod naslovom „Kralj Elizabeta” primećeno je znatno doslednije upotrebljavanje formi za ženski rod za titule i zanimanja na TV i radio programima. Ovo, naravno, ne može biti jedini razlog, ali je skretanje pažnje na ovaj problem putem članka u relativno popularnim novinama, verovatno, moralo uticati na one koji su u ovom članku bili kritikovani.

⁴ Podatak je zabeležen tokom gledanja emisije „KINO-OKO”, Septembar 1985.

metalingvističkog stanovišta (ispitanici Savićeve su bili nastavnici i studenti grupe za srpskohrvatski jezik i grupe za pedagogiju, što upućuje na određenu stečenu osetljivost za pravilan jezik zbog poslova za koje se studenti pripremaju, odnosno, kojima se nastavnici bave).

Odlučili smo da sprovedemo sličnu anketu u jednoj banci⁵ u kojoj su 85% zaposlenih žene (ukupno 355 zaposlenih), najraznovrsnijeg obrazovnog nivoa, a koji su već duže vremena zaposlene u toj banci. Proveravano je koliko često i u kojim prilikama se koristi forma ženskog roda da označi titulu ili zanimanje u banci. Da li ova tri važna faktora: pretežno ženski kolektiv, dugo poslovno druženje i različit obrazovni nivo, utiču na upotrebu forme ženskog roda ili, pak, ovim faktorima treba dodati i druga, psihološka ili jezička, o kojima je u literaturi već saopštavano.

Kao što je običaj i u drugim radnim organizacijama u nas, i u odabranoj banci se sistematizacija radnih mesta u pravilnicima nalazi isključivo u muškom rodu, osim zanimanja *spremačica*, koja i postoji samo u ženskom rodu,

TABELA 1: BROJ ZAPOSLENIH NA SVAKOM RADNOM MESTU U BANC

NAZIV	BROJ MUŠKARACA	BROJ ŽENA	UKUPNO
1. Predsednik	1	—	1
2. Potpredsednik	2	1	3
3. Savetnik	2	—	2
4. Direktor	9	4	13
5. Pomoćnik (direktora)	5	—	5
6. Viši savetnik	9	3	12
7. Sekretar (tehnički)	—	5	5
8. Šef	11	23	34
9. Stručni saradnik	13	54	67
10. Referent	21	135	156
11. Kontrolor	—	4	4
12. Inokorespondent	—	(3)	(3)*
13. Korespondent	—	(7)	(7)*
14. Blagajnik	1	2	3
15. Brojač	1	2	3
16. Stenograf*	—	—	—
17. Daktilograf	—	14	14
18. Teleksista	1	4	5
19. Kurir	3	—	3
20. Tehničar	1	—	1
21. Telefonista	—	1	1
22. Portir	10	—	10
23. Konobar	1	1	2
24. Analitičar*	—	—	—
25. Programer	—	1	1
26. Operater	2	7	9
27. Ekonom	1	—	1

* U sistematizaciji radnih mesta postoje sva ova zanimanja, ali u datoteci iz koje su uzeti podaci o broju radnika, zanimanja 12 i 13 potpadaju pod zanimanje 9, a zanimanje 24 pod zanimanje 10. Naziv 16 za zanimanje „stenograf” postoji u sistematizaciji, ali trenutno nije popunjeno.

⁵ Zahvaljujem se Vojvodanskoj banci — Udruženoj banci u N. Sadu koja mi je omogućila da sprovedem ovo empirijsko istraživanje u aprilu 1985.

pa je zbog toga isključena sa našeg spiska, a takođe i naziv *vozač* za koji, opet, ne postoji odgovarajuća forma ženskog roda⁶.

Za spisak titula (u tabeli 1 od 1 do 12, izuzev 7) i zanimanja (u tabeli 1 od 12 do 27) izdvojeni su sledećih 27 naziva poređanih uglavnom po hijerarhiji od najvišeg do najnižeg položaja u radnoj organizaciji, što, pretpostavljamo,

TABELA 2: BROJ ODGOVORA ISPITIVANE GRUPE U TRI KOMUNIKACIONE SITUACIJE

Spisak zanimanja u banci	I Da li ćeš <i>osloviti</i> žensku oso- bu sledećeg zani- manja formom:		II Da li ćeš pričati o ženskoj osobi sledećeg zani- manja formom:		III Da li ćeš <i>predstaviti</i> žensku osobu sledećeg zani- manja formom:	
	muškog roda	ženskog roda	muškog roda	ženskog roda	muškog roda	ženskog roda
1. Predsednik	15	16	16	15	13	18
2. Potpredsednik	17	14	18	13	15	16
3. Savetnik	17	14	19	12	18	13
4. Direktor	17	14	18	13	16	15
5. Pomoćnik (direktora)	21	10	20	11	20	11
6. Viši savetnik	23	8	24	7	21	10
7. Sekretar (teh- nički)	3	28	4	27	3	28
8. Šef	11	20	10	21	14	17
9. Stručni saradn.	21	10	20	12	21	10
10. Referent	24	7	23	8	25	6
11. Kontrolor	20	11	19	12	19	12
12. Inokorespon- dent	25	6	23	8	25	6
13. Korespondent	25	6	23	8	25	6
14. Blagajnik	7	24	6	25	6	25
15. Brojač	16	15	15	16	16	15
16. Stenograf	15	16	16	15	16	15
17. Daktilograf	9	22	9	22	9	22
18. Teleksista	20	11	20	11	21	10
19. Kurir	11	20	10	21	10	21
20. Tehničar	12	19	12	19	12	19
21. Telefonista	11	20	13	18	13	18
22. Portir	18	13	19	12	19	12
23. Konobar	6	25	6	25	6	25
24. Analitičar	17	14	19	12	18	13
25. Programer	17	14	19	12	19	12
26. Operater	17	14	16	13	19	12
27. Ekonom	28	3	28	3	28	3

⁶ Iako nominalno ne postoji, prikupila sam podatak o tome da u Gradskom saobraćaju u Novom Sadu (GRAS Novi Sad) radi kao vozač jedna žena i da u komunikacionoj situaciji, a i u drugim, zaposleni se u ovoj radnoj organizaciji, zbog izuzetnosti ovog slučaja, ponašaju drugačije nego što bi se očekivalo. Naime, oni kažu „vozačica autobusa” i i to uglavnom sa pozitivnom afektivnom obojenošću, pogotovo od strane ženskog dela kolektiva.

nije imalo uticaja na odlučivanje ispitanika za upotrebu forme roda. U tabeli 1 daje se spisak naziva za titule i zanimanja kao i broj žena, odnosno muškaraca zaposlenih na svakom od izdvojenih mesta u banci.

Anketiranje je vršeno individualno, sa svakim ispitanikom, a sa nekima je vođen razgovor nakon ankete otuda nije anonimno kao u slučaju Savićeve. Ispitanici su podjednako pripadali srednjoj i mlađoj generaciji. Uzimao se u obzir zaključak Mačekove da je tendencija kod sredovečnih ka upotrebi obe forme roda za označavanje zanimanja koja vrše žene, dok je kod mlađih konstatovana tendencija upotrebe samo muškog roda. Ukupno je odabrana 31 zaposlena osoba, što je oko 8% ukupnog broja zaposlenih u banci. Rezultati su dati u tabeli 2.

Ovoga puta pol ispitanika nije uzet u obzir jer D. Maček pominje da se čini da pol govornika nije značajan za odbir forme roda. Međutim, ovaj bi sud trebalo proveriti jer se može dovesti u vezu sa drugim sudom da se sredovečna generacija izjašnjava drugačije od mlađe.

O dobijenim rezultatima se diskutuje u interdisciplinarnom pristupu na taj način što se u obzir uzimaju tri aspekta objašnjavanja rezultata, i to: jezički, psihološki i socijalni, te se naša analiza može smatrati psihosociolingvističkom, a sve iz uverenja da se jezički fenomeni upotrebe ne mogu drugačije objašnjavati.

S obzirom na to da se podaci u ovom radu porede sa već objavljenima u radu S. Savić, u pristupu smo se koristili njenim metodom analize (up. tamo opširniji opis). Govornici su imali zadatak da sebe zamisle u tri odabrane komunikacione situacije: *I situacija* je OSLOVLJAVANJE, čija je karakteristika u tome što podrazumeva prisustvo obe osobe u komunikaciji licem u lice (na primer: „Predsednice, da li biste . . .”). *II situacija* je EVOKACIJA u kojoj dve osobe pričaju o trećoj koja u momentu razgovora nije prisutna (na primer: „Juče mi je telefonistkinja donela . . .”). *III situacija* je IDENTIFIKACIJA u kojoj jedna osoba predstavlja drugoj osobi treću, koja je u tom momentu prisutna u razgovoru (na primer: „Ovo je naša nova šefovica”).

Na osnovu 31 ispunjene ankete izvršena je sistematizacija odgovora na osnovu broja pozitivnih odgovora za ženski rod (ako su formu roda odabirali, ispitanici su stavljali znak +, a ako nisu, ostavljali su prazan prostor). Rezultati su klasifikovani u tri grupe (i dalje se u tekstu pozivamo na rezultate svrstane u ove tri grupe): a) od 1 do 10 pozitivnih odgovora za ženski rod određena je grupa MALI BROJ odgovora; b) od 10 do 20 odgovora kao SREDNJI BROJ; c) od 20 do 31 pozitivan odgovor kao VELIK BROJ.

Na ovaj način smo dobili podatke koji pokazuju u kojim bi se slučajevima više /manje/ srednje koristila forma ženskog roda od navedenih titula ili zanimanja.

Tako smo dobili tri grupe odgovora: (1) odgovori koji su pretežno na strani muškog roda za nazive titula i zanimanja koje vrše žene u odabranoj banci; (2) oni koji su pretežno za formu ženskog roda; (3) oni koji su podjednako za formu muškog i ženskog roda, sa manjim ili većim varijacijama.

3. REZULTATI I DISKUSIJA

(1) Titule i zanimanja koja su pretežno navođena u *muškom rodu*:

Titule	Zanimanja
pomoćnik (direktora) (21 : 10)	inokorespondent (25 : 6)
viši savetnik (23 : 8)	korespondent (25 : 6)
stručni saradnik (21 : 10)	ekonom (28 : 3)
referent (24 : 7)	

Odmah treba reći da ni jedna titula ili zanimanje u ovoj grupi, a i u ostalim dvema, nije dobila 100% odgovora samo u jednom rodu, (ovakav slučaj imamo u anketi Savićeve), već se uvek našao jedan broj odgovora u svakom pojedinačnom primeru i u nedominantnom rodu. Ovaj opšti podatak već govori o nesigurnosti ispitanika u banci kada sebe zamisle u nekoj govornoj situaciji. U realnoj upotrebi titula i naziva koji su u anketi navedeni je verovatno da se u velikom broju slučajeva zaposleni međusobno češće oslovljavaju ličnim imenom nego nazivom zanimanja.

Pogledajmo sada pojedinačna objašnjenja primera datih u tabeli 2.

Za titulu *pomoćnik* (21 : 10) čini se da je očigledno da se forma ženskog roda ne pojavljuje kao dominantna ako se podsetimo da je forma ženskog roda *pomoćnica* rezervisana za zanimanje kućne pomoćnice. Budući da je forma muškog roda drugačijeg značenja od forme ženskog roda, koristi se forma muškog u ovom slučaju da odredi značenje pomoćnika nekih poslova ili nekoga. Ovaj se naziv uvek koristi u nekoj sintagmi: *pomoćnik direktora*, *pomoćnik sekretara* itd. što, sintaksički posmatrano, uslozňuje celu sintagmu za izgovor. Moglo bi se reći da se u ovom slučaju i iz sintaksičkih razloga dominantnije koristi forma muškog roda. Valja, dalje, uočiti da se u celoj radnoj organizaciji nalazi samo pet muškaraca koji su pomoćnici, te se upotreba muškog roda može direktno dovesti u vezu sa onim što se nalazi u realnoj situaciji u banci. Tada bi se dobio podatak da društvena stvarnost direktno odražava jezičku, i obratno. Videćemo kasnije da to nije uvek slučaj.

Ako se pogleda hijerarhija titula datih u tabeli 1, one koje su najviše u odabranoj instituciji — na njima su zaposleni više muškarci nego žene. Tako se na mestu *višeg savetnika* nalazi devet zaposlenih od kojih su samo 3 žene. Moglo bi se zaključiti da je očekivan onda rezultat u kome bi se ogledala ovakva situacija, tj. da je ova titula korišćena dominantnije u muškom rodu (23 : 8), što ona i jeste. Međutim, jezičko „odslikavanje” bi u ovom slučaju takođe bilo jednostavno i uopšteno protumačeno. Znamo, naime, iz drugih izvora da se dvosložni nazivi ređe koriste u ženskom rodu nego u muškom, a razlog je verovatno u glomaznosti cele konstrukcije proširene još i dodatnim sufiksima za ženski rod. Savićeva pominje *višeg naučnog savetnika* i *naučnog saradnika* korišćenih u fakultetskoj hijerarhiji dominantno u muškom rodu upravo iz ovih razloga. Tako će *viša savetnica* biti ređe korišćena, sem, verovatno, u situacijama izrazite afektivne obojenosti kada govornik želi da izrazi bilo pozitivan ili negativan stav prema ženskoj osobi koja ima pomenutu titulu. Ostaje nejasno koliko bi više odgovora u ženskom rodu bilo u našoj anketi za ovu titulu ako bi je u ovoj organizaciji obavljale žene. Situacija sa

stručnim saradnikom (21 : 10) upravo na to upućuje. To je titula koja je na osmom mestu u hijerarhiji, a 54 žene i samo 13 muškaraca rade na takvom radnom mestu. Međutim, ipak je titula dominantno korišćena u muškom rodu (21 : 10), kao što je slučaj i sa nazivom *pomoćnik*. Možemo zaključiti da su razlozi za upotrebu dominantno forme muškog roda kod ovih naziva iz ekonomije jezika, a ne iz drugih razloga.

Referent (24 : 7) je ubedljivo žensko zanimanje u ovoj instituciji (135 žena i samo 21 muškarac obavlja ovaj posao), a opredeljenja ispitanika su pretežno za formu muškog roda. Moguće su dve forme za ženski rod i to *referentkinja* u istočnoj jezičkoj varijanti i *referentica* u zapadnoj, s tim što oblik sa završetkom na *-ica* u istočnoj varijanti ima afektivnu (negativnu) obojenost, dok je u zapadnoj varijanti završetak *-ica* koji označava ženu na ovoj funkciji, jedino prihvatljiv. Objašnjenje za formu muškog roda ovde može biti opet na nivou sintakse. Naime, uvek je naziv *referent* povezan u neku sintagmu, tj. uvek je referent za nekakve poslove, što bi u ženskom rodu još proširivalo celu konstrukciju. Osim toga, forma za ženski rod *referentkinja* ima teško izgovorljivu suglasničku grupu *-ntk-* koju govornici žele da izbegnu. Jedan je ispitanik rekao da ne bi znao da li da kaže *referentkinja* ili *referentica*, tako da i nesigurnost u odlučivanju za fusiks doprinosi ovde znatno manjem opredeljivanju za formu ženskog roda.

Ukratko bi se moglo konstatovati, na kraju diskusije ovih nekoliko primera, da je u spisku titula koje se najčešće koriste u muškom rodu, a koje su na samom vrhu hijerarhijske lestvice, niz jezičkih faktora koji dominiraju u odbiru forme za muški rod.

Kako objasniti podatke o zanimanjima dominantno navođenim u muškom rodu? *Inokorespondent* i *korespondent* dva su naziva stranog porekla, a forme su duge i relativno teškog izgovora pa je podatke moguće objasniti jezičkim razlozima. Treba naglasiti da ovu funkciju obavljaju uglavnom žene u ovom kolektivu. Tako su, pored (ne) mogućnosti za izgovor u korišćenju naziva zanimanja, bitne i dužine reči. Isto tako se može konstatovati da je mali broj ukupno zaposlenih na tom radnom mestu; svega je 3 inokorespondenta i 7 korespondenata, što, takođe, smanjuje mogućnost za frekventnu upotrebu ovih naziva zanimanja u svakodnevnoj konverzaciji. Znamo, takođe, iz drugih radnih organizacija da se dominantno koristi forma muškog roda. Ostaje ipak pitanje zašto se manji broj ispitanika (25 : 6) opredelio za upotrebu ženskog roda. Podaci podstiču na razmišljanje o tome da je podjednako važan faktor za davanje odgovora i to koju su osobu ispitanici imali na umu kada su anketu popunjavali. Ako su zamišljali imaginarnu osobu koja bi mogla biti ženskog roda i raditi na tom radnom mestu, onda su odgovori drugačiji. Na žalost, podatke ove vrste mi nemamo i na osnovu njih se ovde ne može zaključivati.

Prevalencija za formu muškog roda za zanimanje *ekonom* (28 : 3), koje nije na vrhu hijerarhijske lestvice, te se ne može objašnjavati socijalnim faktorima, može se, izgleda, objasniti jezičkim. Naime, forma ženskog roda *ekonomka*/*ekonomkinja* čini se neprihvatljivom (mada su tri odgovora data za ženski rod) zato što postoji dosta rasprostranjena upotreba naziva *ekonomist-*

kinja, ali za zanimanje žene stručnjaka za ekonomska pitanja, što je drugačijeg značenja od *ekonoma* u muškom rodu. Uz ovo objašnjenje valja dodati da je u celom kolektivu samo jedno radno mesto ekonoma i na njemu radi muškarac, te ispitanici nisu imali potrebe za sticanje navike za upotrebu forme ženskog roda.

Može se zaključiti, na kraju ove diskusije o nazivima pretežno u muškom rodu, da je podjednako uticalo na odlučivanje ispitanika mesto koje određena titula ima u hijerarhiji poslova u banci (više funkcije — muški rod), što je sociološki fenomen, koliko i razlozi jezičke prirode, a nisu zanemarljivi ni oni psihološke prirode: koga su ispitanici imali na umu kada su anketu popunjavali; kakav je afektivni stav ili prema formi ženskog roda ili prema osobi koja tu funkciju stvarno vrši u odabranom kolektivu, kao i stav prema ravnopravnosti polova u našem društvu uopšte.

(2) Kako objasniti primere koji su navođeni dominantno u formi ženskog roda? Na spisku su samo zanimanja, a nema ni jedne titule i to:

Zanimanja

sekretar (tehnički) (3 : 28)⁷
 blagajnik (7 : 24)
 daktilograf (9 : 22)
 konobar (6 : 25)

Pada u oči da su sva ova zanimanja uglavnom sa dna hijerarhijske lestvice, mada su objašnjenja za takvu upotrebu različita, a ne samo sociolingvističke prirode.

Zanimanje *daktilograf* je u ovoj organizaciji, kao i u mnogim drugim, dominantno žensko pa se i mogla očekivati upotreba forme ženskog roda. U ovoj radnoj organizaciji ima 5 *sekretara* i svih pet su, opet uobičajeno, žene, te se i ovde može dovesti upotreba sa realnim stanjem u kolektivu. *Konobar* i *blagajnik* (6 : 25) i (7 : 24) su dva zanimanja koja su veoma česta za ženske osobe u našem društvu, nezavisno od situacije u banci.

Međutim, ovakvo objašnjenje ne može biti i za naziv zanimanja *stenograf*, koje se nalazi u grupi odgovora sa polovinom u ženskom rodu. Kako objasniti to da zanimanja *stenograf* i *daktilograf*, za koje je potrebna slična stručna sprema i za njega se obučavaju uglavnom žene, nemaju istu upotrebu forme za ženski rod. Jedino objašnjenje je to što u banci već duže vreme mesto stenografa nije popunjeno, tako da ispitanici nisu mogle da zamisle neku konkretnu osobu koja obavlja posao stenografa u banci. Podaci iz drugih radnih organizacija⁸ u kojima postoje stenografi i muškarci i žene (zaposleni na ovom poslu već duže vreme) potvrđuju da se koristi ženski rod u sve tri komunikacione situacije. Možemo konstatovati da je prevalencija za ženski rod u banci tek u tendenciji i da je, možda, razlog tome to što je relativno manji broj stenografa nego daktilografa u nas uopšte i da je to zanimanje relativno novijeg datuma.

⁷ Broj u zagradi označava broj odgovora za muški/ženski rod u situaciji oslovljavanja.

⁸ Zahvaljujem H. Medeši za podatak iz Skupštine SAP Vojvodine.

(3) Zanimanja i titule koje bi se gotovo u podjednakom broju slučajeva koristile kako u formi muškog, tako i u formi ženskog roda su sledeće:

Titule	Zanimanja
predsednik (15 : 16)	brojač (16 : 15)
potpredsednik (17 : 14)	stenograf (15 : 16)
savetnik (17 : 14)	teleksista (20 : 11)
direktor (17 : 14)	kurir (11 : 20)
šef (11 : 20)	tehničar (12 : 19)
kontrolor (20 : 11)	telefonista (11 : 20)
	portir (18 : 13)
	analitičar (17 : 14)
	programer (17 : 14)
	operater (17 : 14)

Na prvi pogled se ne može uočiti pravilnost za odgovore jer se na listi nalaze različita zanimanja i titule sa hijerarhijske liste radnih mesta.

Za titule *predsednik* i *potpredsednik* sigurno je veliki broj odgovora kako za muški tako i za ženski rod pod uticajem onoga što se danas može čuti u sredstvima masovne komunikacije u nas. Naime, s obzirom na činjenicu da je predsednica vlade u ovom trenutku u nas žena (što je slučaj i u Velikoj Britaniji), a pod uticajem saveta filologa za doslednu upotrebu formi ženskog roda. U odabranoj instituciji na položaju predsednika banke je muškarac, a među tri potpredsednika, dva su muškarci, što, mislimo, nema direktnog uticaja na odlučivanje za formu ženskog, odnosno muškog roda.

Na dužnostima *direktora* i *šefa* u banci nalazimo zaposlene i muškarce i žene, ali značajno više muškaraca *direktora* (od ukupno 13, njih 9 su muškarci), dok je na položaju *šefa*, koji je u hijerarhiji iza direktora, više žena (od ukupno 34 osobe, 23 su žene). S. Savić navodi da je u fakultetskoj hijerarhiji *direktor* važna funkcija (odmah iza dekana fakulteta dolaze direktori pojedinačnih instituta kojih ima ukupno 7). U njenoj anketi daleko je više odgovora bilo za formu ženskog roda u sve tri komunikacione situacije (nešto izrazitije u situaciji evokacije). Dakle, i kada je ova titula na samom vrhu hijerarhijske lestvice fakulteta, odgovori su bili više za ženski rod, dok je u banci, mada je ovaj položaj hijerarhijski visok, na četvrtom mestu, ipak je samo polovina odgovora bila za formu ženskog roda. Razlike u odgovorima treba tražiti u metalingvističkom osećaju za jezik ispitanika dveju grupa. Čini se da se potvrđuje već na nekoliko diskutovanih primera pretpostavka da je takva sposobnost ispitanika u banci, koji se inače ne bave posebno nijansama jezičkog izražavanja, manja.

Što se tiče forme ženskog roda za titulu *šefa*, koja može glasiti *šefovica* ili *šefica*, uočavaju se istovetne razlike u fakultetskoj i bankovskoj sredini kao i kod *direktora*. Za razliku od fakultetske, u kojoj je dominantnije forma ženskog roda u sve tri govorne situacije, s tim što su se od dve moguće forme ispitanici odlučivali za formu *šefovica*, dok su za formu *šefica* rekli da je afektivno negativno obojena (u zagrebačkoj sredini forma *šefica* jedina je moguća), ispitanici u banci nisu smatrali da između ove dve ima ikakve razlike. Treba primetiti da je broj odgovora za formu ženskog roda od *šef* na samoj granici

da bude dominantno u ženskom rodu (11 : 20), što može dovesti do zaključka da je ta distinkcija kod upotrebe jedne od dve moguće forme ono što unekoliko zbunjuje govorne predstavnike u ovoj sredini. Možemo titulu *šef* u formi ženskog roda, izrazito korišćenu u banci, objasniti velikim brojem žena zaposlenih na tom mestu.

Titulu *kontrolora* imaju samo 4 osobe i sve četiri su žene. Upotreba forme ženskog roda je na granici srednjeg i malog broja odgovora u ženskom rodu. Kako objasniti podatak da se ispitanicima nije činilo da bi *kontrolorka* bila adekvatna forma? Iako je ova reč duga, ona nije i komplikovana za izgovor te jezički problemi ovde ne mogu dati objašnjenje. Čini se da značenje kontrole, pa ako se tome doda da tu kontrolu obavlja ženska osoba, budi negativan stav kod ispitanika te su zato želeli da izbegnu formu ženskog roda. Ovaj sud bi se morao proveriti u direktnom razgovoru sa svima onima koji imaju bilo kakve kontakte sa osobama koje obavljaju posao kontrolora.

Kod naziva *brojač* za formu ženskog roda opredelila se oko polovine ispitanika. U banci ih ima svega 3, a od toga su 2 žene. Čini se da su neki ispitanici osetili formu ženskog roda *brojačica* odgovarajućoj za neku mašinu, a ne za čoveka, odnosno ženu, te su tu formu izbegavali.

I primer *teleksiste* je na granici onih odgovora koji su između srednje i malo odgovora za ženski rod. Oblik *teleksistkinja* čini se dug i težak za izgovor, i ukupno je mali broj takvih zanimanja u organizaciji (svega 5), a većina su žene. *Telefonistkinja* je, međutim, na granici srednjeg i velikog broja odgovora za formu ženskog roda (11 : 20). U celoj banci ima samo jedna osoba koja obavlja ovaj posao i ona je žena. Verovatno bi se u realnoj situaciji našao veći broj odgovora za ženski rod. Ako bi se prihvatio teorijski stav da stvarnost uslovljava jezik, onda bismo mogli očekivati da će veća mogućnost upotrebe forme za ženski rod usloviti takvu upotrebu.

Analitičar, programer i operater su tri zanimanja koja su svrstana u grupu podjednakih odgovora za ženski i muški rod, ali sa većom upotrebom muškog roda. Ova su zanimanja nova, kako u banci tako i uopšte, tako da je bilo koji od ovih naziva još uvek nešto što se tek prihvata. Iako su na ovim mestima u ovoj banci zaposlene uglavnom žene, moguće je da druge ljude na takvim mestima ili sreću ili očekuju da sretnu pre muškarce nego žene, te je i njihovo opredeljivanje više za formu muškog roda i očekivano.

Na mestima *kurira, portira i tehničara* zaposleni su muškarci u ovoj banci, a odgovori su uglavnom podeljeni, čak i više u ženskom rodu. Međutim, pitanje je opet kako bi se u stvarnoj komunikaciji ljudi izražavali. Što se jezičkog aspekta tiče, forme za ženski rod *kurirka, portirka i tehničarka* jesu reči lake za izgovor.

Kada se porede rezultati u tri komunikacione situacije, uočava se neočekivan rezultat — nema velikih razlika u broju odgovora za upotrebu ženskog roda u odnosu na muški rod u zavisnosti od tri navedene komunikacione situacije. Moguće je da su ispitanici već duže vreme zaposleni u banci i da su postigli visok stepen poznatosti i međusobne solidarnosti, te se u situaciji OSLOVLJAVANJA najčešće oslovljavaju po imenu, a ne titulom ili zanimanjem. Otuda se nisu mogli u potpunosti zamisliti u realnim govornim situacijama u svojoj instituciji. Isto tako je moguće da je ispitanicima bilo

neobično uputstvo za ispunjavanje ankete koje je glasilo da se ne uzima u obzir oslovljavanje ili identifikacija sa „drugarica + titula ili zanimanje”.

Takvo označavanje osobe koja radi u ovoj banci je, verovatno, prirodne za dati tip verbalnog komuniciranja, nakon mnogo godina rada u njoj.

Ako se ovi rezultati porede sa rezultatima S. Savić u pogledu razlika u upotrebi roda u 3 komunikacione situacije, pokazuje se da se naši podaci više podudaraju sa podacima dobijenim anketiranjem studenata nego sa podacima anketiranja profesora iz fakultetske sredine. Populacija studenata, kao i populacija u banci za razliku od stručnjaka za jezik, nije, dovoljno osetljiva na kontekstualne razlike koje se odnose na tipove komuniciranja licem u lice, kao što je u situaciji oslovljavanja i identifikacije i one kada osoba o kojoj je reč nije prisutna u trenutku govora o njoj. Tako smo dobili podatak da je, pored niza već uočenih faktora relevantnih za upotrebu forme ženskog roda (o kojima su govorile Mačekova i Savićeva), relevantno i metajezličko osećanje — analiza jezika jezikom. Isto tako smo napomenuli da bi mogla biti značajna i frekvencija upotreba određenog zanimanja ili titule u datoj radnoj organizaciji. Koji će, međutim, od nabrojanih faktora relevantnih za odabir prevagnuti, zavisi od niza (nekada nepredvidljivih) faktora. Buduća bi istraživanja trebalo bolje da osvetle taj fenomen.

Z A K L J U Č A K

Sprovedeno je empirijsko istraživanje o upotrebi formi roda za označavanje titula i zanimanja u jednoj specifičnoj radnoj organizaciji — u banci — s ciljem da se dobijeni podaci uporede sa već poznatim u literaturi iz drugih tipova radnih organizacija, kakva je fakultetska, da bi se sagledali faktori za upotrebu forme ženskog roda u zavisnosti od jezičkih, psiholoških i socijalnih faktora. U ovom istraživanju odabran je mali uzorak ispitanika iz banke te se dobijeni rezultati mogu smatrati samo kao putokaz da dalja iscrpnija istraživanja uočene problematike.

Dva su markantna rezultata ove analize. Prvi ne potvrđuje nalaz poznat u literaturi (S. Savić) da tip komunikacione situacije zahteva veću ili manju frekvenciju upotrebe formi ženskog roda za obeležavanje titula i zanimanja u radnim organizacijama kakve su banke. Drugi potvrđuje rezultate dobijene u drugim istraživanjima: nazivi zanimanja ili titule koje se nalaze na nižem mestu hijerarhijske lestvice češće su u formi ženskog roda nego one koje su na višem mestu. Ovo se kod nas potvrđuje iako je očigledno da se hijerarhijske lestvice međusobno razlikuju na fakultetima i drugim radnim organizacijama (kao što je odabrana banka). Naime, rigoroznijom se čini distanca između *profesora* i *asistenta* na fakultetu nego između *predsednika* i *šefa* u banci (s obzirom na godine, stručnu spremu, posao itd.). Ukoliko je mogućnost za uspostavljanje solidarnosti među pojedincima u hijerarhiji veća, utoliko će se komunikacija među njima odvijati po pravilima neformalnog komuniciranja. Upotrebe imena, a ne titule ili zanimanja, u situacijama koje smo mi za analizu odabrali, potvrđuje uspostavljen odnos solidarnosti među hijerar-

hijski udaljenim članovima kolektiva (na fakultetu i u banci). Sem jezičkih faktora, kao što su dužina reči ili težina izgovora forme za označavanje osobe ženskog pola, može se računati i sa frekvencijom upotrebe određene reči, pored već uočenih socijalnih i psiholoških faktora: stavovi prema pitanju ravnopravnosti polova ili afektivna obojenost određene forme ženskog roda.

Ovo empirijsko istraživanje je sprovedeno s ciljem da se otvore istraživački problemi, a ne da se reše. Buduća bi istraživanja ovog problema morala uzeti u obzir i nedostatke koji proističu iz odabranog metoda — anketiranja. Dodatni materijal iz stvarne govorne upotrebe bi bio neophodan da se odrede upotrební kontinuumi svakog pojedinačnog zanimanja ili titule.

L I T E R A T U R A

- Adler, M. (1978), *Sex differences in human speech: A sociolinguistic study*, Hamburg, Helmut Buske Verlag.
- Babić, S. (1973), *Sročnost (kongruencija) u savremenom hrvatskom književnom jeziku*, Zbornik zagrebačke slavističke škole I/1, Zagreb.
- Iveković, R. (1980), *Ljubav za Sofiju: Sofijin jezik*, Filozofska istraživanja, Beograd, sv. 1.
- Kalodera, D. (1979), *Jezik i spol*, Zbornik radova sa prvog jugoslovenskog kongresa Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, Beograd (objavljeno u *Godišnjaku Društva knj.* 3).
- Kalodera, D. (1981), *O jeziku i spolu*, Delo, Beograd, knj. 4.
- Labov, W. (1966), *Hypercorrection by the lower middle class as a factor in linguistic change*, W. Bright (ed.), *Sociolinguistics* The Hague, Mouton.
- Lackoff, R. (1975), *Language and Woman's Place*, New York, Harper and Row.
- Maček, D. (1984), *The usage of common gender nouns in Serbo-Croatian*. Referat pročitan na 7 AILA kongresu u Briselu, sekcija Jezik i pol, avgust 1984.
- Milanović, Đ. (1981), *Jezik ženske štampe*, Delo, Beograd, knj. 4.
- Rajić, Lj. (1982), *Jezik i pol*, Kultura, Beograd, knj. 57/58.
- Rothstein, R. A. (1973), *Sex, gender and the October revolution*, S. R. Anderson and P. Liparski (eds.), *A Festschrift for Morris Halle*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Schwarz, E. (1952), *Orts- und Personennamen*, W. Stammer (ed.), *Deutsche Philologie im Aufriß*, knj. 1, Berlin, Schmidt.
- Skutnabb-Kangas, T. and O. Heinamaki (1979), *When this very prestigious researcher met Mrs. average housewife, or: where have all the women gone . . .*, *Journal of pragmatics*, knj. 3, sv. 6, North Holland Publ. Company, Amsterdam, 507—519.
- Trudgill, P. (1974), *Sociolinguistics; An introduction*, Harmondsworth Penguin Books. (poglavlje: „Language and sex”, 84—102).
- Vince, Z. (1955), *Drugarica direktor, gospoda profesor ili drugarica direktorica, gospoda profesorica?* Jezik, Zagreb knj. 4.

neobično uputstvo za ispunjavanje ankete koje je glasilo da se ne uzima u obzir oslovljavanje ili identifikacija sa „drugarica + titula ili zanimanje”.

Takvo označavanje osobe koja radi u ovoj banci je, verovatno, prirodne za dati tip verbalnog komuniciranja, nakon mnogo godina rada u njoj.

Ako se ovi rezultati porede sa rezultatima S. Savić u pogledu razlika u upotrebi roda u 3 komunikacione situacije, pokazuje se da se naši podaci više podudaraju sa podacima dobijenim anketiranjem studenata nego sa podacima anketiranja profesora iz fakultetske sredine. Populacija studenata, kao i populacija u banci za razliku od stručnjaka za jezik, nije, dovoljno osetljiva na kontekstualne razlike koje se odnose na tipove komuniciranja licem u lice, kao što je u situaciji oslovljavanja i identifikacije i one kada osoba o kojoj je reč nije prisutna u trenutku govora o njoj. Tako smo dobili podatak da je, pored niza već uočenih faktora relevantnih za upotrebu forme ženskog roda (o kojima su govorile Mačekova i Savićeva), relevantno i metajezličko osećanje — analiza jezika jezikom. Isto tako smo napomenuli da bi mogla biti značajna i frekvencija upotreba određenog zanimanja ili titule u datoj radnoj organizaciji. Koji će, međutim, od nabrojanih faktora relevantnih za odбір prevagnuti, zavisi od niza (nekada nepredvidljivih) faktora. Buduća bi istraživanja trebalo bolje da osvetle taj fenomen.

Z A K L J U Č A K

Sprovedeno je empirijsko istraživanje o upotrebi formi roda za označavanje titula i zanimanja u jednoj specifičnoj radnoj organizaciji — u banci — s ciljem da se dobijeni podaci uporede sa već poznatim u literaturi iz drugih tipova radnih organizacija, kakva je fakultetska, da bi se sagledali faktori za upotrebu forme ženskog roda u zavisnosti od jezičkih, psiholoških i socijalnih faktora. U ovom istraživanju odabran je mali uzorak ispitanika iz banke te se dobijeni rezultati mogu smatrati samo kao putokaz da dalja iscrpnija istraživanja uočene problematike.

Dva su markantna rezultata ove analize. Prvi ne potvrđuje nalaz poznat u literaturi (S. Savić) da tip komunikacione situacije zahteva veću ili manju frekvenciju upotrebe formi ženskog roda za obeležavanje titula i zanimanja u radnim organizacijama kakve su banke. Drugi potvrđuje rezultate dobijene u drugim istraživanjima: nazivi zanimanja ili titule koje se nalaze na nižem mestu hijerarhijske lestvice češće su u formi ženskog roda nego one koje su na višem mestu. Ovo se kod nas potvrđuje iako je očigledno da se hijerarhijske lestvice međusobno razlikuju na fakultetima i drugim radnim organizacijama (kao što je odabrana banka). Naime, rigoroznijom se čini distanca između *profesora* i *asistenta* na fakultetu nego između *predsednika* i *šefa* u banci (s obzirom na godine, stručnu spremu, posao itd.). Ukoliko je mogućnost za uspostavljanje solidarnosti među pojedincima u hijerarhiji veća, utoliko će se komunikacija među njima odvijati po pravilima neformalnog komuniciranja. Upotrebe imena, a ne titule ili zanimanja, u situacijama koje smo mi za analizu odabrali, potvrđuje uspostavljen odnos solidarnosti među hijerar-

hijski udaljenim članovima kolektiva (na fakultetu i u banci). Sem jezičkih faktora, kao što su dužina reči ili težina izgovora forme za označavanje osobe ženskog pola, može se računati i sa frekvencijom upotrebe određene reči, pored već uočenih socijalnih i psiholoških faktora: stavovi prema pitanju ravnopravnosti polova ili afektivna obojenost određene forme ženskog roda.

Ovo empirijsko istraživanje je sprovedeno s ciljem da se otvore istraživački problemi, a ne da se reše. Buduća bi istraživanja ovog problema morala uzeti u obzir i nedostatke koji proističu iz odabranog metoda — anketiranja. Dodatni materijal iz stvarne govorne upotrebe bi bio neophodan da se odrede upotrební kontinuumi svakog pojedinačnog zanimanja ili titule.

L I T E R A T U R A

- Adler, M. (1978), *Sex differences in human speech: A sociolinguistic study*, Hamburg, Helmut Buske Verlag.
- Babić, S. (1973), *Sročnost (kongruencija) u savremenom hrvatskom književnom jeziku*, Zbornik zagrebačke slavističke škole I/1, Zagreb.
- Iveković, R. (1980), *Ljubav za Sofiju: Sofijin jezik*, Filozofska istraživanja, Beograd, sv. 1.
- Kalodera, D. (1979), *Jezik i spol*, Zbornik radova sa prvog jugoslovenskog kongresa Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, Beograd (objavljeno u *Godišnjaku Društva knj.* 3).
- Kalodera, D. (1981), *O jeziku i spolu*, Delo, Beograd, knj. 4.
- Labov, W. (1966), *Hypercorrection by the lower middle class as a factor in linguistic change*, W. Bright (ed.), Sociolinguistics The Hague, Mouton.
- Lackoff, R. (1975), *Language and Woman's Place*, New York, Harper and Row.
- Maček, D. (1984), *The usage of common gender nouns in Serbo-Croatian*. Referat pročitan na 7 AILA kongresu u Briselu, sekcija Jezik i pol, avgust 1984.
- Milanović, Đ. (1981), *Jezik ženske štampe*, Delo, Beograd, knj. 4.
- Rajić, Lj. (1982), *Jezik i pol*, Kultura, Beograd, knj. 57/58.
- Rothstein, R. A. (1973), *Sex, gender and the October revolution*, S. R. Anderson and P. Li-pariski (eds.), A Festschrift for Morris Halle, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Schwarz, E. (1952), *Orts- und Personennamen*, W. Stammer (ed.), Deutsche Philologie im Aufriß, knj. 1, Berlin, Schmidt.
- Skutnabb-Kangas, T. and O. Heinamaki (1979), *When this very prestigious researcher met Mrs. average housewife, or: where have all the women gone . . .*, Journal of pragmatics, knj. 3, sv. 6, North Holland Publ. Company, Amsterdam, 507—519.
- Trudgill, P. (1974), *Sociolinguistics; An introduction*, Harmondsworth Penguin Books. (poglavljje: „Language and sex”, 84—102).
- Vince, Z. (1955), *Drugarica direktor, gospođa profesor ili drugarica direktorica, gospođa profesorica?* Jezik, Zagreb knj. 4.

Slavica Šokica

PSIHOLINGVISTIČKI ASPEKTI GRAFITA U NOVOM SADU*

*Radeno pod rukovodstvom prof. dr
Svenke Savić*

1. U V O D

Grafiti su zidni napisi (reči, fraze, rečenice, tekstovi, nekada dopunjeni crtežima) koje nalazimo na javnim zgradama ili stambenim objektima različite vrste. Vlada uverenje da su grafiti odraz čovekove potrebe da podeli svoje misli i osećanja sa ljudima, da označi svoj socijalni i kulturni identitet i da odredi svoj odnos prema ljudima koji pripadaju ili istoj grupi ili nekoj zvan nje.

Do sada se izučavanje grafita najintenzivnije odvijalo u domenu pojedinačnih disciplina kakve su sociologija ili literatura, ali se pokazalo da se ovaj kulturni fenomen može i treba izučavati u saradnji stručnjaka različitih disciplina kakve su lingvistika, sociologija, psihologija, kao i različitih oblika umetnosti, pre svega likovne i literature.

Svedoci smo danas da se grafitima poklanja dovoljna pažnja u svetskoj literaturi, dok se u domaćoj pojavljuju ili prevodi onoga što je na stranim jezicima istraženo, prikupljeno (kao što je slučaj sa knjigom D. Andrića, 1985) ili prepričavanja o onome što su strani autori do sada o grafitima rekli¹ (up.

* Rad je nagrađen prvom nagradom na konkursu koji je Univerzitet u Novom Sadu raspisao povodom dana Republike u 1985. godini. U štampanoj verziji su načinjene dopune shodno primedbama recenzenata rada.

¹ Sem pomenutih časopisa, o grafitima je govoreno u različitim emisijama na televiziji, pisano u dnevnoj štampi, ali uvek impresionistički bez istraživačkih rezultata iz naše sredine.

Velik broj grafita su psovke, često pisane na engleskom jeziku, najčešće na ulazima u stambene zgrade (pored toga što su očekivane na mestima kao što su klozeti). Ni psovke nisu uvrštene u naš korpus.

Iz svega do sada obrazloženog vidi se da je za analizu odabran selektivan i mali broj grafita koji se analiziraju prema formalnim kriterijima (ukupno 6) i prema sledećem sadržaju: (1) imena muzičkih grupa, (2) lična imena, (3) intimne poruke, i (4) politički grafiti. Moguće je, kao što smo već napomenuli, podeliti grafite prema različitim kriterijima, pa i čisto jezičkim. Na primer, u svom radu Dürmüller primenjuje klasifikaciju govornih činova i *teorije o govornim činovima* J. Searla (1969) nastale u okviru filozofije jezika³. Mada se čine interesantni rezultati dobijeni primenom ove teorije, mi je u radu ne primenjujemo jer se pokazuje teškoća kada se primeni na grafite od samo jedne reči, kakve su, na primer; *ljubav*, *SIDA*, u kojima je teško odlučiti o kojem tipu govornog čina se radi.

Već iz ovog dugog spiska metodoloških pitanja u istraživanju grafita jasno se pokazuje da je potrebno vrlo oprezno tumačiti različite elemente konteksta u kojima grafit nastaje, psihološkog i socijalnog, da bi se adekvatno objasnilo značenje ili poruka namenjena primaocu.

3. REZULTATI I DISKUSIJA PRIKUPLJENIH PODATAKA

Prvi neočekivan rezultat jeste da je pronađen, prema navedenim kriterijima, mali broj grafita. Objašnjenje je sledeće. Odabrani objekti, kao što su škole, gde smo očekivali više grafita mladih, krečeni su tokom leta te su svi grafiti, nastali pre krečenja, zbrisani, a postoji kontrola u školama koja vodi računa o šistoći zidova kako spolja tako i unutar škole. Uopšte je u našoj sredini tolerancija prema pisanju grafita minimalna, te brzo nakon nastanka bivaju uklanjanji. Ako bismo prihvatili jednu od tvrdnji psihologa da se pisanjem grafita želi uspostaviti veza između pojedinca i sredine u kojoj živi, onda se uklanjanje grafita može tumačiti da se društvenim merama pojedinac upućuje na drugačije forme komuniciranja, prihvatljivije u društvu.

Drugi je očekivan rezultat da su grafiti dominantno pisani na stranom jeziku uglavnom engleskom, ili na srpskohrvatskom, a nije pronađen ni jedan pisan na jezicima narodnosti. Izuzetak su samo zapisana lična imena (nekoliko iz mađarskog sistema imena, kao što je, na primer, *Marika*, ali nismo pronašli i na jezicima drugih narodnosti). Kako tumačiti ovaj podatak? Ako bi se podaci objašnjavali u svetlu ravnopravnosti jezika i pisama, činio bi se neočekivanim. Bilo bi predvidljivo da će se pojaviti zapisi na mađarskom jeziku onih pošiljalaca poruka koji su predstavnici jezika narodnosti. Podatak se

³ Teorija govornih činova (*speech act theory*) J. Searla (1969) je teorija govorne upotrebe koja podrazumeva nameru govornika za izgovaranje iskaza koji može biti tvrdnja, uputstvo, zapovest, naredba itd. Searle je ustanovio finitnu listu ovakvih govornih činova kojima se može izraziti ukupna jezička komunikacija. Primenjena na problematiku grafita, takva bi analiza značila da jedno uputstvo kakvo je u grafitu *Rock this town* (Uzdrmajte ovaj grad) ima u svojoj osnovi nameru da aktivno utiče na primaoca poruke, da ga natera da nešto uradi. Zapovest kao što je u iskazu *I wanna be free* (koji je Dürmüller našao) obaveza je onoga ko je grafit pisao na neki određeni budući put (Želim biti slobodan).

dovodi u vezu sa drugim, u literaturi poznatim, a kojim se tvrdi da grafiti imaju internacionalnu tendenciju te da se u pismu i jeziku mogu pronaći neke opšte karakteristike, važeće u različitim jezicima i kulturama. Ako bi poruka bila poslata na jednom od jezika narodnosti, bila bi upućena manjem broju potencijalnih čitalaca i gubio bi se karakter opštosti.

Očekivan je podatak da su odabrani grafiti pisani i na engleskom jeziku, što konstatuju i druga istraživanja u drugim zemljama. Već se površnim pregledom ovakvih napisa može utvrditi da se radi o imenima popularnih muzičkih grupa u svetu, kao i o nekim domaćim grupama čiji su nazivi imitacija engleskih. Zabeležene su i neke složenije poruke na engleskom (pored pomenutih psovki), često sa pogreškama bilo u sintaksi bilo u pisanju. To upućuje na zaključak da se ne radi o piscima poruka koji poznaju engleski jezik već o imitatorima. Naš bi se podatak mogao porediti sa podacima iz Švajcarske o kojima saopštava Dürmüller. Konstatuje se da je najčešći tip grafita ubacivanje strane reči u tekst napisan na maternjem jeziku (francuskom, nemačkom ili italijanskom). Engleski je jezik, kao i svuda, i u grafitima u Švajcarskoj veoma rasprostranjen, što pokazuju i statistički podaci o jeziku grafita iz Berna: nemački 68%, engleski 27%, italijanski 3%, francuski 1%. I u ovim podacima, kao i u našim, izbor jezika treba povezati sa informacijom koju grafit nosi, tj. sa temom grafita. Ako se ove dve komponente povežu, u pomenutim švajcarskim podacima dobijaju se sledeći rezultati:

<i>tema grafita</i>	<i>jezik grafita</i>
vojska, rat	nemački 40%, engleski 40%, francuski 20%
politika	nemački 57%, engleski 21%, francuski 22%
droga	nemački 40%, engleski 40%, francuski 20%
muzika	engleski 93%, italijanski 7%.

Statistički su značajni rezultati dobijeni za muziku kao tematsku oblast izrazito saopštavani na engleskom jeziku, dok su ostali sadržaji manje izraziti.

Sledeći interesantan podatak naše analize tiče se pravopisne doslednosti. Naime, poznata je činjenica da se u istočnoj varijanti srpskohrvatskog jezika sva strana imena transkribuju u odgovarajuću fonološku formu bilo da su napisana ćirilicom ili latinicom. Praksa je u zapadnoj polovini srpskohrvatskog jezika drugačija — nazivi imena se čuvaju u originalu. Šta je sa ostvarivanjem ove pravopisne prakse u grafitima pisanim u Novom Sadu? Gotovo sva se pišu u originalu. Kao objasniti ovu pojavu? Čini se da bi odabrana imena poznatih muzičkih rok-grupa napisana u transkribovanoj formi, bilo latinicom bilo ćirilicom, imala slabiju afektivnu vezu pošiljalaca poruke prema ovim grupama. U Beogradu (u podzemnom prolazu) napisano je ima *Dži Biz* ćirilicom i transkribovano. Moglo bi se pretpostaviti da se pravopisna praksa ne ostvaruje svuda jednako u istočnoj polovini srpskohrvatskog jezika i da na nju deluju i neki faktori tradicije, opšte poznatosti engleskog jezika i sl. Za sada ovaj podatak traži dalju specifikaciju u objašnjenju.

Pronađeno je nekoliko zapisa ćirilicom. To su zapisi tipa: *Mira + Aca* (u značenju *Mira voli Acu*, *Mira i Aca se vole*) nekada uokvireni srcem.

Pretpostavka je da ih pišu deca osnovnoškolskog uzrasta za koji je ovo kliše predstavljanja ljubavi, barem u školama na srpskohrvatskom jeziku⁴. U osnovnoj školi, pogotovu mladi uzrasti dominantnije pišu ćirilicom u odeljenjima sa nastavom na srpskohrvatskom maternjem jeziku. Drugih napisa ćirilicom nismo pronašli.

Možemo zaključiti u ovom delu analize da su grafiti pisani dominantno latinicom. Mada je korpus empirijskih podataka mali, za našu psiholingvističku analizu su ovi podaci od koristi za diskusiju o intenciji pošiljaoca poruke u onim slučajevima kada sam ima mogućnost odlučivanja koje će od dva znana pisma odabrati. Čini se da je pismo u direktnoj vezi ne samo sa onim što je želja pošiljaoca da saopšti primaocu, već i staranje pošiljaoca o znanju pisama kod primaoca. Naime, sem predstavnika srpskohrvatskog jezika ćirilčke napise mogu pročitati još Rusini, dok Slovaci, Rumuni, Mađari koriste samo latiničko pismo.

Što se tiče tipa slova, konstatuje se kao prvo da dominiraju štampana nad pisanim, a onda se uočava tipična ornamentika za slova grafita. Boja slova nije raznovrsna. Dominira crna, a za njom slede crvena i zelena (što bi se mogao objasniti činjenicom da se poslednjih godina ne mogu kupiti sve nijanse boja spreja ili masnih boja kojima se zidne poruke žele ovekovečiti). Ove boje spadaju u spektar osnovnih boja o kojima saopštavaju i drugi istraživači.

Uočava se međuzavisnost boje i tipa slova za određene poruke. Na primer, poruke o pankerima obično su pisane crnom bojom a sa slova curi boja. Ako se radi o porukama pisanim kredom, uočava se šarenilo različitih boja, ali dominira bela. Boja se može dovesti u vezu sa pošiljaocem poruke — mlađa deca pišu kredom, stariji sprejom i masnom bojom. Dalje, može se dovesti u vezu sadržina poruke sa bojom. Tako će grafit PLAVI ORKESTAR biti napisan crnom bojom, a preko njega drugi grafit NEW PRIMITIVES crvenom (oba sprejom što pokazuje nameru pošiljaoca poruke da grafit ima dugi vek). Pisanjem preko drugog grafita želi se protestovati protiv konkurentske grupe.

Ovim je delimično već objašnjeno kojim se sredstvima grafiti pišu. To su, pre svega različiti sprejovi, zatim masna boja, a često se koriste i raznobojne krede. Sredstvo nam kazuje o nameri pošiljaoca poruke da poruka dugo/kratko traje na datoj površini. Očigledno je da naziv muzičke grupe ЯЕХ ILUSIVII kada je napisan masnom bojom, pri tom na mostu, visoko na betonskoj površini gde ju je teško dosegnuti i izbrisati ili preko nje drugu napisati. Otuda se i dužina održavanja grafita mora posmatrati i u zavisnosti

⁴ U domaćoj literaturi nije detaljnije ispitivana upotreba latinice i ćirilice u osnovnim i srednjim školama u Novom Sadu, sem istraživanja S. Savić koje je u toku. Njeni rezultati pokazuju da se učenici završnih razreda osnovne i srednje škole dominantno koriste latinicom u većini slučajeva, ali da postoje neki faktori upotrebe koji ovu osnovnu liniju pomeraju ka ćirilici. U svom radu o ravnopravnosti pisama u sredstvima javnog informisanja i administraciji u SR Crnoj Gori, za koju bi se pretpostavilo da je ćirilica više od latinice u upotrebi, V. Mićović (1984) konstatuje za situaciju u školama sledeće: „Iako je prvo pismo koje dak u Crnoj Gori počinje učiti ćirilica, iz srednje škole... 70% njih izlazi sa latinicom kao pismom *sopstvenog izbora* i spontane prakse” (podvukla S. Š.).

od sredstva kojim je pisan, od mesta na kojem se nalazi (pristupačno/nepristupačno brisanju).

Ako se, na kraju, pogledaju mesta na kojima su zabeleženi grafiti u gradu, može se videti da većina pripada užem centru. Time se potvrđuje podatak drugih istraživača da će se ovakve poruke anonimnih pošiljalaca nalaziti na vrlo prometnim mestima gde ih veliki broj primalaca može uočiti. Mnogo više smo ih pronašli na većim stambenim zgradama sa ravnim zidovima nego na javnim objektima.

Na kraju razmatranja formalnih kriterija na osnovu kojih smo opisali grafite možemo zaključiti da se njihovo objašnjavanje može uspešno izvršiti samo ako se kriteriji dovedu u međusobnu vezu, kako smo to u nekoliko slučajeva ovde pokušali. Svakako da svaki od njih traži i mnoga dodatna objašnjenja.

Druga grupa kriterija odnosila se na sadržinu poruka koje se grafitima pružaju. Pada u oči neočekivan podatak da ne postoji ni jedan politički motivisan grafit. U tom pogledu čini se da je novosadska situacija specifična jer istraživači u svetu, a i kolege u beogradskoj sredini konstatuju da se ovakve sadržine nalaze u grafitima. Možda je politički već to što ih nismo pronašli, kao i posredno tumačenje upotrebe dvaju pisama ili jezika kojima su grafiti pisani. Najveći je broj, kako smo već rekli, onih grafita koji se odnose na zabavnu i rok muziku.

Zabeležili smo i nekoliko grafita intimnog karaktera. Njih su izgleda pisala mlađa deca. To su već pomenuti *MIRA + ACA* ili drugi, pisan ćirilicom *MOJA NAJDRAŽA IGRAČKA JE... MOJA NAJD* (grafit je dalje izbrisan). Mali je broj grafita o ljubavi, o seksu se najčešće govori u psovka koje smo iz korpusa isključili, a sasvim je neznan broj o drogi i sidi. Ovaj se podatak dovodi u vezu sa sociokulturnom sredinom i specifičnošću javnog govorenja o ovim bolestima. Do sada se nije opširnije pisalo o sidi u Jugoslaviji, o drogi javno tek odnedavno, što u drugim zemljama nije slučaj pa se ovaj podatak ogleda i u grafitima. Naime, jedna tabu tema u javnom životu može biti tabu i u pisanim grafitima, mada ne obavezno jer su grafiti anonimni sa stanovišta pošiljaoca i primaoca poruka. Ovaj se podatak mora proveriti i u drugim jugoslovenskim sredinama.

Pored imena muzičkih grupa često se dodaje i lični stav ili afektivni¹ odnos prema takvoj grupi: *ÆX ILUSIVII* stoji na jednom mestu, a nedaleko od njega na stambenoj zgradi istim slovima: *ÆX ILUSIVII NIJE HRABAR, ÆX ILUSIVII JE PAMETAN*. Interesantno je da se pojavio natpis o sidi, i to u različitim delovima grada, na isti način — na saobraćajnom znaku koji znači „Stoj, sporedan put”. Ovo upućuje na podatak da je jedna ista grupa pisala sve poruke. Nije jasno da li se u ovom slučaju radi o načinu pisanja karakterističnim za druge sredine i u našu prenetim, ili se ovakvim pisanjem želi skrenuti pažnja da ova opaka bolest stiže i u našu sredinu, a mi o njoj ne govorimo dovoljno javno. Svi su natpisi pisani crvenom bojom, ali ne možemo tvrditi da li između sadržaja i boje postoji direktna veza. Koliko se afektivnost izražava u odnosu na muzičke grupe, toliko se ne iskazuje u pravim i intimnim porukama. Moguće je da se intimni grafiti nalaze u unu-

trašnosti, a ne spoljašnjosti objekata gde smo ih mi beležili. Moguće je podatak dovesti u vezu i se sociokulturnim stavom okoline prema javnom iskazivanju ljubavi, što se ne čini sasvim prihvatljivim. Zato se o većem ili manjem stepenu intimnosti može posredno doznati na osnovu veličine slova, ličnih imena (intimne poruke nikada nisu pisane tako velikim slovima kao imena muzičkih grupa).

4. Z A K L J U Č A K

Na osnovu prikupljenog broja grafita u Novom Sadu uglavnom u centru grada, može se konstatovati nekoliko zaključaka koje valja dalje proveravati na većem broju grafita iz istog grada i u različitim gradovima Jugoslavije.

(1) Posmatrano sa stanovišta izbora jezika u višejezičnoj novosadskoj zajednici pada u oči da su većina grafita pisani ili na srpskohrvatskom ili na engleskom jeziku, nikada na nekom od jezika narodnosti.

(2) Pisani su uglavnom latinicom, što se dovodi u neposrednu vezu sa sadržajem poruke, namerom pošiljaoca i jezikom kojim se poruka piše. Samo nekoliko poruka pisanih ćirilicom vezuju se za mlađi školski uzrast dece kojima je dominantnije ćirilično pismo ako su predstavnici srpskohrvatskog jezika.

(3) Sa stanovišta ostvarivanja pravila pravopisne norme o transkribovanju stranih imena u fonetsku ili fonološku formu konstatuje se da se ovo pravopisno pravilo ne primenjuje — sva se imena stranih pevača ili muzičkih grupa pišu u originalu.

(4) S obzirom na sadržaj grafita konstatuje se da preovlađuju muzičke grupe i poruke vezane za zabavnu i rok-muziku, da je mali broj intimnih poruka, da političke gotovo izostaju, o ljubavi, seksu, drogi i sidi sasvim malo.

Ovo skromno empirijsko istraživanje bilo je s namerom da se problem grafita istraživački otvori u našoj psiholingvističkoj nauci i da se ukaže na moguće metodološke teškoće u njihovom proučavanju. Svakako bi sveobuhvatnije podatke morala doneti grupa istraživača različitih profila koja bi se grafitima bavila u dužem vremenskom rasponu, u različitim jugoslovenskim sredinama koje se razlikuju po jeziku, veri, nacionalnom sastavu.

L I T E R A T U R A

- Andrić, D. (1985), *Graffiti international*, Beograd.
 Blagojević, V. i R. Erceg (1984), *Beogradski grafiti*, Polja, Novi Sad, br. 304—305, 307—308.
 Dürmüller, U. (1986), *Sociolinguistic aspects of mural sprayscripts (graffiti)*, University of Bern, (neobjavljen rad).
 Rees, N. (1981), *Graffiti 3*, London, Unwin Paperbacks.
 Savić, S. (1986), *Upotreba ćirilice i latinice učemika završnog razreda srednje škole u Novom Sadu*, Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu (rad u toku).
 Searle, J. (1969), *Speech acts*, Cambridge, Cambridge University Press.
 Mićović, V. (1984), *Ravnopravnost pisama u sredstvima javnog informisanja, izdavačkoj djelatnosti i administrativnoj praksi u SR Crnoj Gori*, Sveske, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, br. 5—6, Sarajevo, 375—382.

TABELA 1 — Ukupan broj grafita opisanih prema odabranim kriterijumima

R. br.	GRAFIT	MESTO	JEZIK	SLOVA	PISMO	BOJA	ČIME JE PISANO
1	ЯЕХ ІІІІІІІІІІ	novi most, široka betonska površina	engleski	velika, široka slova	latinično	crna	određenom vrstom masne boje
2	ЯЕХ ІІІІІІІІІІ JE PAMETAN	stambena zgrada, crvena podloga, uočljivo okrenuto prema glavnoj ulici	srpskohrvat.	velika, krupna, široka slova	latinično	crna	vrstom masne boje
3	ЯЕХ ІІІІІІІІІІ NIJE HRABAR	stambena zgrada dosta zaklonjeno od pogleda	srpskohrvat.	crna, debela slova	latinično	crna	vrstom masne boje
* Sva tri grafita nalaze se prostorno blizu, i verovatno ih je pisala ista osoba ili ista grupa ljudi							
4	F.G.T.H. FRANKY GOES TO HOLLYWOOD	široka zelena ograda pored sportskog centra	engleski	slova normalne veličine	latinično	bela	kredom (kao da je pisano usput, bez zastajkivanja i okretanja prema zidu)
5	NINDŽA KLAN SMRTI	široka zelena ograda pored sportskog centra, vrlo uočljivo	srpskohrvat.	slova nisu velika, ali su široka, debela i „opasna”	latinično	crna	nekom vrstom farbe

TABELA 1 (nastavak) — Ukupan broj grafita opisanih prema odabranim kriterijumima

R. br.	GRAFIT	MESTO	JEZIK	SLOVA	PISMO	BOJA	ČIME JE PISANO
6	SIDA	napisano u crtežu saobraćajnog znaka opasnosti	srpskohrvat.	slova nisu velika (zbog ograničenog prostora), ali je poruka vrlo uočljiva	latinično	crvena, zelena, siva (tri puta sa najsličnijom na okav grafit)	kredom, u boji, a na jednom znaku su isečena slova od svetlućave hartije, tako da su uočljiva i u mraku; pisano je u neprometnoj ulici, što je verovatno omogućilo korišćenje ovog sredstva
7	NEBOJŠA VOLIM TE	betonski zid preko puta medicinske škole	srpskohrvat.	slova srednje veličine	latinično	bela	običnom kredom
8	MAGI JE KURVA	betonski zid preko puta medicinske škole	srpskohrvat.	slova manja od ostalih na ovom zidu	latinično	bela	običnom kredom
9	MIRA + ACA	skriveni ulaz u zgradi na Liranu I	srpskohrvat.	mala, neupadljiva slova	ćirilčno	bela	običnom kredom
10	MOJA NAJDRAŽA IGRAČKA JE ... MOJA NAJD ...	skriveni ulaz na stambenoj zgradi	srpskohrvat.	mala neupadljiva slova	ćirilčno	bela	običnom kredom
11	THE CLASH	Dunavska ulica, skriveni haustor, zid između dve radnje	engleski	slova srednje veličine	latinično	crvena	sprejom
12	THE CL	isto mesto kao i kod prethodnog grafita	engleski	slova srednje veličine	latinično	crvena	sprejom

TABELA 1 (nastavak) — Ukupan broj grafita opisanih prema odabranim kriterijumima

R. br.	GRAFIT	MESTO	JEZIK	SLOVA	PISMO	BOJA	ČIME JE PI-SANO
13	F. C. LIVERPOOL	Zmaj Jovina ulica, prizemna kuća	engleski	slova srednje veličine	latinično	crvena	sprejom
14	FUCK OFF	na vratima u uočenom ulazu u Dunavskoj ulici	engleski	vrlo velika slo- va, široka	latinično	bela	sprejom
15	BAJAGA	betonski zid preko puta me- dicinske škole	srpskohrvat.	dugačka, uska slova	latinično	crvena	sprejom
16	PLAVCI SU NAJBOLJI	betonski zid preko puta me- dicinske škole	srpskohrvat.	široka, krupna slova	latinično	crvena	sprejom
17	PLAVI ORKESTAR NAJGORI	betonski zid preko puta me- dicinske škole	srpskohrvat.	široka, dugačka slova	latinično	crna	sprejom
18	PUNK IS NOT DEAD	betonski zid preko puta me- dicinske škole ranije napisan, stariji natpis	engleski	slova srednje veličine	latinično	crvena	sprejom
19	ALL THE YOUNG PUNK	zid samoposlu- ge, sporedni, okrenut prema zgradama a ne prema prolazu	engleski	slova srednje veličine, nešto manja nego na prethodnim nat- pisima	latinično	crna	sprejom
20	DURAN DURAN	isto mesto kao i grafit pre nje- ga	engleski	velika slova ali ne široka	latinično	bela i ze- lena	belom kredom, a zatim pojača- no zelenom kredom

TABELA 1 (nastavak) — Ukupan broj grafita opisanih prema odabranim kriterijumima

R. br.	GRAFIT	MESTO	JEZIK	SLOVA	PISMO	BOJA	ČIME JE PI-SANO
21	RESIDENTS	veliki natpis na stambenoj zgradi, zid je okrenut ka unutrašnjosti	engleski	vrlo velika slova	latinično	tamno crv.	sprejom
22	O. P. O. P. OBOJENI PROGRAM	na više mesta u centru grada, prizemne kuće	srpskohrvat.	nevelika, neizrazita slova	latinično	zelena	zelenom kredom

Драица Марковић

ЛИНГВИСТИЧКА АНАЛИЗА КОВАНИЦА ЛАЗЕ КОСТИЋА*

1. УВОД: ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊЕ ЛИТЕРАТУРЕ О КОВАНИЦАМА ЛАЗЕ КОСТИЋА

*Рађено под руководством проф. др
Свенке Савић*

Откад је почела да прати поетско дело Лазе Костића, књижевна критика је учавала кованице као једну од карактеристика његовог песничког језика. О Костићевим кованицама много је написано. Изречена су различита и противуречна мишљења, а највише осуде.

Старији критичари су, углавном, писали о недостацима Костићевих новоскованих речи. Негативну оцену о њима међу првима је изрекао Љ. Недић (1893)¹, истакавши да кованице Лазе Костића немају логике ни етимолошке исправности. Језик овог песника критичар је назвао немудрим, а песничко стварање нових речи за њега је ачење и кокетно бенављење.

Недостатак логичности и здравог разума као и својеволјност у ковању речи Костићу је приписивао и Ј. Скерлић (1905). И он и Недић сматрали су да Лаза Костић не познаје српски језик, ни синтаксу, ни речник, и да су му новосковане речи далеко од народног језика и узора.

Слично мишљење о естетској и семантичкој вредности кованица Лазе Костића може се наћи и у нешто познијој критици, као на пример у

* Ово је скраћена верзија магистарског рада ауторке рађен у оквиру пројекта „Психолингвистичка истраживања и усвајање српскохрватског језика” који се ради у Институту за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду.

¹ Година у загради означава прво издање дела.

констатацији В. Петровића (1911, 308), да се песник предао литерарном лакрдијаштву, а да су му кованице „стаклене, блиставе и махом празне ђинђуве”.

Б. Појовић (1907; 1908) је исмевао начин на који Костић добија нове речи. За Поповића то је гњечење, касапљење и мрцварење речи при чему оне губе и облик и значење.

И Ђ. Радовић (1955) је заузимао критички став према Костићевим кованицама које су, по његовом мишљењу, ретко кад успеваље, а значења су им произвољна.

У новијим критикама, међутим, могу се наћи сасвим супротна мишљења, посебно о питању усклађености Костићевих кованица са духом српскохрватског језика, о томе колико Лаза Костић познаје наш језик, колико је Костићев језик Вуков и народни. С. Винавер (1963) тврди да је Костић хтео да створи речи којима би подстакло градилишко стваралаштво у духу нашег језика. Критичар пише о Костићевим разноврсним покушајима да обогати наш језик било обнављањем архаизама, било ковањем речи. В. Милинчевић (1981) сматра да је Костићев књижевни допринос у томе што је освежио језик и проширио његове изражајне могућности у народном, вуковском духу.

Костић је, и према тврдњама других, одличан познавалац Вуковог речника, народне лексике, Богишићеве лексичке грађе и сл., што му служи као полазна основа у језичком стваралаштву, без обзира је ли оно поетско, или рад на изради наше правне терминологије, или старање о термилолошком богаћењу теорије књижевности. У том смислу М. Појовић (1972) набраја Костићеве кованице које су добиле семантичку вредност и изван песничког контекста и тридесетак речи које су обогатиле нашу књижевно-теоријску терминологију (као што су називи за врсте песама, нпр.: *змајевка*, *славујанка*, *рајеница*, *йлейисанка* и сл.). М. Поповић брани Костићево познавање народног језика и истиче да песник у грађењу кованица „поштује светост народне речи, односно неповредивост духа народног језика”. (стр. 401). Аутор набраја Костићеве речи за које му се чини да су такве као да је Вук заборавио да их унесе у Српски рјечник. У њима открива везу са народним језиком, како каже, „ако не у лексичком, а оно у звучно-асоцијативном смислу” (стр. 402).

Критичари се не слажу ни у вредновању Костићевих кованица. Чак и кад су у питању исте речи, могу се уочити супротна гледишта и утисци. Док Недић, Скерлић и Б. Поповић изричу о Кованицама Лазе Костића само негативне судове, има критичара који, као М. Кашанин (1968) на пример, траже и успеле кованице. За те „срећне” кованице, како их назива, Кашанин мисли да су тако сачињене, да се не зна је ли их песник створио или су у нашем језику одувек постојале (нпр.: *йесма боџохвалка*, *лађа брзџџовка* и сл.). Док Скерлића „скандализују” кованице као што су *санџи џолейџанџи*, *изниклиџа*, *йлейџисанџа* и др., или Недића *кџим*, *џовлад* и *блаџџлад*, Д. Живковић (1962), сматра да су прве лепе, а за друге мисли да су граматички и смисаоно некоректне. М. Лесковац

(1978), међутим, налази разумевања и оправдања и за задње три кованице јер није нимало уверен у тврдњу да су погрешне.

За учесталост кованица у песничком језику Лазе Костића критичари су тражили разлоге. Недић се међу првима питао зашто Костић овако и оволико кује нове речи. Сматрао је да је то код овог песника готово патолошка појава, тј. да Костић „осим од каламбура, пати још и од логоманије” (стр. 283). Недић је био уверен да га оскудица и сиромаштво језика на то не приморавају. Други, међутим, мисле супротно, да је песнику понекад изражајно богатство нашег језика било недовољно. Ђ. Радовић је кованице тумачио Костићевом жељом да разбије тескобу коју је осећао у овешталим књижевним калупима. И Винавер је уверен да је песник осећао недостатак речи за поједине апстрактне и тананије појмове, тј. да је хтео да наш језик „обасја заносом”. У разлоге за Костићево стварање речи Кашанин убраја и љубав према кованицама, али и то да је песник наилазио на једва премостиве тешкоће да се поетски изрази. Критичар увиђа да се Лаза Костић кованицама удаљио од конвенционалног и баналног израза, али сматра да је тиме отишао у крајност и почео да изневерава неке од основних захтева комуникације, тј. песник не сме да пише ни језиком који није ничији.

Поједини критичари Костићу приписују тежњу да буде оригиналнији и друкчији од осталих, што постиже кованицама (нпр. Ђ. Радовић). В. Милинчевић пориче да Лаза Костић тежи за празним ефектом који би био сам себи циљ. Сматра да се Костић хвата укоштац са језиком и песничким изразом не зазирући ни од најсмелијих експеримената, ради проширења изражајних могућности нашег језика и да у томе налази инвентивна решења.

Има критичара који сматрају да је Костић ковао речи под туђим утицајима, да су оне вид Костићевог помодарства. Велики заговорници идеје о Костићу као подражаваоцу Шекспира и у језику и кованицама су Б. Поповић и Ј. Скерлић. О том проблему писао је подробније Д. Пухало (1968) упоређујући Костићеве преводе Шекспирових драма с оригиналом. Пухало сумира да је Костић изванредан број Шекспирових каламбура превео, мали број је превео добро, а оне који су непреводиви, није превео.

Скерлић Костићу приписује да поступа и као „западни епигони великих романтичарских песника” (стр. 248). Други сматрају појаву Лазе Костића као заокрет наше романтичарске поезије ка модернизму. Д. Живковић у том смислу поезију Лазе Костића оријентише ка артизму, где се придаје важност форми и ефекти постижу раздвајањем емоција, изражавањем несклада и сл.

Винавер тумачи појаву Лазе Костића и у складу са епохом романтизма и са тежњом времена у коме су свој допринос богаћењу језика пре Костића дали Вук, Бранко, Његош, Змај.

Критика временом почиње комплексније да гледа на појаву кованица у песничком језику Лазе Костића. Ј. Хрстичић (1972) је сматрао да у Костићевом језику кованице нису само каламбур и ачење, већ да се иза

њих крије нешто дубље. Разлоге за овакво креирање у језику види у дикцији, метрици и титанској космологији Костићеве. И Д. Живковић истиче кованице као покушај остваривања неких новијих поетских ставова, а не као „пуку играрију једног претенциозног песника”. (стр. 239).

Оно што остали критичари нису тако јасно рекли о кованицама Лазе Костића, нагласио је В. Јанковић (1969), а то је да овај песник није био лишен такта у употреби кованица, већ да је добро знао шта је хтео и шта је могао помоћу њих да постигне, тј. да их је у свој језик уводио промишљено. Другим речима, Костићеве кованице имају уметничку улогу.

Јанковић, иначе, у тумачењу Костићевих кованица узима у обзир и индивидуалне, и психолошке и историјске мотиве, а у својој студији превазилази недостатке већине тумача Костићевог песничког језика јер се труди да проблем сагледа у свеукупности узрока и последица, као и у контексту песниковог књижевног дела.

Док је првобитна критика сасвим оповргавала уметничку функцију Костићевим кованицама, новији критичари је све више доказују. Мада су Недић, Б. Поповић и Скерлић учавали да је Костић стварао неологизме ради стиха и метра, то му нису приписивали у врлину. Већ В. Петровић признаје Костићу да је реформисао српску метрику у покушају „европеизације српске поезије” (306). Ж. Ружић (1968) се детаљно бавио версификацијом Лазе Костића и у својој студији објаснио да су Костићу биле потребне једносложне и тросложне речи ради постизања јампског десетерца.

Ђ. Радовић је објашњавао Костићеве каламбуре и песниковом тежњом за музичким ефектима. Признао је Лазу Костићу допринос развоју нашег књижевног језика, коме је дао, како каже, „више звучности, музикалности и ритма него што је имала наша поезија пре њега” (стр. 84) (у чему и Винавер види значај Костића). Ј. Христић истиче да је песник искористио модеран језички принцип да речи звуче својим значењем, а да значе својим звуком, или, како Кашанин каже, да се у Костићевом песничком језику „види” из звука реч.

Д. Живковић истиче да је код Костића упадљива жеља да се звуком и ритмом, а не значењем, постигне одређена уметничка сугестивност. Честе асонанце и алитерације и игре речи у стиховима Лазе Костића указују на укрштање гласовне и смисаоне стране језика. Отуда се „језичке немогућности” доживљавају као успели песнички изрази. Живковић истиче да је „експресивност његовог песничког језика највиши ступањ једначења смисла и звука у српској поезији” (1984, стр. 249).

М. Поповић уочава исту појаву и образлаже да кованице у Костићеве поезији имају више фонијску, а мање семантичку намену (оне су више „фонијске фигуре” и „озвучене емоције”). Поповић казује оно што је већина наслућивала: „За кованице није битно да ли су језички коректно начињене, на чему је критика нарочито инсистирала, већ да ли се звучањем новосковане речи у самом склопу песниковог стиха

остварује потребан музички утисак и тиме песма диже на виши план визуелно фонијског значења” (стр. 406).

А. Шмаус (1965) продубљује већ започете теоријске поставке о Костићу као „магичару звука”. Доказује важност фонијског елемента у Костићевој поезији као асоцијативног моста и мисаоног језгра. Неологизме посматра у вези са целокупном фонијском компонентом Костићеве лирике. Испитује песникове звучне фигуре и открива да Костића интересују само оне игре речи које су првенствено одређене звуком.

В. Јанковић закључује да кованице у језику Лазе Костића треба посматрати „као израз његове афективности и сталне потребе за богатјом експресивношћу” (стр. 10). Јанковић, иначе, Костићеве кованице дели на метричке, тј. оне којима песник задовољава захтеве стиха (ствара риму и постиже вредности звука) и на стилистичке. Стилистичку функцију кованица Јанковић анализира на текстовима различите природе. У *Самсону и Делили* кованице изражавају афективност за коју није, како каже Јанковић, довољан банални речник свакидашњице. На местима где нема афективности, када је радња озбиљна и уздржана, нема кованица. У пригодним песмама, насталим по наруџбини, кованице су усиљене и најслабије, док их је у песмама насталим импровизовањем, знатно мање. У онима у којима се пева о песничком заносу, о стању песникове душе (нпр. *Моја данџуба*), кованица је знатно више, а значења су им мање јасна. Јанковић то објашњава тежњом песника да кованицама дочара полусвесно стање где мисаона и језичка логика губе убицајено важење.

Критичари су запазили и да кованица има највише у Костићевим лирским песмама и у драмама (Кашанин, Јанковић), а да се њихов број смањује с годинама песниковог зрења (Јанковић).

Посао на прикупљању Костићевих кованица критичари су започели одавно, додуше углавном ненамерно. Недић, Скерлић и Б. Поповић, набрајајући Костићеве новосковане речи које им се не допадају, стварали су читаве спискове, и то подуже, оваквих неологизама. Скерлић је навео да таквих речи има Лаза Костић на стотине. М. Лесковац је израдио мали анексни речник Костићевих кованица и ређих речи (свега 72 речи). Д. Пухало је, упоређујући Костићеве преводе Шекспирових дела са оригиналом, дао попис кованица у преводима *Хамлета* и *Цара Лири* и статистичке податке о њиховој распоређености по чиновима. М. Поповић такође помно набраја кованице Лазе Костића. У досад најисцрпнијој и најпрегледнијој студији о Костићевим кованицама В. Јанковића, приложен је обиман речник кованица са примерима и коментарима.

Преглед литературе о језику, односно о кованицама у језику Лазе Костића показује да је о овој појави писао велики број аутора, међу којима и најзначајнија имена наше књижевности и теорије књижевности. Они који су појаву кованица у песничком језику Лазе Костића сматрали негативном (Недић, Скерлић, Б. Поповић), и они који су је сматрали позитивном или јој налазили смисла и оправдања (Христић, Винавер, Кашанин, Лесковац, Живковић, М. Поповић, Јанковић и други), про-

цењивали су је са становишта личног односа према иновирању и значају језика писца у развоју књижевног језика. Код првих је уочљива тежња да се лексика и синтакса, пре свега, морају доследно примењивати или користити онакви какви у језику већ постоје, што је нека врста норме — јер се у противном језик „квари”. Други су, пак, вредновали значај богаћења језика, посматрајући га као општу, друштвену појаву, и као инструмент личног изражавања. Објашњавали су то чињеницом да је Костић писао поезију у којој је највише оваквих речи које су му биле потребне за лично, најчешће афективно, изражавање онога што жели.

Критичари који су оспоравали значај кованица Лазе Костића тврдили су да оне нису стваране у духу народног језика, док су присталице креативног поступка тврдиле управо супротно. Разлике проистичу из различитих ставова, према језику, тј. из тога шта је ко од аутора сматрао да народни језик тога доба јесте, и колико је било важно држати се народног језика у стваралаштву. Дакле, потребно је имати у виду језичке и друштвене прилике у доба када Костић ствара највише радова и кованица у њима. Ставови о књижевном језику крајем XIX века још увек су били несигурни. Осећала се недовољност књижевног језика заснованог на начелима Вукове реформе. Било је потребно тражити нове путеве у проширењу изражајних могућности језика, пре свега у богаћењу лексичке основе. Током протеклих година, од појаве првих дела Лазе Костића до данас, за период дужи од сто година, став према књижевном језику, па и према новинама у њему, знатно се мењао. Уочене су и разлике између стандардног језика и језика уметничког књижевног дела, а према стваралачким слободама овог другог, развијао се све еластичнији став.

С обзиром на противуречне судове изречене о језику Лазе Костића, анализа кованица овог песника требало би да покаже: (1) *какав је Костићев стила према књижевном језику*, (2) *Костићев стила према општем лингвистичком ипшању односа значења и форме* и (3) *песников однос према творбеним могућностима српскохрватског језика* (тј. провера суда да његове кованице нису у духу нашег језика).

2. МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДА

У науци о језику под *кованицама/неологизмима* подразумевају се новостворене речи настале измишљањем, позајмљивањем, изобличавањем старе речи морфолошким путем, давањем новог значења постојећој речи или ново повезивање речи (в. Р. Симеон, 1969, А. Брагина, 1973, С. Савић, 1984).

У овом раду под називима *кованица*, *новоскована реч*, *новотворина*, *твореница* и *неологизам* подразумевају се само нове речи добијене творбеним путем.

Као емпиријски материјал за анализу Костићевих кованица послужио је *Речник кованица Лазе Костића* из студије *Поејиска функција кова-*

ница Лазе Костића В. Јанковића. Речник садржи кованице које је аутор нашао у већем делу Костићевих поетских, драмских, прозних, преводилачких и полемичких текстова,² а које се не налазе у речницима нашег језика.³ Речником није обухваћен целокупан књижевни опус Лазе Костића. Иако се овај, како каже аутор, не може сматрати потпуним, то је досад најкомплетнији и лексиколошки најсређенији и најобимнији речник Костићевих кованица.

Емпиријски материјал сам проширивала само када је требало проверити колико се Костић у преводима придржава оригиналног текста, односно да би се установило значење новосковане речи. Тада су упоређивани други преводи Шекспирових драма са Костићевим преводима.⁴

Прегледан је и један део Костићеве приватне преписке⁵ (писма која нису намењена јавности) и утврђено је да у њима уопште нема кованица. Тако се дошло до сазнања да су кованице саставни део само уметничког језика Лазе Костића, из чега следи закључак да Костићеве кованице имају уметничку функцију.

² В. Јанковић (1969) на стр. 33 саопштава:

„Овај речник рађен је на основу следећих Костићевих дела:

— песме (издања од 1873, 1874. и 1909),

— *Максим Црнојевић* (издање СКЗ, Београд, 1922)

— *Пера Сеједицац* (издање СКЗ, Београд, 1922)

— *Гордана* (издање СКЗ, Београд, 1922)

— *Основи лезије у свјету...*

— *Основно начело,*

— приповетке: *Минехаха, Махараца, Чедо вилино и Мученица,*

— *О Јовану Јовановићу Змају,*

— преводи: *Ромео и Јулија, Цар Лир, Хамлеј, Ричард III* и Литови *Последњи дани Помјеје,*

— *један део књижевних, политичких и полемичких чланака.*”

³ Консултовани су следећи извори:

— Буро Даничић, *Рјечник из књижевних сјарина српских*, Биоград, 1863—64;

— *Речник српскохрватској књижевној и народној језика*, САНУ, Београд (закључно са словом Д);

— *Грађа за Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ;

— *Рјечник хрватској или српској језика*, ЈАЗУ, Загреб;

— Др Ф. Ивековић и др Иван Броз, *Рјечник хрватској језика*, Загреб 1901;

— Др Лујо Бакотић, *Речник српскохрватској књижевној језика*, Београд 1936;

— Јулије Бенешки, *Хрватско-иољски рјечник*, Загреб 1949.

⁴ Упоредивани су преводи:

В. Шекспир, *Ричард III*, превео др Лаза Костић, изд. И. Ђ. Ђурђевића, Београд 1931; превео М. Богдановић, Матица хрватска, Загреб 1951.

В. Шекспир, *Ромео и Јулија*, превод др Лаза Костић, Матица српска, Нови Сад 1907; *Трагедија Ромео и Јулије*, превели Б. Неђић, В. Живојиновић, Просвета, Београд 1951.; *Ромео и Јулија*, прев. Ж. Симић и С. Пандуровић, Народна књига, Цетиње 1957.

В. Шекспир, *Цар Лир*, прев. Лаза Костић (I чин), Панчево, Браћа Јовановић, 1881; *Краљ Лир*, прев. М. Богдановић, Матица хрватска, Загреб 1919.

В. Шекспир, *Хамлеј, дански краљевић*, прев. Лазар Костић, изд. И. Ђурђевић, Београд (б.г.); *Хамлеј*, прев. М. Богдановић, Загреб 1951.

⁵ У Рукописном одељењу Матице српске прегледана су писма Лазе Костића под бројем 41.843, 41.844, 41.846, 12.127, 29.759, 29.603, 29.620, 29.624, 29.639, 29.645, 29.650. Избор писама сачињен је према мотиву из наслова, а тражена је преписка интимне природе и различите мотивације, нарочито настала у тренуцима афективних песникових стања.

Контекст који илуструје кованице у Јанковићевом речнику није увек био довољан, те се морао проширивати. Зато су се у анализи морали узимати у обзир не само околни стихови него и строфе, па и песме у целини, заједно са насловом. У овом раду под контекстом подразумевам како најужу текстуалну околину кованице, тако и текстове у целости. Тамо где је било потребно, уведен је и социолингвистички контекст (нпр. у кованици *досливничийи* актуализују се алузије на битку код Сливнице, или *двоклунимице* садржи асоцијације на грб Аустро-Угарске монархије и сл.).

Установљено је да се речи које се тратирају као Костићеве кованице не појављују у *Грађи за речник сѣраних речи у љредвуковском љериоду В. Михајловића*.

Да би се дошло до потребних лингвистичких података, најпре је обављена лингвистичка обрада кованица (подела кованица на слоге⁶, на врсте речи, подела по роду) и класификација према књижевном жанру⁷. У творбеној анализи издвојени су деривациони типови и сложености. У песничком језику Лазе Костића, као и у језику уопште, деривацијом настају *изведенице* (суфиксација, инфиксација, префиксација). Редукција (десуфиксација и депрефиксација) даје просте, коренске, најчешће једносложне речи, назовимо их *ујрошћенице*. Резултат синтезе или усложњавања речи су *сложенице*.

Како су критеријуми за идентификацију сложености и изведеница у нашој научној литератури различити⁸, чак и супротни, изгледало је најеконичније да се у овом раду примене мерила којима подвргава сложености Е. Барић (1980, стр. 16). Пошто се префикс третира као везани лексички морфем, из анализе сложености искључују се све речи настале префиксалном творбом.

Резултати творбене анализе довођени су у везу са семантичком анализом, тј. кованице су провераване са становишта разумевања и прихватљивости значења од стране читаоца као примаоца поруке, при чему се водило рачуна о томе колико се из творбених средстава може схватити значење новосковане речи.

3. РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

3.1. Од 384 кованице које су узете у разматрање, највише их има у Костићевој поезији и преводима, тј. у стваралаштву у стиху (93,75). Кованице су у прози готово небитне. То значи да је појава кованица у тесној вези са природом и законима Костићеве поезије, односно стиха.

⁶ Приликом поделе кованица на слоге, променљиве речи су узимане у основном облику, а не у облику у коме се у тексту налазе.

⁷ Под *жанром* се овде схвата одређен облик литерарног дела, као што су проза, поезија, преводи. Под поезијом или стваралаштвом у стиху подразумевају се Костићеве песме, драме и део превода.

⁸ В. преглед и разматрања кључних проблема око наших сложености у раду Е. Барић (1980).

3.2. Костићев основни творбени облик је изведеница (299 примера, тј. 77,86). Осталих творбених врста има неупоредиво мање (сложеница 48, простих речи 35). Резултат се слаже и са стањем у нашем језику, у коме је деривациони поступак фреквентнији и доминантнији од поступка стварања сложеница.

3.3. Изведеница има највише у стиху (71,61). И овај резултат наводи на закључак да је изведеница Костићу најпогоднији облик за прекрајања (проширења и скраћења) речи ради прилагођавања версификацији.

3.4. Најпродуктивнија лексичка врста међу Костићевим неологизмима су именице (72,91). Њих међу изведеницама има 202. Придеви се појављују само као изведенице и сложенице, а глаголи једино као изведенице.

Резултати су углавном у сагласности са општим стањем у нашем језику, у коме изведенице чине највише именице, придеви и глаголи (В. М. Николић, 1972, стр. 17).

3.5. Међу Костићевим новоскованим именицама најучесталије су именице мушког рода (43). Именице женског рода имају двоструко мању фреквенцију, а именице средњег рода су занемарљиве по броју примера. Овај податак тешко је објаснити без повезивања са другим резултатима (повећан број именица мушког рода у односу на именице женског рода може се објаснити тиме што су у језику уопште именице женског рода најчешће већ изведене).

3.6. Костићеве кованице имају највише шест слогова и таквих речи је врло мало. И једносложне су ретке. Њих у прози уопште нема. Петосложне су нешто чешће од претходних. Тросложне и четворосложне доминирају у песничком језику (укупно 270). Преовлађују тросложне (175), и то у стиховима. Двосложне, за које би се очекивало да су најбројније (с обзиром на податак да представљају просечну дужину речи у нашем стандардном језику) овде су мање фреквентне (53 примера). Објашњење треба потражити у неким прозодијским и граматичким карактеристикама оваквих кованица, и у њиховом месту и облику у стиховима.

Обележја Костићевих једносложних кованица су: (1) јављају се само у стиху, (2) најчешће се налазе на крају стиха, (3) римују се са другим (једносложним) речима на крају стиха, (4) појављују се углавном у номинативу, (5) све су именице мушког рода, (6) завршавају се на сугласник (нпр.: *џум, џез, дир*), (7) под акцентом су, (8) најчешће су саставни део десетерачког стиха, а тај стих је претежно јамб (у коме су наглашени парни слогови).

Из свега произилази закључак да Лаза Костић ствара једносложне речи махом да би добио јампски десетерац, што су већ запазили други аутори. Поред тога, стварање једносложних речи особина је језика наших романтичара, о чему пише О. Ристић (1970).

Висока фреквентност тросложних речи могла би донекле да се припише просечној дужини наших речи (која износи 2.03 до 2.54 слога према подацима Михаиловић, 1965). Али ако је број двосложних речи у Костићевом језику нижи од очекиваног, разлоге за многобројност тросложних речи треба потражити на неком другом плану. Пошто се тросложне кованице најчешће налазе на крају Костићевих десетерачких стихова, а завршавају се на сугласник, мушког су рода и с акцентом на трећем слогу од краја речи и стиха (што је у десетерцу парни слог), произилази да и тросложне кованице, као и једносложне, имају у Костићевом стиху метричку функцију, о чему је већ у литератури било речи.

Четворосложне речи — кованице запажене су у осмерачким и десетерачким стиховима. Њихово место у стиху је различито. У осмерцима обично чине први или други полустих. Кад су на крају стиха, углавном дају риму. Четворосложне речи су погодне за постизање жељеног ритма у стиху, јер су могућности за смештање акцента повећане, те се акценат може наћи на првом, другом или на трећем слогу, и уопште на месту где је то песнику потребно (нпр.: *лезбовина, безњеница, охранииџе, среброклинац, ојризинар*).

3.7. Од деривационих процеса најзаступљенија је суфиксација. Суфикси којима Костић најчешће гради именице мушког рода су: -*џ* (*зајрл, кив, неојри*), -*ак* (*надличак, задисак, скакуиџак*), -(*н*)*ик* (*долажњик, кројњик, џоздравник*), -*ај* (*зајлузкај, начињај, џоскуиџај*), -*ац* (*молац, исјлевилац, јласилац*). У извођењу именица женског рода продуктивни су суфикси: -*ка* (*вилованка, ејкурка, ројка*), -*џ* (*зајонет, разјовет, безазлен*), -(*н*)*ица* (*јреварница, јлакајница, сусмјица*). У грађењу именица средњег рода за Костићеве кованице значајни су суфикси: -*је* (*сјрејење, добје, немје*), -*ишије* (*царишије, венчалшије, укрсијишије*), -*ад* (*милиначад, небојчад, џољујчад*), -(*и*)*ио* (*слејио, нијишио, немио*). Наведени суфикси спадају у продуктивне и у нашем језику. Међутим, запажена су и нека одступања. Суфикс -*ач* и -*ар*, који су у нашем језику врло продуктивни, код Костића су ретки (нпр.: *јлобач, хваљач, јрајач*); *измиџар, најиџар, ојризинар*), а неке од врло продуктивних суфикса Костић уопште нема (нпр.: -*осиј*, -*сиџо*, -*џе*, -*џа*, -*иџ*, -*чиџ*, -*уља* и сл.). Запажена појава могла би да се објасни и тиме да Лаза Костић намерно избегава оно што је у језику уобичајено.

3.8. Ако се претходни резултати упореде са неким сазнањима о творби именица у језику наших романтичара (Ристић, 1970), долази се до закључка да се Лаза Костић у ковању изведеница није готово уопште удаљио од творбених поступака својих савременика, односно других наших романтичара (С. Враз, Б. Радичевић, П. Прерадовић, Ј. Змај, Ђ. Јакшић). Наиме, они изводе нове речи од именица, придева и глагола и помоћу продуктивнијих суфикса, као и Лаза Костић. Њихови учестали суфикси су: -*ак*, -*ица*, -*џе*, -*џе*, -*ај*, -*ар*, -*ад*, -*ка* итд. Романтичари су нарочито подстакли стварање апстрактних именица са суфиксима -*ај*, -*је*, -*ина*, -*ија*, -*ак*, -*ло*, -*ка*, -*оџа*, -*ишије*, -*ик*, -*ац*.

3.9. У Костићевим кованицама обично преовлађује једно од суфиксалних значења. Ипак, догађа се да Костић дода одређени суфикс лек-

сичкој основи чије значење се не слаже у потпуности са оним што суфикс означава. То је случај, на пример, са суфиксима *-ак*, *-ар*. Уобичајено је да именице са суфиксом *-ар* означавају вршиоца радње која се обавља као сталан посао. У Костићевим изведеницама реч је о радњама које не могу бити сталан посао или занимање, већ се обављају повремено — *измицајши*, *напјечајши се*, *сањајши* (*сањаријши*), *јесјши* (*скупијши*) *ојризине* у кованицама: *измичар*, *напјичар*, *сањаричар*, *ојризинар*.

Или, до споја супротних вредности дошло је и код кованице *скакушак*. Суфикс *-ак* даје именицама значење једнине или појединачности, а како *скакушак* у својој основи има итеративност, песник је спојио, тј. укрестио супротности. Намера му је била да нагласи време вршења радње исказане кованицом. Према томе, *скакушак* није обична замена за *скок*, а има стилистичког оправдања јер се уклапа у гомилање деминутива и у захтеве римовања и версификације у стиховима:

а на вршку жељкује славујак,
твој му води песмицу *скакушак*.

3.10. Костић помоћу суфикса *-ај* и *-ац* именицама даје конкретније значење него што имају глаголске именице из којих су изведене. Реч је о кованицама *зайљускај*, *комешај*, *раскидај*, *умекшај*, *буктиац* и сл. код којих утисак о конкретности проистиче пре свега из значења једнине, појединачности (једнократности), за разлику од апстрактног и неодређеног значења глаголских именица (*зайљускивање*, *комешање*, *раскидање*, *умекшање*, *буктиање*).

3.11. Песник изражава афективност суфиксима: *-ак* (*јоїледак*), *-ад* (*јрличад*), *-че* (*закриљенче*), *-уша* (*сйлачинуша*), *-арка* (*јосйељичарка*), *-ача* (*ускорђијача*), *-ов* (*лизов*), *-аш* (*бишаніаш*) и сл.

Некад је афективно значење појачано звучном асоцијацијом на постојећу (погрдну) реч, као на пример: *варче* (: *јарче*), *неверад* (: *зверад*), *сйрашчад* (: *јаашчад*).

3.12. За Костићеве придевске кованице карактеристичан је суфикс *-ан*, затим *-виш*, *-ен*, *-љив* и сл. Костић, међутим, ове суфиксе, уобичајене за придеве, додаје основама које чине речи неадекватне за придевску функцију у нашем језику, или, песник постојећи придевски суфикс замењује оним суфиксом који се не јавља као дублетан у датом случају, због чега долази до неразумљивости или до необичних деривата, какви су, нпр.: *бичан ударац* (*ударац бичем*), *мишјно злато* (*злато којим се подмиђује*), *обезочен ошцац*, *сйадовиш ошцац*, *чуљива йрирода*.

3.13. Префиксација и инфиксација нису деривациони поступци значајни за Костићево креирање речи. Помоћу префикса и инфикса Костић уноси значење динамичности или итеративности у статична значења именица (нпр.: *докосовајши*, *досливничийши*, *дойивничийши*, *друјари-чийши*, *чувариийши* и сл.).

Најчешћи префикс је речца *не*, чијим увођењем настају лексички парови антонимичног карактера, нпр.: *йобрайши* : *небрайши*, *дочек* — *не-*

дочек, њокреј — нејокреј, исказ — неисказ и сл. Међутим, то су парови више по форми, јер им се семантичка поља мало удаљавају (нпр.: *недочек* је оно *што се не може дочекати*, а не односи се на именицу *дочек* и не значи *недочекивање*).

3.14. Сложенице нису битна морфолошка карактеристика нашег језика, па, у складу са тим, нису доминантна појава ни у песничком језику Лазе Костића.

Саставни делови Костићевих сложеница могу се приближно одредити, као и њихова значења, јер су стваране према постојећим узорима у језику.

Реч која даје први део сложенице ретко је очувана у целини, као у примеру *сиоволовка*, *лейиврај* (сто-*ѓ*-волов-ка, лети-*ѓ*-враг-*ѓ* = враг који лети). Лексема у првом делу сложенице углавном је скраћена одузимањем суфикса: *брадојлад*, *буројред* (брад-о-глад-*ѓ*, бур-о-гред-*ѓ*).

У другом делу Костићевих сложеница налази се углавном именица, најчешће очувана у целини (*цейидуб*, *йлейицвеће*, *рајомир*, *рушијрад*, *среброклинац* итд.).

У састав другог сложеничког дела улази и (најчешће глаголска лексема која је скраћена, нпр.: *брајодлад*, *часомил* и сл., или проширена: *йлейисанка*, *сиоволовка*, *живодавац* итд.

3.15. Нису значења свих Костићевих кованица довољно прозирна.

Ниског степена информативности су оне речи код којих творбени елементи нису довољно очувани, нарочито код упрошћеница, нпр.: *жес* (жестина), *бриз* (бризгање); *јокајка*, *ускорђијача* и сл. Неке од њих добијају значење у оказионалној употреби и значења су им непрепознатљива изван контекста. Врло је мало оних кованица које се ни у контексту не могу разумети (као што је *ивила*, *чуљив* и сл.).

3.16. Као последица морфолошких измена речи које улазе у састав Костићевих кованица, настаје хомонимија.

Додавањем суфикса на основну реч настали су хомоними: *слейила* (справе за ослепљивање), *немило* (пантомима, ћутање), *уходан* (онај који уходи). Одузимањем суфикса добијени су: *јас* (гашење), *црв* (црвено вино), *безазлен* (безазленост), *драјоцен* (драгоценост), *мраз* (мразити/се).

Помоћу хомонима Костић у читаоцу изазива недоумицу и подстиче га да трага за правим значењем речи.

3.17. Када је реч хомонимична, у контексту јој се понекад могу приписати оба значења, и познато, и ново. Тако настаје полисемичност Костићевих кованица. Као пример вишезначности кованице чак и у контексту, била би лексема *црв* (женски род):

Насули би чашу *црви*
напили би нашој крви.

Песнику је било потребно да скрати синтагму *црвено вино* како би је прилагодио метру и рими. Док се не прочита други стих, спој *чаша*

црви упућује на генитив плурала именице *црв* (мушки род), чиме песник најпре ствара непријатну слику и изазива врсту емотивног шока у читаоцу, јер га претходним стихом наводи да тако схвати речи. Следећа асоцијација била би *црвена крв*, при чему би се кованица могла уврстити у сложенице. Новостворена реч схвата се као *црвено вино* у контексту песме здравице. Ипак, сва три значења истовремено остају у свести читаоца и подразумевају се у контексту.

Полисемија се јавља и када Костић даје речи вишезначан суфикс. Тако би кованица *наредбеник* могла да означава и онога који издаје наредбе, и онога који извршава наредбе. У контексту је право друго значење. *Увредник* је онај који наноси увреду (а не онај који се лако увреди), *йоздравник* је преносилац поздрава, *сумњеник* је *сумњив* (а не сумњичав) итд.

3.18. Већина Костићевих новостворених речи по значењу су синонимима са постојећим речима. Нове речи се разликују од старих по другојачијем суфиксу, чијим додавањем реч постаје краћа или дужа, што има значаја за дужину стиха (*ројка* — робиња, *несуђенка* — несудженица, *двоженица* — двоженство, *брежан* — брежуљкаст, *ружик* — ружичњак, *злоси* — злоба, *ілум* — глума и сл.). Синонимична реч настаје и од другог корена: *наишчар* (такмичар), *кажичас* (сат) итд.

3.19. Костић је смишљао речи за појмове за које у нашем језику не постоји једна лексема, већ им се значења исказују углавном описно, нпр.: *венчалнишће* (место венчања), *царшишће* (простор где влада цар, где неко царује), *ојайљен* (онај који је постао папа), *обијражсина* (обијач прагова), *долажник* (онај који долази), *недокајка* (она која се не може докајати), *срединка* (средња кћерка), *рушијрад* (онај који руши градове), *рајомир* (рајски мир) и сл.

3.20. Костићеве лексичке иновације настају и тако што песник даље деривира речи код којих је тај процес започет, а при том искоришћава аналогiju и празнине у постојећим лексичким системима. Тако песник ствара *йодрамак* према *нарамак*, према *мрак-сумрак* изводи од *санак* : *су-санак* — *йреснак*; према *назор*, *ззор*, *назор* добија *йрезор*, од *уман*, *безуман* — *обезуман*.

На сличан начин песник ствара аналогне парове речи попуњавањем лексичке празнине:

брат — небрат : побратим — *небраишм*
 лако — олакшица : тешко — *ојтежсина*
 цветати — расцветати : цветак — *расцветјак*
 развити — развитак : увити — *увитјак*
 дочекивање — недочекивање : дочек — *недочек*

3.21. Борећи се за чистоту књижевног језика, Костић се трудио да за неке туђице скује од наших речи називе, нпр.: *укрвица* (оно што је у

крви, састојак крви), *ликовитоси* (антропоморфизам), *лековник* (апотекар), *двоженица* (бигамија), *йрайвориво* (праматерија), *надличак* (маска).

3.22. У Костићевим поетским текстовима кованице се налазе углавном у финалној позицији, ређе су на почетку или унутар стиха. Ово истакнуто место песник им даје да би скренуо пажњу на њихово значење и појачао експресивност.

Костићеве кованице су најчешће елементи риме. Пошто римовање има метричку улогу јер означава крај стиха, појачава ритам, изазива звучне асоцијације и пошто се углавном римују најсадржајније речи, јасно је да Костићеве римоване кованице имају све те функције и да су оне, тако посматране, важно стилистичко средство.

4. ЗАКЉУЧАК

У овом раду обављена је лингвистичка анализа кованица Лазе Костића ексцерпираних из већег дела песникових књижевних текстова (песме, драме, преводи, полемички списи и сл.) и сакупљених у речник који је сачинио В. Јанковић.

Утврђено је да се кованице јављају само у књижевним текстовима Лазе Костића писаним за објављивање (а не и у приватној преписци), што значи да оне имају одређену уметничку функцију. Установљено је да су Костићеве кованице најфреквентније у стиху, што упућује на закључак да је велики број сачињен да би задовољио законе структуре стиха (ради остварења риме, версификације, гласовне хармоније и сл.), те да су део фонијских фигура.

Костићеве кованице су, међутим, и семантички важне. Већ чињеница да овакве речи заузимају истакнута места у стиху (финалне и иницијалне позиције), скреће пажњу на кованице као носиоце значења у стиховима.

Новосковане речи служе за појачавање или ублажавање значења, за изражавање афективности не само садржајем и формом него и звучним асоцијацијама које такве речи изазивају.

Костић ствара речи поштујући уобичајена правила творбе, уз способност да осети оно чега у језику нема, без обзира да ли је то попуњавање празнина у лексичким системима (побратим — *небраћим*, олакшица — *ошешница* и сл.), спајање супротних семантичких вредности (грађење придева од речи од којих се не може очекивати одређена придевска функција, нпр. *мишан*, *бичан*, и сл.), претварање итеративности у значење једнократности (*зайлускај*, *скакушак*) итд.

Понекад песник намерно оставља кованицу да зрачи полисемијом, нарочито једносложну и сложенилу, када творбени елементи нису довољно очувани или кад се добија хомоним.

Показује се да је Костић изврстан познавалац и звуковних, и творбених, и семантичких могућности нашег језика, те да их свестрано искоришћава.

С обзиром на противуречне ставове критике о вредности и улози кованица у песничком језику Лазе Костића, у овом раду учињен је покушај да се лингвистичком анализом провери и утврди какав је став Лазе Костића према књижевном језику уопште, према језичком односу значење — форма, и какав је песников однос према творбеним могућностима нашег језика.

Имајући у виду огромно језичко стваралаштво Лазе Костића, мора се констатовати да је песник, у складу са развојем схватања о језику у време непосредно после Вука, припадао оној струји језичких зналаца који књижевни језик схватају као појаву која се, иако ограничена нормом, може и мора мењати, развијати, дограђивати и обогаћивати и индивидуалним доприносом. Полазећи од народне лексике као основе и узора, Костић према књижевном језику заузима активан и креаторски став.

Као стваралац језика, а не као његов анализатор, Костић схвата однос значења и форме у динамичком, и готово увек новом смислу. Некада усаглашава однос између значења које жели да саопшти и облика речи који служи да пренесе значење, те читаоцу тачно и прецизно саопштава оно што жели. Други пут као да му само баца ехо неког значења без прецизирања. Трећи пут тера читаоца да се ангажује и да сам пронађе могуће значење. Тада му није стало до једног и прецизног значења, већ читаоцу даје могућност да у дату форму (као у неки оквир) сам „убаци“ значење. У ствари, могу се установити два основна принципа која је Костић користио приликом грађења речи:

а) принцип прозирности (који подразумева да се језички садржај може препознати на основу језичке форме),

б) принцип скривања (под којим се подразумева да се језичком формом скрива значење, не би ли се тако отварале широке могућности за слободно тумачење).

У раду је посебна пажња посвећена питању творбе кованица. Костић претежно ствара нове речи суфиксацијом, што значи да су изведенице, а не сложенице и просте речи, основни творбени облик у његовом песничком језику, као што је и у нашем књижевном језику уопште. Именице, придеви и глаголи су најчешће изведенице, како је то и у нашем језику. Костићеве суфикси су углавном исте продуктивности као у нашем језику, и као у језику наших романтичара, што упућује на тврдњу да Лаза Костић у погледу језика није изразито индивидуална појава, већ и типичан представник поезије свога доба.

Костићева одступања од онога што је стандардно у језику су намерна (избегавање онога што је уобичајено, комбиновање супротних семантичких вредности, попуњавање лексичких празнина, прецизирање или замагљивање значења итд.) и само указују на то да је изврстан познавалац творбене моћи нашег језика, коју искоришћава сходно својим поетским циљевима.

5. ЛИТЕРАТУРА

- Барић, Е. и др., *Приручна грамајика*, ШК, Загреб, 1979.
- Барић, Е., *Именичке сложеннице нејрефиксалне и несуфиксалне њворбе*, Загреб, 1980.
- Богдановић, Н., *Горданино њесмословље*, Градина, Ниш, 1978.
- Брагина, А. А., *Неолојизми в руском языке*, Просвещение, Москва, 1973.
- Будимир, М., *Еј, љусто море*, Зборник историје књижевности, књ. 6 Београд, 1968.
- Винавер, С., *Заноси и љркоси Лазе Косића*, МС, Нови Сад, 1963.
- Ђурић, М., *Значење израза „радојички“ у њесми До љојаса Лазе Косића*, Зборник историје књижевности, књ. 6, Београд, 1968.
- Живковић, Д., *Теорија књижевности са теоријом њисмености*, Научна књига, Београд, — Свјетлост, Сарајево, 1965.
- Живковић, Д., *Европски оквири српске књижевности, Лаза Косић као аријист и зачејник модерне њезике*, Просвета, Београд, 1970.
- Живковић, Д., *Романтичарска њејтика Лазе Косића*, Зб МС за књижевност и језик, књ. XXXII, св. 2, Н. Сад, 1984.
- Јастребић, Б., *Поејтика Лазе Косића*, Београд, 1970.
- Јанковић, В., *Поејска функција кованица Лазе Косића*, Зборник историје књижевности, књ. 7, Београд, 1969.
- Јовић, Д., *Језички сисџем и њејска грамајика*, БИГЗ, Јединство, Београд, 1985.
- Кашанин, М., *Промејџеј (Лаза Косић)*, Изабрани есеји, Реч и мисао, Београд, 1977.
- Кићовић, С. — Пејаковић, *Лаза Косић и енџлеска књижевност*, Зб МС за књижевност и језик, књ. XX, св. 2, 1972.
- Константиновић, Р., *Биђе и језик*, књ. 4, Београд, 1983.
- Косић, С., *Лазе Косића Ускокова Љуба на немачком*, Зборник историје књижевности, књ. 6, Београд, 1958.
- Лаза Косић* (приредио М. Лесковац), СКЗ, Београд, 1960, коло LIII, књ. 359.
- Лесковац, М., *О Лазе Косићу*, Нолит, Београд, 1978.
- Лешић, З., *Језик и књижевно дело*, Зав. за изд. уџбеника, Сарајево, 1971.
- Матешић, Ј., *Rucklaufiges Wörterbuch des Serbokroatischen*, Wisbaden, 1965—67.
- Миљинчевић, В., *Лирика и драмска њејзија Лазе Косића*, Изабрана дела Лазе Косића, Рад, Београд, 1981.
- Милосављевић, П., *Живот њесме Santa Maria della Salute*, МС, Нови Сад, 1981.
- Милосављевић, П., *Реч и корелација*, Нолит, Београд, 1983.
- Михајловић, В., *Грађа за речник сџраних речи у љредваковском љериоу*, — II љом, Институт за лингвистику, Нови Сад, 1972—1974.
- Михаиловић, Љ., *Економичност дужине речи у срџскохрвајском језику*, Зб ФЛ, VIII, Н. Сад, 1965.
- Недић, Љ., *Лаза Косић*, Српски писци, Ново Покољење, Београд, 1953.
- Николић, Б., *Основни љринцији љворбе речи у срџскохрвајском књижевном језику*, Наш језик, Нови Сад, XIX, св. 1—5, 1972.
- Павловић, М., *Улоја и значај војвођанских љисаца у развџику срџској књижевној језика*, Зб МС за књижевност и језик, I, Нови Сад, 1953.
- Петровић, С., *Шексџир и др Лаза Косић*, Летопис МС, књ. 437, св. 1—6, Нови Сад, 1986.
- Петровић, В., *О књижевносџи и књижевницима*, МС, Нови Сад, 1958.
- Поповић, Б., *Шексџир и др Лаза Косић*, СКЗ, књ. XVIII, св. 1, 2, 3, и 12, 1907; књ. XIX, св. 2, 1908.
- Поповић, М., *Исџорија срџске књижевности*, Романтизам III, Нолит, Београд, 1973.
- Пухало, Д., *Преводи Лазе Косића — Хамлеј и Цар Лиџ*, Зборник историје књижевности, књ. 6, Београд, 1968.
- Радовић, Ђ., *Личности и дела*, Народна књига, Цетиње, 1955.
- Радовић, М., *Лаза Косић и свейска књижевност*, Делта прес, Београд, 1983.
- Ристић, О., *Лексичко-семантичџке одлике љворбе именица у неким срџских и хрвајских романтичарских љесника*, Наш језик, н. с. књ. XV, Београд, 1966.

- Ружић, Ж., *Заблуде о српском јамбу и метричко-ритмичка сфруктура драмских стихова Лазе Костића*, Зборник историје књижевности, књ. 6, Београд, 1968.
- Савић, С., *Принципи стварања неологизма у српскохрватском језику* Лексикологија и лексикографија, Зборник радова, МС, Нови Сад — Београд, 1984.
- Савић, С., *Принципи разумевања значења нових речи у српскохрватском језику код одраслих и деце сјавијеј основно-школској узраси*, Књижевност и језик 1, Београд, 1984.
- Савић, С., *Новосковане речи код деце*, Институт за јужнослов. језике, Нови Сад, 1986. (рукопис).
- Salden, B., *Studien zu deutschen Komposita mit verbalen Element als ersten Kompositionsglied und ihren serbokroatischen Entsprechungen*, Leipzig, 1983 (рукопис).
- Симеон, Р., *Енциклопедијски рјечник лингвистичких израза*, МХ, Загреб, 1969.
- Скерлић, Ј., *Лаза Костић*, *Сјудије*, МС—СКЗ, Н. Сад — Београд, 1961.
- Stankiewicz, E., *Problems of emotive language*, T. Sebek et al. (eds), *Approaches to semiotics*, Mouton, Co., The Hague, 1972.
- Стевановић, М., *Савремени српскохрватски језик I—II*, НК, Београд, 1970.
- Тарановски, К., *О једнословним речима у српском стиху*, Наш језик н.с. књ. II, св. 1—2, Београд, 1950.
- Ђорић, Б., *Моцион суфикси у српскохрватском језику*, Београд, 1982.
- Удовички, И., *Лаза Костић*, *први велики књижевник и афирматор Јована Јовановића Змаја*, Зборник МС за књижевност и језик књ. XXII св. 5, Н. Сад, 1983.
- Фекете, Е., *Дојринос српских јасаца стварању књижевности језика*, Наш језик, књ. XXVI (н.с.), св. 2—3, Београд, 1984.
- Флашар, М., *Хеленизмо Лазе Костића*, Зборник историје књижевности, књ. 6, Београд, 1968.
- Христић, Ј., *Скица о Лазу Костићу*, Српска књижевност у књижевној критици, књ. 4, Нолит, Београд, 1972.
- Цвијић, О., *Употреба суфикса -је у језику неких српских и хрватских романистичких јесника*, Наш језик, н.с. књ. XV, Београд, 1966.
- Czichocki, S., Мразовић, П., *Lexikologie der deutschen Sprache*, Нови Сад, 1983.
- Шмаус, А., *Лаза Костић — мајичар звука*, Летопис МС, бр. 395.

САДРЖАЈ

Кита Бицевска: Лексемата родъ во старословенскиот јазик ...	5
Душица Грбић: Језик „Жертве Аврамове” Вићентија Ракића ..	11
Ivana Antonić: Referencijalna funkcija ličnih zamenica u pripovedanju	49
Ксенија Кончаревић: Интерогативне реченице у руском и српскохрватском језику	71
Ивана Живанчевић: Необичне речи из Шумадије	101
Nada Maletić: Interferencija u dopuni srpskohrvatskih faznih glagola kod učenika mađarske narodnosti	109
Svetlana Berisavljević: Jezik i pol: titule i zanimanje žene u banci	119
Slavica Šokica: Psiholingvistički aspekti grafita u Novom Sadu	133
Драгица Марковић: Лингвистичка анализа кованица Лазе Костића	145